T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İBN ABDÜLHAKEM'E (ö. 257/870) GÖRE MISIR FETİHLERİ

Kahraman ŞİNİK
2501122377

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Halil İbrahim HANÇABAY

İSTANBUL – 2024

ÖZ

İBN ABDÜLHAKEM'E (ö. 257/870) GÖRE MISIR FETİHLERİ

KAHRAMAN ŞİNİK

Ebü'l Kasım İbn Abdülhakem, 182[187]-257 (798[803]/870) yılları arasında Mısır'da yaşamış ve orada vefat etmiştir. Hadis, fıkıh ve tarih gibi ilimlerle meşgul olan İbn Abdülhakem, yerel tarih alanında yazdığı eserle İslâm tarihinde iz bırakmıştır. Yerel tarihçilik alanında öncü olan *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ* adlı eser kaleme alındıktan sonra Mısır ve çevresi hakkında kendisinden sonraki pek çok müellife kaynaklık etmiştir.

Araştırmamızın konusu, *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ* adlı eserin müellifi İbn Abdülhakem'in hayatı ve eserinin tanıtılmasının yanı sıra, eserde geçen Mısır fethiyle alakalı rivayetler çerçevesinde Mısır bölgesinde gerçekleştirilen fetihlerin diğer kaynaklarla birlikte değerlendirilmesi ve fetih sonrası Mısır'da idarî, iktisadî, siyasî vb. alanlarda müslümanların faaliyetlerinin incelenmesidir.

Anahtar Kelimeler: İslâm tarihi, Mısır, İbn Abdülhakem, Fütûhu Mısr.

ABSTRACT

THE CONQUEST OF EGYPT ACCORDING TO IBN ‘ABD AL-HAKAM (d. 257/870)

KAHRAMAN ŞİNİK

Abū al-Qāsim Ibn ‘Abd al-Hakam lived in Egypt between the years 182[187]-257 AH (798[803]-870 CE), where he also passed away. Educated in the fields of hadīth, fiqh, and history, Ibn ‘Abd al-Hakam made a lasting impact on Islamic history with his work in the field of local historiography. The work *Futūh Misr wa-akhbāruhā,* a pioneering text in the field of local historiography, became a foundational source for many later scholars on Egypt and its surrounding regions. This thesis focuses on the life and work of Ibn ‘Abd al-Hakam, the author of Futūh Misr wa-akhbāruhā, and on evaluating the accounts related to the conquest of Egypt found within this work in comparison with other sources. Additionally, this study examines the administrative, economic, political, and other activities undertaken by Muslims in Egypt following the conquest.

Keywords: Islamic History, Egypt, Ibn ‘Abd al-Hakam, Futūh Misr.

ÖNSÖZ

Hz. Peygamber'in hayatına dair bilgilerin nakledilmesiyle başlayan İslâm tarihçiliğinin ilk nüveleri zamanla müslümanların farklı alanlarda gerçekleştirdikleri faaliyetlerin kayıt altına alınmasıyla daha da genişlemiştir. Özellikle erken dönemde başlayan fetih hareketleri ve bunlarla eş zamanlı yürütülen idarî faaliyetlere dair pek çok eser yazılmıştır. Bunlar arasında İbn Abdülhakem'in *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ* adlı eseri bir bölgenin veya şehrin tarihinin anlatıldığı ve yerel tarihçilik olarak bilinen telif türünün ilk örneklerinden biri olarak İslâm tarih yazıcılığında önemli bir yer tutmaktadır.

İslâmî dönemde Mısır ve çevresine dair bilgiler açısından sonraki tarihçiler için bir kaynak mesabesinde olan İbn Abdülhakem'in günümüze ulaşan yegâne eseri olan *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ* isimli eseri çerçevesinde Mısır fetihlerini inceleyen çalışmamız giriş, üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, önemi, yöntemi ve kapsamı ele alınmış, çalışmamıza kaynaklık eden eserler ve konuyla ilgili modern araştırmalar değerlendirilmiştir. Birinci bölümde İbn Abdülhakem'in ailesi, hayatı ve eseri hakkında bilgi verilmiştir. Eserin mevcut el yazmalarına ulaşılmaya çalışılmış, yazmalar hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. İkinci bölümde öncelikle Mısır bölgesinin sınırları çizilmiştir. Akabinde tezin asıl konusu olan Mısır fetihleri İbn Abdülhakem'in verdiği bilgiler çerçevesinde ele alınmış, ayrıca mümkün olduğunca konuyla ilgili diğer kaynaklardaki rivayetlerle kıyaslanmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölümde fetih sonrası Mısır'da idarî, iktisadî, siyasî vb. alanlarda gerçekleştirilen faaliyetler incelenmiştir.

Bu vesileyle çalışma konusunun tespit edilmesinde ve tamamlanmasında beni teşvik eden, her zaman destek olan, kendisinden çok şey öğrendiğim danışman hocam Doç. Dr. Halil İbrahim Hançabay'a minnettarım. Tez jürisinde yer alarak tavsiyeleriyle tezime katkıda bulunan Dr. Öğr. Üyesi Hilal Livaoğlu Mengüç ve Dr. Öğr. Üyesi Enes Ensar Erbay hocalarıma şükranlarımı sunarım. Yine tezin yazım aşamasından, son okumasının yapılmasına kadar desteklerini esirgemeyen dostlarım Arş. Gör. Mustafa Taş ve Arş. Gör. Hasan Kâmil Genç'e hususen teşekkür ederim. Ayrıca tezin yazım sürecinde kaynak temini konusunda çokça istifade ettiğim Türkiye

Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi'nin yetkili ve çalışanlarına şükranlarımı sunarım.

Son olarak en zor anlarımda dahi beni cesaretlendiren, maddî ve manevî desteğini hiçbir zaman esirgemeyen, sabır ve fedakarlığıyla her daim yanımda olan sevgili eşim Fatma Şinik'e müteşekkirim.

Gayret bizden, başarı elbette Allah Teâlâ'dandır.

Kahraman ŞİNİK
İstanbul, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **İİİ**

ABSTRACT ..... **İİİ**

ÖNSÖZ ..... **İV**

KISALTMALAR LİSTESİ ..... **İX**

GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM
İBN ABDÜLHAKEM'İN HAYATI VE ESERİ

1. Ailesi ve Hayatı 17
2. Eseri 23
   2.1. Eserin İsmi 23
   2.2. Eserin İbn Abdülhakem'e Aidiyeti 25
   2.3. Eserin Muhtevası ve Tarihsel Değeri 27
   2.4. İbn Abdülhakem'e Kaynaklık Edenler 32
   2.5. İbn Abdülhakem'in Kaynaklık Ettikleri 40
   2.6. Eserin El Yazmaları ve Neşirleri 44
   2.7. Eserin Türkçe Çevirisi 54

İKİNCİ BÖLÜM
MISIR FETİHLERİ

1. Mısır'ın Coğrafi Yapısı 55
2. Mısır Fetihlerinin Başlaması 59
   2.1. Fermâ'nın Fethi 66
   2.2. Bülbeys'in Fethi 67
   2.3. Ümmü Düneyn'in Fethi 69
   2.4. Babilon'un Fethi 72
3. İskenderiye Fetihleri 88
   3.1. İskenderiye'nin Birinci Fethi 92

3.2. Feyyûm'un Fethi 99
3.3. İskenderiye'nin İkinci Fethi 100
4. Berka, Trablusgarp, Sebre ve Nûbe'nin Fethi 105
4.1. Berka'nın Fethi 105
4.2. Trablusgarp'ın Fethi 107
4.3. Sebre'nin Fethi 107
4.4. Nûbe'nin Fethi 108
5. Fethedilen Toprakların Statüsü ve Taksimi ile İlgili Tartışmalar 108
5.1. Mısır'ın Sulh ile Fethedildiği Hakkındaki Görüşler 109
5.2. Mısır'ın Savaş ile Fethedildiği Hakkındaki Görüşler 111

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FETİH SONRASI GERÇEKLEŞTİRİLEN FAALİYETLER

1. Yapılaşma 115
1.1. Fustat ve Cîze Şehirlerinin Kuruluşu 115
1.2. Ev, Cami ve Kanalların İnşası 118
2. Vergilendirme 121
2.1. Cizye 123
2.2. Haraç 128
2.3. Tahâvîn Vergisi 134
2.4. Fudûl Vergisi 135
3. İdari Görevlendirme 135
3.1. Valilik 136
3.1.1. Vali Tayinleri 138
3.1.2. Valilerin Görev ve Sorumlulukları 139
3.2. Haraç Âmilliği 142
3.3. Beytülmâl Âmilliği 144
3.4. Şurta Âmilliği 145
3.5. Kadılık 147
4. Divan Tedvini 149
4.1. Mısır Divan Teşkilatı 150
4.2. Dîvânü'l-Utekâ 154

4.3. Dîvânü’s-Sulh 154
4.4. Dîvânü’l-Öşür 154
4.5. Dîvânü’l-Ahbas 154
5. Zimmîlerin Toprak Satışı Yapabilme Meselesi 155
6. Ordunun Ziraatten Uzak Tutulması 155
SONUÇ 157
BİBLİYOGRAFYA 160

KISALTMALAR LİSTESİ

b. : bin, ibn (Oğlu)
bk. : Bakınız
çev. : Çeviren
DGBİT : Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed. : Editör
h. : Hicrî
Hz. : Hazreti
m. : Miladî
n. : Not
nşr. : Neşreden
ö. : Ölüm Tarihi
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
thk. : Tahkik Eden
ts. : Tarihsiz
vb. : ve benzeri
vs. : vesaire
y.y. : Yayıncı Yok

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu ve Yöntemi

Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicret etmesinden sonra bizzat kendisinin başlatmış olduğu ve daha sonra Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de aynı şekilde devam eden İslâm fetihleri, özellikle Hz. Ömer'in halifeliği zamanında büyük bir ivme kazanmıştır. Bu süreçte, dönemin iki büyük imparatorluğu olan Doğu Roma ve Sâsânîler'in Suriye ve Irak'ta hâkim oldukları topraklara eş zamanlı olarak askerî seferler düzenleyen müslümanlar, kısa bir süre içinde Mısır'ı da fethederek İran içlerinden İfrîkıyye'ye (Kuzey Afrika), el-Cezîre'den (Yukarı Mezopotamya) Yemen'e kadar olan bölgeleri hâkimiyetleri altına almışlardır. Bu dönemde Sâsânîler ile yapılan savaşlar "Irak-İran fetihleri", Doğu Romalılar ile gerçekleştirilen savaşlar da "Şam fetihleri" şeklinde isimlendirilmiştir. Şam fetihleriyle birlikte veya ondan hemen sonra gerçekleşen Mısır fetihleri de bu dönemin önemli gelişmelerindendir.

Mısır; kuzeyde Akdeniz, doğuda Sina çölü ve Kızıldeniz, batıda Libya çölü, güneyde Nil nehri tarafından çevrelenmektedir. Müslümanların fethinden önce Doğu Roma hakimiyeti altında bulunan, coğrafî ve ekonomik açıdan oldukça önemli bir konumda yer alan Mısır'ın fethiyle Mağrib ve Endülüs fetihlerinin de önü açılmıştır.

Yerel tarih yazıcılığının ilk örneklerinden birini vermiş olan İbn Abdülhakem (ö.257/870), Mısır, Kuzey Afrika ve Endülüs hakkında rivayet edilen bilgileri ayrıntılı bir şekilde *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ*[1] adlı eserinde bir araya getirmiş ve kendisinden sonra başta Mısır olmak üzere diğer bölgeler hakkında eser kaleme alan müelliflerin de ana kaynaklarından birisi olmuştur.

Çalışmamız, Mısır tarihine dair telif edilen en erken eserlerden biri olan İbn Abdülhakem'in kitabının Mısır fetihleri hakkında verdiği bilgileri inceleyerek, bu bilgilerin diğer tarih kitaplarında verilen bilgilerle ne denli uyuştuğunu göstermesi

[1] Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, nşr. Charles C. Torrey (Leiden: Brill Press, 1920), n. Yaygın ismi bu şekilde olmakla birlikte eser farklı isimlerle anılmıştır. Konuyla ilgili 2.1. başlığında detaylı bilgi verilmiştir.

açısından önemlidir. Bu konuda benzer çalışmalar[2] olmakla birlikte, Mısır coğrafyasının sınırlarının çizilmesi, yer isimlerinin ayrıntılı değerlendirilmesi ve raviler hakkında bilgi verilmesi, ayrıca fetih sonrası gerçekleştirilen faaliyetlerden bahsedilmesi açısından çalışmamız farklılık arz etmektedir. Yine İbn Abdülhakem'in eserini merkeze alarak Mısır fetihleri detaylı bir şekilde anlatılmış, İbn Abdülhakem tarafından nakledilen rivayetler diğer tarih kaynaklarındaki rivayetlerle kıyaslanmış, benzerlikleri ve farklılıkları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızda öncelikle İbn Abdülhakem ve eseri hakkında bilgi verilmiş, ardından Hz. Ömer döneminde Mısır'da gerçekleştirilen fetihler üzerine yoğunlaşılmış, ayrıca fetihten sonraki idarî ve iktisadî düzenlemelerle imar faaliyetleri incelenmiştir. Ancak zaman zaman konu bütünlüğünü sağlamak amacıyla ele alınan meselelerle ilgili sonraki dönemlerdeki düzenlemelere de işaret edilmiştir.

Birinci bölümde İbn Abdülhakem'in hayatı ve eseri incelenmiştir. Buna göre İbn Abdülhakem ailesinin Mısır'a yerleşmesi ve burada Mâlikî mezhebiyle ilişkisi, Abbâsîler'in erken döneminde yaşanan Halku'l-Kur'an meselesindeki tutumları üzerinde durulmuştur. Bu bölümde ayrıca eserin İbn Abdülhakem'e aidiyeti, kaynakları, muhtevası, kendisinden sonraki literatüre katkısı, tarihsel değeri, ayrıca eserin el yazmaları ve neşirleri hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde öncelikle Mısır coğrafyasının sınırları, bölgedeki belli başlı şehirler tespit edilmeye çalışılmıştır. Akabinde Amr b. el-Âs'ın (ö. 43/664) Mısır fetihlerine çıkma sebepleri ve sırasıyla Mısır'da gerçekleştirilen fetihler üzerinde durulmuştur. Bu konuda İbn Abdülhakem'in eserinde izlediği sıraya riayet edilmiştir. Ayrıca anlatılan fetihler haritalarla zenginleştirilmiştir. Bu bölümde son olarak toprak taksimi konusunda çıkan tartışmalar ve Mısır'ın barış yoluyla (*sulhen*) veya savaşarak (*anveten)* mı fethedildiği meselesi hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü ve son bölümde ise fetih sonrası Mısır'da gerçekleştirilen faaliyetlere odaklanılmıştır. Burada da İbn Abdülhakem'in konuları verdiği sıra gözetilmiştir. Bu

[2] Sabır Korkmaz, *İbn Abdülhakem ve Fütûhu Mısr Adlı Eseri* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

bağlamda Mısır'daki yapılaşma (Fustat ve Cîze şehirlerinin kuruluşu, imar faaliyetleri), vergiler (cizye, haraç, tavâhîn, fudûl), idarî görevlendirmeler (valilik, kadılık, haraç, beytülmâl ve şurta âmilliği) ve divanın tedvini ele alınmıştır. Ayrıca zimmîlerin[3] toprak satışı yapabilmesi ve ordunun ziraattan uzak tutulması meselelerine temas edilmiştir.

Kaynaklar ve Araştırmalar

Çalışmamızda kullanılan materyaller iki başlık altında değerlendirilmiştir. Konumuzun "İbn Abdülhakem'e Göre Mısır Fetihleri" olması hasebiyle çalışmamızın ana kaynağı İbn Abdülhakem'in *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ* adlı eseri olmuştur. Eserin 5 tane el yazması, 10 tane de neşrine ulaşılmış ve bunlar detaylı olarak incelenmeye çalışılmıştır. Bazı neşirlerin, eserin sadece belli bölümlerini ihtiva ettiği tespit edilmiştir. Örneğin John Harris Jones'un[4] neşrinin eserin Endülüs fethine ait bölümüne yönelik olduğu belirlenmiştir. Henry Masse'nin[5], eserin müslümanların fethinden önceki Mısır tarihi ile alakalı rivayetler ve Mısır'ın fethiyle alakalı rivayetleri Arapça olarak incelediği, Albert Gateau'nun[6] da eserin Kuzey Afrika ve Endülüs'ün fethiyle ilgili kısımlarını Charles Torrey'in neşrini esas alarak bazı küçük düzeltmeler yapıp Fransızca'ya çevirdiği görülmüştür. Bu sebeple çalışmamızda eseri baştan sona ilk defa yayınlayan Charles Torrey'in[7] neşrinden istifade ettik. Eserin bir de Türkçe çevirisi yapılmıştır.[8]

Çalışmamızda genel tarih ve fütuhat kitaplarının yanı sıra tabakat ve terâcim, vefeyât, coğrafya ve emvâl türü eserlerden istifade edilmiştir.

---

3 İslâm ülkelerinde yaşayan gayr-i müslim tebaa için kullanılan bir terim. Detaylı bilgi için bk. Mustafa Fayda, "Zimmî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Nisan 2023).

4 Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdülhakem, *İbn Abd-el-Hakem's History of the Conquest of Spain*, nşr. John Harris Jones (Göttingen: Dieterich's University Press, 1858).

5 Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdülhakem, *Le Livre de la Conquete de L'Egypte du Magreb et de L'Espagne*, nşr. Henry Masse (Kahire: Imprimerie de L'Instıtut Français, 1914).

6 Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdülhakem, *Conquete de l'Afrique du Nord et de l'Espagne*, nşr. Albert Gateau (Cezayir: Editions Carbonel, 1942).

7 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*.

8 Abdulhalik Bakır - Aydın Çelik, "İbn Abdülhakem", *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ (Mısır Tarihi)* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022).

Genel tarih kaynakları arasında kronolojik esasa göre yazılan ve günümüze ulaşan ilk örneklerden biri Halîfe b. Hayyât'ın (ö. 240/854-55) *et-Târîh*[9] adlı eseridir. Çalışmamız hakkında bol miktarda malzeme bulunduğu söz konusu eserden Amr'ın Mısır fethine Hz. Ömer tarafından gönderilişi, Babilon'un fethi, Zübeyr b. Avvâm'ın desteğiyle fethin gerçekleşmesi, toprak taksimi konularında Zübeyr b. Avvâm'ın tavrı, fetih sonrası yapılan cizye anlaşması ve İskenderiye fethi konularında istifade edilmiştir.

Amr'ın Mısır fethine çıkışıyla ilgili detaylı bilgiler veren Ya'kûbî'nin (ö. 292/905'ten sonra) *Târîh*'inden[10] aynı zamanda Ümmü Düneyn fethiyle ilgili de faydalanılmıştır.

Taberî'nin (ö. 310/923) 303/915 yılına kadar gerçekleşen olayları anlatan *Târîh*'i[11] çalışmamız sırasında en çok başvurduğumuz eserlerden biridir. Özellikle Babilon ve İskenderiye fetihlerinin hangi tarihlerde gerçekleştiğinin tespiti konusunda Taberî'nin eseri kıymetli bilgiler içermektedir. Ayrıca Mısır'da divan tedvini ve fey hakkında da bu eserden önemli derecede istifade edilmiştir.

Mes'ûdî'nin (ö. 345/956) *Mürûcü'z-zeheb*[12] adlı eserinden de Nil nehrinin bolluğu ve nehre yapılan mikyaslar hakkında bilgi verilirken yararlanılmıştır.

İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) bir dünya tarihi niteliğinde olan *el-İber*[13] adlı eseri Amr'ın Mısır fethi için yola çıkışı, fetih sonrası yerel halkın Mısır'da kalıp kalmama konusunda özgür bırakılmaları, müslümanların Fustat'a yerleşmeleri ve Amr b. el-Âs

---

9 Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh*, ts.

10 Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kūb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, nşr. Martinus Theodorus Houtsma (Leiden: Brill Press, 1883).

11 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk* (Beyrut: Dârü't-Turâs, 1387/1967).

12 Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, nşr. Kemâl Hasan Mer'î (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005).

13 Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevi's-sultâni'l-ekber*, nşr. Halil Şehhâde (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1988).

döneminde gerçekleştirilen Nûbe seferi konularında verdiği bilgiler açısından çalışmamıza katkı sunmuştur.

Fütuhat türü eserlere gelince Belâzürî'nin (ö. 279/892-93) *Fütûh*'u[14] en fazla istifade edilen kaynakların başında yer almaktadır. Eserinde Hz. Peygamber döneminden hicrî üçüncü (miladi dokuzuncu) yüzyıla kadar bölge ve şehir esasına göre ilk fetihleri anlatan Belâzürî, bu konuda eser yazan ilk tarihçilerdendir. İslâm fetihleri konusunda en önemli kaynaklardan olan Belâzürî'nin eseri Babilon, İskenderiye'nin birinci ve ikinci fethi, Berka ve yöresi ile Nûbe fetihleri, cizye ve haraç vergileri, valilik ve divan tedvini konularında çalışmamızda kullanılmıştır.

İbn A'sem el-Kûfî'nin (ö. 320/932'den sonra) *Fütûh*'u[15] da çalışmamızda yararlandığımız kaynaklardan olmuştur. Özellikle Nûbe fethi ile ilgili verdiği bilgiler önem arz etmektedir.

Tabakat ve terâcim türü eserlere gelince İbn Abdülhakem'in rivayette bulunduğu kişileri tespit için Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî'nin (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl*[16] eserinden faydalanılmıştır.

Kindî'nin (ö. 350/961) *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*[17] adlı eseri fetih sonrası yaşanan gelişmeleri anlama noktasında çok önemli bilgiler sunmaktadır. Bu sebeple sıkça başvurduğumuz bir kaynak olan Kindî'nin kitabında genel itibariyle valiler ve kadılar, Mısır'ın İslâmlaşması, asker ve toprak sistemi ile divanlar hakkındaki bilgiler yer almaktadır. İslâm idare tarihiyle ilgili olarak yazılan ilk kaynaklardan olan bu eserden,[18] vali tayinleri, valilerin görev ve sorumlulukları ve kadılık başlıklarında oldukça fazla yararlanılmıştır. Divan tedvini konusunda da istifade edilen eser, Dîvânü'l-Ahbas hakkında bilgi bulabildiğimiz tek kaynak olmuştur. Ayrıca Amr b. el-

---

[14] Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2014).

[15] İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, nşr. Ali Şîrî (Beyrut: Dârü'l-Adva', 1991).

[16] Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1953).

[17] Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf b. Yakub b. Hafs et-Tücîbî el-Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, ed. Rhuvan Guest (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1908).

[18] Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Kindî, Muhammed b. Yûsuf", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Ağustos 2024).

Âs'ın Mısır fethine çıkma sebebi ve Hz. Ömer'in tepkisi, Amr'ın azledilmesi konularının yanı sıra haraç, beytülmâl ve şurta âmilliği, vergilerin arttırılmasına binaen halkın gösterdiği tepki ve Kıptîlerin isyanı konularında da yararlanılmıştır. Bunların yanı sıra zimmîlerin toprak satışı yapma meselesiyle ilgili de Kindî'nin eserine başvurulmuştur.

Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) Mâlikî mezhebine mensup bazı âlimlerin biyografisine dair kaleme aldığı *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*,[19] adlı eseri, çalışmanın İbn Abdülhakem'in kardeşleriyle ilgili bölümüne katkı sağlamıştır. Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbu'l-kemâl*,[20] Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*,[21] İbn Ferhûn'un (ö. 799/1397) *ed-Dîbâcü'l-müzheb*,[22] İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Tehzîbu't-tehzîb*,[23] Ziriklî'nin (ö. 1976) *el-A'lâm*[24] ve Kehhâle'nin (ö. 1987) *Mu'cemü'l-müellifîn*[25] adlı eserleri İbn Abdülhakem ailesinin Mısır'a göç edişi, ilmi hayatları, Mâlikî ve Şafiî mezhepleriyle ilişkileri, İbn Abdülhakem'in nasıl bir ortamda yetiştiği hakkında önemli bilgiler vermektedir. *Fütûhu Mısr*'ın İbn Abdülhakem'e aidiyeti konusunda farklı görüş bildiren Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*[26] eseri de bu yönüyle çalışmamıza katkı sağlamıştır.

Vefeyât kitapları da çalışmamızda istifade edilen kaynaklardandır. Bunlar arasında İbn Abdülhakem ve ailesi hakkında verdiğimiz bilgilerde İbn Hallikân'ın (ö.

---

19 Ebü'l-Fazl Kâdî İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik* (Mağrib: Matba'atu Fedâle, 1983).

20 Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996).

21 Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Muhammed Nuaym el-Arkusî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982).

22 Ebü'l-Vefâ (Ebû İshâk) Burhânüddîn İbrâhîm b. Alî b. Muhammed el-Ceyyânî el-Medenî, *ed-Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni ulemâ'i'l-mezheb* (Beyrut; Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996).

23 Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalanî, *Tehzîbü't-tehzîb* (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1993).

24 Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002).

25 Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993).

26 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrut: Dârü İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1941).

681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yân*,[27] Safedî'nin (ö. 764/1363) *el-Vâfî bi'l-vefeyât*[28] adlı eserlerinden yararlanılmıştır.

Çalışmamız için Mısır ve çevresinin tarihî coğrafyasının ve sınırlarının belirlenmesi önem arz etmektedir. Bu konuda İslâm coğrafyacılarının eserleri çalışmamıza katkı sağlamıştır. Müslümanlar tarafından yazılan ilk coğrafya kitaplarından olan Ya'kûbî'nin (ö. 292/905'ten sonra) *Kitâbü'l-Büldân*'ı[29] Kaysâriyye, Fermâ ve Feyyûm şehirlerinin coğrafi konumlarının tespit edilmesinde faydalı olmuştur.

Mısır bölgesi hakkında kayda değer ilk bilgileri veren kaynaklardan biri de İbn Hurdâzbih'in (ö. 300/912) *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*[30] adlı eseridir. İbn Hurdâzbih eserinde haracın arttırılması sonucu isyan eden köylerin konumlarının bulunmasında faydalı olmuştur. Ayrıca İfrîkiyye'nin coğrafi sınırları hakkında bilgilere yer vermiştir.

İslâm coğrafyacısı İstahrî'nin (ö. 340/951-52 yılından sonra) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'i[31] de İfrîkiyye ve Mağrib bölgelerinin nereleri kapsadığı konusunda çalışmamıza katkı sağlamıştır.

İbn Havkal (IV./X. yüzyıl) *Sûretu'l-Arz*[32] adlı eserinden Mısır'ın sınırlarının çizilmesinde, Makdisî'nin (ö. 390/1000 civarı) *Ahsenü't-Tekâsîm*[33] adlı eserinden de Mısır'ın kaç bölgeye ayrıldığı ve bu bölgelerin nereler olduğu hakkında verdiği bilgiler yönüyle istifade edilmiştir.

---

27 İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebû Bekr el-Bermekî, *Vefeyâtü'l-a'yân*, ed. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü-s-Sadr, 1977).

28 Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdullah es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât* (Beyrut: Dârü İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2000).

29 Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kūb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh el-Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân* (Necef: el-Mektebetü'l-Murtazaviyye ve Matba'atuha'l-Haydariyye, ts.).

30 Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Beyrut: Dârü-s-Sadr, 1889).

31 Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Beyrut: Dârü-s-Sadr, 2004).

32 Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî, *Sûretu'l-Arz* (Beyrut: Dârü-s-Sadr, 1938).

33 Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm* (Kahire: Mektebetü Madbouly, 1991).

Endülüslü coğrafyacı ve edip Bekrî'nin (ö. 487/1094) *Mu'cem*'i[34] de rivayetlerde geçen şehirlerin konumlarının tespitinde çalışmamız için büyük önem arz etmiştir. Özellikle Tarnût, Kevmu Şerîk, Kiryûn ve Hulvân şehirleri hakkında bilgi almak için Bekrî'nin eserine başvurulmuştur.

Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân*'ı[35] Mısır'ın coğrafi ve fiziki yapısını tespit etmede çalışmamız için vazgeçilmez kaynaklardan biri olmuştur. Alfabetik olarak kaleme alınan bu eser, Mısır'ın coğrafi yapısı, şehirlerin coğrafi konumları ve mimarileri, fetih tarihleri, Mısır'ın fethinin nasıl gerçekleştiği (sulhen-anveten), fetih sonrası yapılaşma ve şehirlerin kurulması konularında detaylı bilgiler vermiştir. Mısır'da haracın arttırılmasına teşebbüs edilmesi konusunda da bu esere başvurulmuştur.

Çalışmamızda özel olarak Mısır'la ilgili yazılan kaynaklardan da istifade edilmiştir. Memlükler döneminin önemli tarihçilerden olan Makrîzî'nin (ö. 845/1442) *Hıtat*'ı[36] fetih sonrası dönem hakkında aydınlatıcı bilgiler veren bu kaynaklardandır. Mısır topografyası ve tarihi hakkında yazılan eser bazı konularda özellikle de Nil nehrinin senelik rejimi ve Mısır'daki haraç arazilerinin miktarı hakkındaki bilgiler yönüyle yegâne kaynaktır. Eser, Nil nehri üzerinde yapılan mikyaslar, vergi mükelleflerinin sayısının tespiti, vergi gelirlerinin azalması ve rahiplerden cizye alınmaya başlanması konularında da çalışmamıza önemli katkılar sağlamıştır. Yine bu eserden divan tedvininin ne şekilde olduğu ve Dîvânü's-Sulh konularında da istifade edilmiştir.

Memlükler döneminin bir diğer tarihçisi İbn Tağrîberdî'nin (ö. 874/1470), Mısır fethinden müellifin vefatından iki sene öncesine kadar geçen olayları ele alan, Mısır

---

[34] Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endülüsî, *Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi*, thk. Mustafa es-Sekkâ (Beyrut: y.y., 1951).

[35] Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, ed. Ferid Abdülaziz el-Cündî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.).

[36] Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Hıtatü'l-makrîziyye* (Beyrut: Dârü's-Sadr, ts.).

tarihçileri tarafından yazılan en hacimli eserlerden olan[37] *en-Nücûmü'z-zâhire*[38] adlı eseri de çalışmamıza katkı sağlayan kaynaklardan olmuştur. Mısır divanının hangi dille yazıldığı, Mısır'da kaç divan tedvin edildiği ve ilk tedvinin ne zaman gerçekleştiğinin tespiti konularında İbn Tağrîberdî'nin verdiği bilgiler büyük önem arz etmiştir. Söz konusu eser Mısır coğrafyası ile valilerin yetkileri ve görevden alınmaları hakkında da çalışmamıza katkılarda bulunmuştur. Süyûtî (ö. 911/1505) de *Hüsnü'l-muhâdara*[39] adlı eserde İbn Abdülhakem'in kardeşleriyle ilgili çalışmamızın ilgili bölümü için faydalı olmuştur.

Emvâl türü eserlere gelince Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) malî konular yanında çeşitli meseleleri ele alan *Kitâbü'l-Harâç*[40] adlı eserinden Hz. Ömer'in toprak taksimini neden yapmadığı, nerelerin haraç toprağı olduğu, fethedilen yerlerde ölen kimsenin toprağının durumu ve kimin cizye vereceği konularında faydalanılmıştır.

Kasım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) İslâm malî hukukuna dair yazdığı *Kitâbü'l-Emvâl*[41] eseri Mısır'ın fethinin anveten (savaş yoluyla) olup olmadığı, fetih yapılan cizye anlaşması, cizye ile birlikte zimmîlerden hangi ürünlerin alındığı hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Ayrıca fetih sonrası müslümanlar arasında cereyan eden toprak taksimi meselesi hakkında da önemli bilgiler aktarmaktadır. Zimmîlerden ölen kimsenin cizyesinin kalanlardan alınıp alınmayacağı ve Muâviye'nin cizyeyi arttırmak istemesi konularında da eserden istifade edilmiştir. Yine Ömer b. Abdülazîz dönemindeki cizye konusunda naklettikleri rivayetlerle çalışmamızda önemli bir boşluğu doldurmuştur.

Çalışmamızda yararlandığımız Türkçe, Arapça ve İngilizce olmak üzere çok sayıda araştırma olmuştur. Özellikle Nadir Özkuyumcu'nun kaleme aldığı *Mısır ve Kuzey*

---

[37] Mustafa Çuhadar - İsmail Yiğit, "İbn Tağrîberdî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Ağustos 2024).

[38] Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire* (Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitab, 1972).

[39] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara* (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1967).

[40] Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, *Kitâbü'l-Harâç* (Beyrut: Dârü'l-Maʿrife, 1979).

[41] Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl* (Beyrut: Dârü'ş-Şurûk, 1989).

Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi[42] adlı eseri en çok istifade ettiğimiz eserlerdendir. Mısır'ın Fethi, İfrîkıyye'nin Fethi ve Musa b. Nusayr'dan sonra Emevîler'in sonuna kadar İfrîkıyye ve Mağrib şeklinde üç bölüm halinde kaleme alınan çalışmanın, özellikle birinci bölümü işlediği konu itibariyle çalışmamıza önemli katkılar sağlamıştır. Bu bölümde Hz. Ömer zamanında gerçekleşen Mısır fetihleri hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. Yine bu bölüm fetih sonrası Mısır'daki idarî teşkilatlanma ve vergiler konusunda verdiği bilgiler açısından önem arz etmektedir.

Özkuyumcu'nun kitabı içerik olarak bizim konumuzla benzerlik arz etmekle birlikte iki çalışma arasında bazı farklılıkların bulunduğu ifade edilmelidir. Mısır'ın fethi ve fetih sonrası gerçekleştirilen faaliyetleri incelediğimiz çalışmamızda merkeze İbn Abdülhakem'in eserini almış bulunmaktayız. Özkuyumcu'nun çalışmasında ise İbn Abdülhakem'in eserine çokça başvurulmasına rağmen ana tema *Fütûhu Mısr*'dan alınmamıştır. Yine çalışmamız tema olarak İbn Abdülhakem'in eserinden sadece Mısır'ın fethiyle ilgili rivayetleri almıştır. Özkuyumcu ise İfrîkıyye ve Mağrib konularına da çalışmasında yer vermiştir. Ordunun ziraattan uzak tutulması, zimmîlerin toprak satışı meselesi, fetih sonrası yapılaşma gibi konulara da yer verilmesi, çalışmamızı diğer çalışmalardan ayırmaktadır. Ayrıca İbn Abdülhakem'in hayatı ve eserine dair verilen bilgiler de bizim tezimizi Özkuyumcu'nun çalışmasından ayıran diğer önemli unsurlardandır.

Özkuyumcu'nun eserinin çalışmamıza sunduğu katkıları şu şekilde zikredebiliriz: Öncelikle, Mısır coğrafyasının sınırlarını belirlemeye yönelik bölümde, Mağrib-İfrîkıyye ayrımına ilişkin getirilen yorumlar ve Amr b. el-Âs'ın Mısır'ın fethini neden gerekli gördüğüne dair verdiği bilgiler, çalışmamız için önemli bir referans oluşturmuştur. Ayrıca, Amr'ın Mısır fetihleri sırasında yolda geçirdiği sürelerin incelenmesi, Müslümanların şehirlere ne zaman ulaştığı, bu bölgelerde ne kadar kaldığı ve fetihlerin hangi tarihlerde gerçekleştiği konularının tespiti açısından çalışmamıza değerli katkılar sağlamıştır. Ümmü Düneyn fethinin uzama sebebi, İskenderiye anlaşmasının imzalanma tarihi, Uşûr vergisinin nereden alındığı ve haraç

[42] Nadir Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi* (Manisa: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2007).

âmilinin görevleri konularında verdiği bilgiler de çalışmamıza sağladığı diğer katkılar olarak zikredilebilir.

Şemsettin Günaltay'ın İslâm tarihçilerini ve eserlerini konu alan *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müerrihler-*[43] adlı eserinden İbn Abdülhakem'in eserinin ismi tespit edilirken faydalanılmıştır. 20. (XX) yüzyılın önde gelen İslâm âlimlerinden olan Muhammed Hamîdullah tarafından kaleme alınan *İslâm Müesseselerine Giriş*[44] isimli eser de Mısır'da valinin ikamet ve yönetim merkezi olarak kullandığı Dârü'l-İmâre hakkında verdiği bilgiler açısından katkı sağlamıştır.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi isimli hacimli kitapta Mustafa Fayda'nın yazdığı *Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı*[45] isimli bölüm, Mısır'da toplanan haracın miktarının tespit edilmesi noktasında faydalı olmuştur. Aynı yazarın *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*[46] adlı eseri de Berkalılar'ın vergi ödemek için çocuklarını satmaları meselesini açıklığa kavuşturması ve bu konuda verdiği bilgiler hasebiyle başvurduğumuz önemli çalışmalardan olmuştur.

Adem Apak'ın kaleme aldığı *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2) Hulefâ-î Râşidîn Dönemi*[47] isimli kitabından Mısır fetihlerinin başlaması konusunda yaptığı tespitler noktasında ve idarî görevlendirmeler başlığında istifade edilmiştir. Aynı yazarın *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*[48] adlı eseri de Amr b. el-Âs'ı Mısır'ın fethine sevk eden âmillerin neler olduğu, fethe çıkmadan önce Hz. Ömer ile aralarında geçen görüşmeye ve Amr'ın azledilme sürecine getirdiği yorumlar yönüyle çalışmamıza katkıda bulunmuştur.

---

[43] Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müerrihler-* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991).

[44] Muhammed Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş* (İstanbul: Düşünce Yayınları, 1981).

[45] Mustafa Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, thk. Hakkı Dursun Yıldız, 14 Cilt (İstanbul: Çağ Yayınları, 1992), 107-176.

[46] Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2006).

[47] Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi(2)(Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015).

[48] Adem Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001).

Çalışmamızda ülkemizde çalışılan iki doktora bir de yüksek lisans tezinden istifade edilmiştir. Murat Gök tarafından *İslâm Tarih ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri (Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar)*[49] ismiyle hazırlanan doktora tezi, vergi başlığı altında rahiplerden vergi alınmasının hangi sebeplerden sonra zorunluluk arz ettiğini anlatması açısından önemlidir. İsmail Kaya tarafından *Sahabenin İslam'ı Tebliğ Faaliyetleri (Mısır Bölgesi)*[50] ismiyle hazırlanan doktora tezinden de Babilon fethi sonrası Amr b. el-Âs'ın orada geçirdiği süre konusunda yararlanılmıştır. Kevser Beyazyüz'ün *Mısır'da Toplum, Sosyo-kültürel ve Ekonomik Yaşam - Fethinden Emevîler Döneminin Sonuna Kadar (18-132/639-750)*[51] adlı yüksek lisans tezine de fetih öncesi Mısır'da yaşayan toplulukların kimler olduğu ve verginin nakdî ve aynî alınması konularında başvurulmuştur.

İncelediğimiz konu itibariyle başvurduğumuz altı makale olmuştur. Mustafa Fayda'nın yazdığı *Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr*[52] adlı makalesi Uşûr'un ilk defa ne zaman alındığını ve hangi aralıklarla alındığını aktarması açısından önem arz etmektedir.

Adem Apak tarafından kaleme alınan *Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri*[53] ile *Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dinî Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerine Değerlendirmeler*[54] isimli makalelerden

---

49 Murat Gök, *İslâm Tarih ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri (Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017).

50 İsmail Kaya, *Sahabenin İslâm'ı Tebliğ Faaliyetleri (Mısır Bölgesi)* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2018).

51 Kevser Beyazyüz, *Mısır'da Toplum, Sosyo-kültürel ve Ekonomik Yaşam - Fethinden Emevîler Döneminin Sonuna Kadar (18-132/639-750)* (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

52 Mustafa Fayda, "Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXV (1981), 169-178.

53 Adem Apak, "Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 159-173.

54 Adem Apak, "Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dinî Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerine Değerlendirmeler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (01 Haziran 2001), n. Bu makale 15-18 Mayıs 2000 tarihleri arasında Çanakkale'de düzenlenen "Tarih ve Edebiyat Metinlerinde İslamiyet ve Hristiyanlık Arasında Saygı ve Hoşgörü" konulu uluslararası sempozyumda "Müslümanların, İdareleri Altında Yaşayan Gayr-i Müslimlere Gösterdikleri Saygı, Hoşgörü ve Din Hürriyeti: Mısır Örneği" başlığıyla tebliğ olarak sunulmuştur.

genel olarak fetihler konusu işlenirken özel olarak da Ümmü Düneyn fethi konusunda ve Mısır'ın bulunduğu coğrafyadan bahsedilirken yararlanılmıştır. Bu çalışmalardan *Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dinî Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerine Değerlendirmeler* isimli makale Adem Apak'ın kaleme aldığı *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs* adlı kitabın bir bölümünün özeti şeklindedir.

Aydın Çelik tarafından yazılan *Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethini Kolaylaştıran Önemli Unsurlar*[55] isimli makale fetih öncesi Mısır'daki idarî ve sosyal yapı hakkında verdiği bilgiler ile halkla yönetim arasında var olan anlaşmazlık ve kopukluğun fethe etkisini anlamak açısından faydalı olmuştur. Murat Gök'ün kaleme aldığı *Abbâsîler Dönemine Kadar Mısır'da Kıptîler ve Müslümanlarla İlişkileri*[56] isimli makale de Kıptîler'in Mısır fethine katkısına değinmesi açısından önem arz etmektedir. Kıtlık (Âmürremâde) konusu anlatılırken Abdulkerim Öner'in *Medine'de Yaşanan Remâde (Kıtlık) Yılı ve Hz. Ömer*[57] makalesine de başvurulmuştur.

Çalışmamızda Arapça kaleme alınmış çalışmalardan istifade edilmiştir. Butler'ın *Fethu'l-Arab li-Mısr*[58] adlı eserinde yapmış olduğu değerlendirmeler önem arz etmektedir. Berka, Trablusgarp, Sebre ve Nûbe'nin coğrafi konumları hakkında detaylı bilgiler veren Butler'ın çalışmasından Amr b. el-Âs'ın Mısır fethine çıkarken Hz. Ömer'le gerçekleştirdiği görüşme ve sonrasında yaşananlar, Amr'ın Bülbeys'in fethinde izlediği yol, Babilon fethinden önce neden Ümmü Düneyn üzerine gidildiği konularında istifade edilmiştir. Eserde Hz. Ömer döneminde Medine'ye yardım götürülmesi amacıyla kazılan kanal (Halîcu Emîri'l-Müminîn) hakkında da detaylı bilgiler bulunmaktadır. Butler ayrıca Fustat kelimesinin kökeni hakkında diğer kaynakların aksine farklı bir yorum getirmektedir.

---

[55] Aydın Çelik, "Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethini Kolaylaştıran Önemli Unsurlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 141 (2002).

[56] Murat Gök, "Abbâsîler Dönemine Kadar Mısır'da Kıptîler ve Müslümanlarla İlişkileri", *Mütefekkir* 6/12 (ts.), 441-470.

[57] Abdulkerim Öner, "Medine'de Yaşanan Remâde (Kıtlık) Yılı ve Hz. Ömer", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/1 (15 Haziran 2020), 119-139.

[58] Alfred C. Butler, *Fethu'l-Arab li-Mısr*, çev. Muhammed Ferid Ebu'l-Hadîd (Kahire: Mektebetü Madbouly, 1996).

Alman oryantalist Miklos Muranyi'nin *Dirâsât fî mesâdiri'l-fıkhi'l-Mâlikî*[59] adlı eserinde İbn Abdülhakem'in ağabeyi Ebû Muhammed hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır.

Muhammed Ziyâuddîn er-Reyyis'in *el-Harâc ve'n-Nüzûmu'l-mâliyye li'd-Devleti'l-İslâmiyye*[60] adlı çalışması haraç arazilerinin ve vergi mükelleflerinin sayısının tespiti konusunda verdiği bilgilerle önemli bir boşluğu doldurmuştur. Bu konuda Makrîzî'nin aktardığı bilgilerin müstensih hatasıyla yanlış aktarıldığı tespitini yapan Reyyis, yaptığı çıkarımlarla bu iki konuya önemli açıklamalar getirmiştir. Reyyis ayrıca vergi arttırımın ne şekilde olduğuyla alakalı da kıymetli bilgiler vermiş ve Feddân'ın günümüz karşılığına işaret etmiştir.

Abdülazîz ed-Dûrî'nin *İslam İktisat Tarihine Giriş*[61] isimli çalışması rahiplerden vergi alınma sebeplerini açıklarken; Walther Hinz'in *İslâm'da Ölçü Sistemleri*[62] adlı eseri de o dönemde kullanılan ölçü birimlerinin günümüz karşılıklarını bulmamız için başvurduğumuz çalışmalardandır.

Agha İbrahim Akram'ın *The Muslim Conquest of Egypt and North Africa*[63] *ve* Ahmad Adil Kamal'ın *Atlas of the Islamic Conquests*[64] adlı eserlerinden fetih tarihçiliğinde önem arz eden harita kullanımı noktasında yararlanılmıştır.

İbn Abdülhakem hakkında Arapça olarak Hüseyin Âsî tarafından yapılan *Abdurrahman b. Abdilhakem ve Kitâbuhû Fütûhu Mısr ve Afrîkiyâ*[65] adlı çalışma da

---

[59] Miklos Muranyi, *Dirâsât fî mesâdiri'l-fıkhi'l-Mâlikî*, çev. Saîd Buhayrî - Ömer Abdülcelîl (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988).

[60] Muhammed Ziyâuddîn er-Reyyis, *el-Harâc ve'n-Nüzûmu'l-mâliyye li'd-Devleti'l-İslâmiyye* (Kahire: Dârü'l-Meʿârif, 1969).

[61] Abdülazîz ed-Dûrî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991).

[62] Walther Hinz, "İslâm'da Ölçü Sistemleri", çev. Acar Sevim, *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi* 5 (1989), 7-82.

[63] Agha İbrahim Akram, *The Muslim Conquest of Egypt and North Africa* (Lahor: Ferozsons Ltd, 1977).

[64] Ahmad Adil Kamal, *Atlas of the Islamic Conquests*, çev. Samih Stretch - Mohsin Farani (Riyad: Mektebetü Darü's-Salam, 2010).

[65] Hüseyin Âsî, *Abdurrahman b. Abdülhakem ve Kitâbuhû Fütûhu Mısr ve Afrîkiyâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992).

İbn Abdülhakem ve eseri hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Âsî eserinde İbn Abdülhakem'in ailesi ve hayatı hakkında bilgiler verip, eserindeki rivayetlerini inceleyerek İslâm tarihçiliğindeki yerini tespit etmeye çalışmıştır. Çalışmamız ise İbn Abdülhakem'in tarihçiliğinden ziyade Mısır fetihlerini ne şekilde ele aldığını göstermektedir. Ayrıca Mısır'da müslümanların fetih sonrası faaliyetlerinin ele alınması çalışmamızdaki diğer bir farklılıktır. Çalışmamızın sadece ilk bölümüyle ilgili olan, bu yönüyle çalışmamızdan ayrılan Âsî'nin eserinden İbn Abdülhakem'in eserinin ismi, muhtevası, kaynakları ve el yazmaları hakkında bilgi verilirken istifade edilmiştir.

İbn Abdülhakem hakkında İngilizce olarak kaleme alınan iki doktora tezi bir de kitap bölümü bulunmaktadır. Yasmin Hilloowala tarafından *The History of the Conquest of Egypt, Being a Partial Translation of Ibn 'Abd al-Hakam's Futuh Mısr and Analysis of this Translation*[66] adıyla hazırlanan doktora tezinde İbn Abdülhakem'in eserinin İngilizce çevirisine ve rivayetlerin altı ana başlık altında analizine yer vermiştir. Eserin muhtevası ve tarihsel değeri başlığı altında bilgi verilirken Yasmin Hilloowala'nın eser hakkında yaptığı eleştirilerden istifade edilmiştir. Özellikle İbn Abdülhakem'in günümüze ulaşmayan eserlerden yararlanması ve fethin manevi yönüne temas edildiğini söylemesi Hilloowala'nın getirdiği eleştirilerin başlıcalarıdır.

Wright Christopher James'in *Ibn 'Abd al-Hakam's Futūh Mısr; An Analysıs of the Text and New Insights into the Islamic Conquest of Egypt*[67] adlı doktora tezinde İbn Abdülhakem'in eserinde sadece Mısır fethiyle ilgili rivayetler analiz edilmiştir. Eserin tarihsel değeri anlatılırken verdiğimiz bilgilerde Wright Christopher James'in İbn Abdülhakem hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir.

---

66 Yasmin Hilloowala, *The History of the Conquest of Egypt, Being a Partial Translation of Ibn 'Abd al-Hakam's Futuh Mısr and Analysis of this Translation* (Arizona: The University of Arizona, Doktora Tezi, 1998).

67 Christopher James Wright, *Ibn Abd al-Hakam's Futûh Mısr; An Analysıs of the Text and New Insights into the Islamic Conquest of Egypt* (Kaliforniya: University of California, Doktora Tezi, 2006).

Boaz Shoshan'ın *The Conquest of Egypt*[68] adıyla yazdığı kitap bölümü de İbn Abdülhakem ve eseri hakkında yazılan bir nevi kitap tanıtımıdır. Bu çalışmada İbn Abdülhakem'in fethi din temelli anlatması konusunda birtakım eleştiriler yapılmıştır.

Nabia Abbott tarafından Kurre b. Şerîk'in Mısır valisi olduğu dönemde vergilerle ilgili mektupları üzerine yapılan *The Kurrah Papyri From Afhrodito in the Orıental Institute*[69] adlı çalışma da önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu çalışmada Mısır'da toplanan Fudûl ve el-Ebvâb (Gümrük) vergileri hakkında bilgiler bulunmaktadır. el-Ebvâb vergisi hakkında bilgi veren yegane kaynak olması açısından bu çalışma önem arz etmektedir.

Son olarak *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde (DİA) çalışmamızla bağlantısı olan pek çok maddeden istifade ettiğimizi belirtmemiz gerekir.

[68] Boaz Shoshan, "The Conquest of Egypt", *The Arabic Historical Tradition and the Early Islamic Conquest (Folklore, Tribal Lore, Holy War)* (New York: Routledge, 2016), 154-165.

[69] Nabia Abbott, *The Kurrah Papyri From Afhrodito in the Orıental Institute* (Chicago: The University of Chicago Press, 1938).

BİRİNCİ BÖLÜM
İBN ABDÜLHAKEM'İN HAYATI VE ESERİ

1. Ailesi ve Hayatı

Tam adı Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdülhakem el-Mısrî el-Kureşî'dir (ö. 257/870).[70] Daha çok dedesine nispetle İbn Abdülhakem lakabıyla bilinen[71] Abdurrahman, 182 (798) veya 187 (803) yılında Fustat'ta doğmuştur.[72] Kaynaklara göre 257 (870) senesinde vefat ettiği söylenen İbn Abdülhakem, yaklaşık yetmiş sene yaşamıştır.[73]

İbn Abdülhakem'in ataları Mısır'da itibar sahibi, zengin ve ilimle meşgul olan bir aile olarak bilinmektedir. Kureyş kabilesinin mevâlilerinden olduğu söylenen[74] dedesi Abdülhakem'in ailesi aslen Eyle'ye bağlı Hakl köyündendir.[75] Buradaki ikametlerinden sonra Abdülhakem babası A'yen ile Mısır'a gelmiş ve İskenderiye'ye yerleşmiştir.[76] İbn Abdülhakem'in babası Ebû Muhammed (ö. 214/829) 150 yılında [veya 154 (771) ve 156 (773) yıllarında] burada dünyaya gelmiştir.[77] Önce babasından, ardından bölgede bulunan alimlerden ders alan Abdullah, Fustat'ta İmam Mâlik'in (ö. 179/795) öğrenciliğini yapmıştır. Daha sonra ilim talebi için Hicaz, Suriye, Irak ve

---

70 İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 6/208; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/313; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/96.

71 Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/257; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 6/20; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/313; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/96.

72 Muhammed Abdullah Annân, *Muerrihû Mısr el-İslâmiyye* (Kahire: Mektebetü'l-Ûsre, 1999), 9; Nadir Özkuyumcu, "İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Nisan 2023).

73 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/35; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 109; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/313; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/96.

74 Ailenin atalarının Hz. Osman'ın mevâlilerinden olduğu rivayet edilmektedir. Bk. Safedî, *el-Vâfî*, 17/126; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 5/289.

75 Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 3/60.

76 Âsî, *İbn Abdülhakem ve Kitâbuhû*, 5.

77 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/35; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/220-223; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 5/284; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/95; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/96.

Yemen gibi farklı yerlere gitmiştir.[78] İmam Mâlik'ten sonra Mâlikî mezhebinin Mısır'daki en önemli şahsiyetlerinden ve buradaki başlıca alimlerden biri olmuştur.[79]

Ailenin lideri konumunda olan Ebû Muhammed Abdullah, İmam Mâlik'in dışında onun öğrencisi ve Mâlikî mezhebinin önde gelen şahsiyetlerinden de dersler almıştır. Örneğin Ebû Abdullah Abdurrahman b. Kasım b. Hâlid el-Utakî el-Mısrî (ö. 191/806), Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Fihrî el-Mısrî (ö. 197/813) ve Eşheb b. Abdülaziz el-Kaysî (ö. 204/820) bu kişilerdendir. O kendi döneminde İmam Mâlik'in ve öğrencilerinin fıkhını ve usûlünü en iyi kavrayan kimselerden biri olarak kabul edilmiştir. Ders aldığı hocalarının hüküm çıkarmada takip ettikleri usulü çok iyi bilen Ebû Muhammed Abdullah, kitaplarında birçok meseleye yer vermiştir. O *el-Muhtasarü'l-kebir*, *el-Muhtasarü'l-evsat, el-Muhtasarü'l-sağir, el-Ehvâl, el-Kadâ'fi'l-Bünyân, Fezâilü Ömer b. Abdülaziz* ve *el-Menâsik* adlı eserleri yazmıştır. *el-Muhtasarü'l-kebir*'de 18 bin, *el-Muhtasarü'l-evsat*'ta 4 bin ve *el-Muhtasarü'l-sağir*'de bin iki yüz meseleye yer verdiği zikredilmektedir. Tedvin edilen meselelerinin toplamı ise 36 bin civarındadır.[80] Mısır'da Mâlikî mezhebinin önde gelen şahsiyetlerinden Eşheb el-Kaysî'den (ö. 204/820)[81] sonra mezhebin fetva mercii olmuş ve gerek verdiği fetvalar gerekse yazdığı eserlerle İmam Mâlik'in ve öğrencilerinin fıkhını kendisinden sonraki nesillere aktarmada önemli bir rol oynamıştır.[82] Böylece Mâlikî mezhebinin teşekkül sürecinde etkili olmuş ve *el-Muhtasarü'l-kebîr* adlı eseri Fustat'ta Amr b. Âs mescidinde (Mescidü'l-Âtîk), ayrıca Endülüs ve Kayravân'da okutulmuştur.[83]

Ebû Muhammed Abdullah Mısır'da ilmî otoritesi yanında siyaset alanında da etkili olmuştur. Nitekim Halife Me'mûn (198-218/813-833) döneminde Îsâ b. el-Münkedir

---

78 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/221; Saffet Köse, "İbn Abdülhakem, Abdullah", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Nisan 2023).

79 Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/95.

80 İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, 1/218.

81 Tam adı Ebû Amr Eşheb b. Abdilazîz b. Dâvûd el-Kaysî el-Âmirî el-Ca'dî'dir. Mısırlı olan Ebû Amr'ın lakabı Eşheb'dir. İmam Mâlik'in orta tabaka ashabındandır. İbnü'l-Kasım'dan sonra Mısır'daki Mâlikî riyaseti ona geçmiştir. 140 senesinde doğduğu rivayet edilen Eşheb, 204 senesinde Mısır'da vefat etmiştir. Bk. İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, 1/162.

82 Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/95.

83 Muranyi, *Mesâdiri'l-fıkhi'l-Mâlikî*, 25-26.

onun tavsiyesiyle Mısır'a kadı tayin edilmiş (211/826), kendisi de şahitlerin tezkiyesi konusunda onun danışmanlığını üstlenmiştir. Halife Me'mûn'un, kardeşi Ebû İshak Muhammed'i [Mu'tasım] Mısır'a vali tayin etmesinden (214/829) rahatsız olan bazı kimselerin isteği üzerine Kadı Îsâ b. el-Münkedir, halifeye bu hoşnutsuzluğu bildiren bir mektup yazmıştır. Bu durumu haber alan Ebû İshak kadıyı azletmiş, ayrıca mektubun yazılmasında Ebû Muhammed Abdullah'ın da rolü olduğu gerekçesiyle ikisi birlikte hapsedilmiştir.[84] Ancak hapiste bir süre kaldıktan[85] sonra orada rahatsızlanan Ebû Muhammed serbest bırakılmış, 214 (829) yılında vefat etmiştir.[86]

İbn Abdülhakem ailesinin Mısır'da karşılaştığı en önemli hadiselerden birisi Halife Me'mun tarafından başlatılan Halku'l-Kur'ân tartışmalarıdır. Abbâsîler'in bir süre resmî söylem haline getirdikleri bu meselede İbn Abdülhakem ailesi söz konusu görüşü kabul etmemiş ve bundan dolayı çeşitli işkencelere maruz kalmıştır. Hatta bu süreçte mallarına el konulmuş ve hapse atılmışlardır. Ancak Kur'ân'ın yaratılmışlığına dair tartışmaların son bulduğu Halife Mütevekkil (232-247/847-861) döneminde serbest kalmışlardır.[87]

İbn Abdülhakem'in üç kardeşi vardır. 15 Zilhicce 182 (27 Ocak 799) tarihinde doğan ağabeyi Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem (ö. 268/882), babasının yanı sıra, İmam Mâlik'in önde gelen öğrencilerinden İbnü'l-Kasım, İbn Vehb ve Eşheb el-Kaysî'den fıkıh okumuştur. Ayrıca on yedi yaşlarında iken Mısır'a gelen İmam Şafiî'nin (ö. 204/820) derslerine katılmıştır. Zekâsı ve fıkha olan ilgisi sebebiyle İmam Şafiî'nin takdirini kazanan Muhammed, babasının 214 (829) yılındaki vefatından sonra ailenin reisliğini üstlenmiştir. Ayrıca başta babası olmak üzere diğer hocalarından aldığı eğitim sayesinde Mâlikî mezhebinin Mısır'da fetva mercii olmuş ve 268 (882) senesinde vefat etmiştir.[88] Çok sayıda eser kaleme alan Muhammed'in

---

84 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 440-441.

85 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 441.

86 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/220-223; Safedî, *el-Vâfî*, 17/126; İsmâil Paşa Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951), 1/439; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/249. Hediyyetü'l-Ârifîn'de ölüm tarihi 215 (830) olarak verilmektedir. Bk. Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/439.

87 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/220-223.

88 İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9/261; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/282.

eserlerinden bazıları şunlardır: *Kitâbü Ahkâmi'l-Kur'ân, Kitâbü'r-Red ale'ş-Şâfi'î, Kitâbu'r-Red alâ Ehli Irak, Kitâbu Âdâbi'l-Kudât*.[89] Bu eserler dışında *el-Vesâik ve'ş-Şurût, ed-Da'vâ ve'l-Beyyinât ve Kitâbü'l-Kefâle adlı eserleri yazmıştır.*[90] İbn Abdülhakem'in diğer iki kardeşi Ebû Ömer Sa'd b. Abdullah b. Abdülhakem (ö. 268/882) ve Ebû Osman Abdülhakem b. Abdullah el-Mısrî'nin de ilimle meşgul oldukları rivayet edilmektedir.[91] Bu iki kardeşten Abdülhakem mihne olaylarında eziyet görmüş ve bundan dolayı vefat etmiştir.[92] Onun 240 senesinde vefat ettiği de söylenmektedir.[93] Ebû Ömer Sa'd ise 191 (806) senesinde doğmuş, ağabeyi Ebû Abdullah Muhammed'le aynı sene içerisinde 268 (882) yılında vefat etmiştir.[94]

Çağdaşı olup İbn Abdülhakem hakkında bilgi veren kaynak bulunamamıştır. Babası ve ağabeyine kıyasla kaynaklarda kendisi hakkında detaylı malumatın bulunmadığı İbn Abdülhakem, daha çok ailesi hakkında bilgi verilirken zikredilmiştir. Buna göre ailesi sayesinde erken yaşta ilimle meşgul olmaya başlayan İbn Abdülhakem, öncelikle babasından Mâlikî fıkhını öğrenmiş ve hadis tahsilinde bulunmuştur. Ayrıca Mısır'ın İslâm'ın erken dönemindeki tarihiyle de ilgilenmiştir.[95] Onun bu ilgisi kendisine söz konusu alandaki ilk eserlerden sayılan ve sonraki pek çok esere kaynaklık edecek bir tarih kitabı yazma fırsatı sunmuştur. Dahası bu durumu İbn Abdülhakem'in isminin Mısır bölgesinin fethiyle ilgili yazmış olduğu eserle birlikte anılmasını sağlamıştır. Kaynaklarda onun hadis ve fıkıh ilminin yanı sıra *ahbâr*[96] ilmiyle de ilgilendiği zikredilmiştir. Nitekim İbn Hacer (ö. 852/1449), *Tehzîbü't-tehzîb* adlı eserinde İbn Abdülhakem hakkında "O, hadisle meşgul olan kimselerdendi. Tarih ilminde de âlimdi." demiştir.[97] *Tehzîbu'l-Kemâl* isimli eserde Mizzî (ö. 742/1341) de şu ifadeleri

---

89 Âsî, *İbn Abdülhakem ve Kitâbuhû*, 8.

90 Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/159-160.

91 Âsî, *İbn Abdülhakem ve Kitâbuhû*, 7-8.

92 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 199-200; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 11/162-163; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, 1/268; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/447.

93 Safedî, *el-Vâfî*, 17/126.

94 Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/166-167.

95 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 11/162-163; Safedî, *el-Vâfî*, 17/126; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/512; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/313.

96 Haber kelimesinin çoğulu olan ahbâr, bir kavim, kabile veya şahıs, bir ülke, bölge veya şehir, bir hadise vb. hakkında nakledilen bilgiler, sözler ve rivayetlerdir. Detaylı bilgi için bk. Nihad M. Çetin, "Ahbâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Aralık 2024).

97 İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 6/208.

kullanmıştır. "O, fakih idi. Aynı zamanda hadis ve ahbar ilmi ile de meşguldü ve sika idi."[98]

Hayatının büyük bölümünü Mısır'da geçiren İbn Abdülhakem, yukarıda da zikredildiği üzere ilk tahsilini babasından almıştır. Mısır'ın fethiyle ilgili yazmış olduğu eserinde ondan rivayette bulunmuştur.[99] Babasının dışında ders aldığı bir diğer önemli şahsiyet ağabeyi Ebû Abdullah Muhammed'dir.[100] Döneminin Şâfiî fakihlerinden olan Ebû Abdullah, İmam Şâfiî'nin Mısır'da bulunduğu sırada onunla arkadaşlık yapmış ve kendisinden fıkıh öğrenmiştir.[101] İbn Abdülhakem'in ders aldığı kişilerden bir diğeri Ebû Yahyâ Osman b. Sâlih b. Safvan es-Sehmî el-Mısrî'dir (ö. 219/834).[102] İbn Abdülhakem, kitabını yazarken özellikle Endülüs hakkındaki bilgileri ondan naklen aktarmıştır. Ayrıca Mağrib'in fethi ile ilgili rivayetlerinde de İbn Abdülhakem'in en önemli kaynağının Ebû Yahyâ Osman olduğu görülmektedir. Rivayetlerinde dikkatli olmasıyla bilinen Osman b. Sâlih, bilhassa aktardığı bilgilerde tarihsel gerçekliklere yer vermesiyle bilinmektedir.[103]

İbn Abdülhakem'in ders aldığı kişilerden bir diğeri Ebû Zekeriyyâ Yahya b. Abdullah b. Bükeyr el-Mahzumî'dir (ö. 231/845). Hadis ilmindeki otoritesinin yanında ahbâr ve tarih rivayetleriyle de ilgilenmiştir.[104] Mâlik b. Enes'in derslerine katılmış ve ondan *Muvattâ*'ı defalarca dinlemiştir.[105] Hadis rivayetinde sika bir ravi olarak tanınan Ebû Zekeriyyâ özellikle, Mısır'daki yapılaşma, Hz. Ömer ile Amr b. Âs arasında fetih sonrası haraç konusunda yaşanan mesele ve Trablusgarp'ın fethi gibi

98 Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 17/213.

99 Şakir Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-müerrihûn : Dirâse fî tatavvuri ilmi't-târîh ve ma'rifeti ricâlihî fi'l-İslâm* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1979), 2/166.

100 Feride Hubeyzi - Zübeyde Mansuri, *Fethu'l-Mağrib el-İslâmî min hilâli'l-mesâdiri'l-meşrikiyye (h.21-97/m.642-716) Dirâse Târîhiyye menheciyye li Kitâbi Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ li İbn Abdilhakem* (Cezayir: Bouıra Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 14.

101 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/222.

102 Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî*, 2/159.

103 Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî*, 2/160; Âsî, *İbn Abdülhakem ve Kitâbuhû*, 76/77.

104 Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/154.

105 Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî*, 2/166.

Mısır'dan bahsettiği konularda İbn Abdülhakem'in kaynakları arasında yer almaktadır.[106]

İbn Abdülhakem'in ders aldığı kişilerden bir diğeri Ebû Osman Saîd b. Kesîr b. Ufeyr'dir (ö. 226/841). Ebû Osman Mısır'da ilk olarak Ebû Abdurrahman Abdullah b. Lehîa b. Ukbe el-Hadramî el-Mısrî (ö. 174/790), Ebü'l-Hâris el-Leys b. Sa'd b. Abdurrahmân el-Fehmî (ö. 175/791) ve Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Fihrî el-Mısrî'den (ö. 197/813) ders almıştır. Daha sonra Medine ve Bağdat'ta da eğitim görmüştür. Mısır'a döndükten sonra fıkıh, şiir, tarih ve nesep ilmiyle ilgilenmiştir.[107] İbn Abdülhakem, tarih ile alakalı bir kitap yazdığı rivayet edilen Ebû Osman'ın özellikle Endülüs ile ilgili rivayetlerinden yararlanmıştır.[108]

Bu saydığımız isimler dışında İbn Abdülhakem eserini yazarken Yunus b. Yahya Ebû Nebâte (ö.?), İdris b. Yahya el-Holânî (ö.?), Vehbullah b. Râşid (ö.?), Şuayb b. Leys (ö.?), Şuayb b. Yahya et-Tucîbî (ö.?), Eşheb b. Abdülaziz el-Kaysî, İshak b. Bekir b. Mudar (ö.?), Sa'id b. Ebî Meryem (ö.?), Ebü'l-Esved Nadr b. Abdülcabbâr (ö.?) gibi şahısların rivayetlerinden de yararlanmıştır.[109] Fıkıh, hadis ve tarih gibi ilimlerle meşgul olan bu kişiler İbn Abdülhakem'in eserini yazarken kullandığı rivayetlerin büyük bölümünü kendilerinden aldığı kişilerdir.

Ailesi sayesinde erken yaşta ilimle meşgul olmaya başlayan İbn Abdülhakem, bilhassa hadis ve fıkıh öğrenmiş, aynı zamanda Mısır'ın İslâm öncesi eski tarihine dair rivayetlerle de ilgilenmiştir. Bu bakımdan İbn Abdülhakem'in böyle bir eser yazmasının muhtelif bazı sebeplerinin olduğu belirtilmelidir. Öncelikle kendisinin ve aile büyüklerinin buradaki ilmî muhitte yetişmiş olması onun doğup büyüdüğü yer olan Mısır'a ilgi duymasının en önemli nedenlerinden birini teşkil etmektedir.[110] Özellikle Mısır'ın kendi yaşadığı döneme yakın bir tarihini yazmayı amaçlayan İbn

[106] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 131, 145, 160, 171.
[107] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/583-586.
[108] Âsî, *İbn Abdülhakem ve Kitâbuhû*, 77.
[109] Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/257; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 6/208.
[110] Âsî, *İbn Abdülhakem ve Kitâbuhû*, 50.

Abdülhakem, konuyla ilgili rivayetleri bir araya getirerek yerel tarihçiliğin en güzel örneklerinden birini ortaya koymuştur.

İbn Abdülhakem'in eseri yazmaya iten sebeplerden bir diğeri İslâm fetihlerinden sonra başta sahâbîler olmak üzere müslümanların bölgeye yerleşmesi ve böylece İslâm kültür ve medeniyetinin burada hızla yaygınlaşmasıdır. Nitekim zamanla Mısır'da farklı düşünce ekolleri, Şâfiî ve Mâlikî mezhebi gibi fıkhî oluşumlar etkinliğini arttırmıştır. Bu sayede başta Fustat olmak üzere bölgedeki diğer şehirler çok sayıda âlime ev sahipliği yapmış ve bununla irtibatlı olarak ilmî faaliyetler çoğalmıştır. Bu faaliyetler Mısır hakkında çok fazla haberin ve rivayetin tedavülde olmasını sağlamıştır.[111] İbn Abdülhakem de yaşadığı bölgenin bu zengin ilmî ve kültürel mirasından faydalanarak Mısır hakkındaki bilgileri bir araya getirmiştir.

2. Eseri

Antik dönemin en önemli medeniyet merkezlerinden biri olan Mısır, Hz. Ömer döneminde fethedilmiştir. Fethi ardından başta sahâbîler olmak üzere müslümanların yerleşmesiyle bölgede İslâm kültür ve medeniyeti yayılmaya başlamıştır.[112] Mısır'ın İslâm hâkimiyetine girmesinden sonra meydana gelen dinî, siyasî ve kültürel gelişmeler hakkında zamanla pek çok eser telif edilmiştir. Söz konusu eserlerin ilk örneklerinden biri de İbn Abdülhakem'in bölgenin fethini ele alan kitabıdır. Bundan dolayı bazı araştırmacılar İbn Abdülhâkem'i çalışmaları günümüze ulaşan en eski Mısır tarihçisi olarak kabul etmişlerdir.[113]

2.1. Eserin İsmi

İbn Abdülhakem'in eseri bize, öğrencilerinden Ebü'l-Kasım Ali b. Hasan b. Halef b. Kadîd el-Ezdî'nin (ö.312/924) rivayetiyle ulaşmıştır. İbn Kadîd'den sonra eser nesilden nesile aktarılmıştır. Günümüze ulaşan yazmaların en eskisi VI. (XII) asra

[111] Âsî, *İbn Abdülhakem ve Kitâbuhû*, 49-52.
[112] Detaylı bilgi için bk. Cengiz Tomar, "Mısır", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Nisan 2023).
[113] Charles Cutler Torrey, "İbn 'Abd al-Hakam", *The Encyclopaedia of Islam II* (Leiden: Brill Press, 1927), Volume II/II/353.

kadar uzanmaktadır. Elimizdeki yazmalarda eserin ismi, *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ*[114], *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ min Kadîmi'z-zaman*[115], *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*[116] gibi farklı şekillerde zikredilmektedir.[117]

Eserin ismi hakkında yazmalarda var olan bu farklılıklar, rical kitaplarında İbn Abdülhakem ve ailesi hakkında bilgiler verilirken de kendini göstermektedir. Bazı kaynaklarda kitabın ismi zikredilmeden İbn Abdülhakem'in Mısır tarihi ve fetihlerle alakalı bir eser yazdığından söz edilirken,[118] bazılarında ise kitabın ismine de yer verilmektedir. Nitekim Safedî, eser ismini *Fütûhu Mısr* şeklinde aktarmaktadır.[119] Bağdatlı İsmail Paşa (ö. 1920) ve Şemsettin Günaltay (ö. 1961) ise eserin *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib* olduğunu belirtmektedir.[120] Diğer taraftan Ziriklî (ö. 1976) eserin *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib ve'l-Endülüs* olarak, Kehhâle (ö. 1987) ise *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ* şeklinde zikretmektedir.[121]

Eserin neşirlerinde de *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ*, *Fütûhu İfrîkıyye ve'l-Endelüs*, *Târîhu Mısr el-kadîm* ve *Fethü'l-Endelüs* gibi farklı isimlerin kullanıldığı görülmektedir. Neşirlerde var olan bu farklılıkların sebebi, neşreden kişinin eserin hangi bölümünü ve ne kadarını neşrettiğiyle alakalı olduğu söylenebilir. Örneğin eserin tamamını neşreden Charles Torrey (ö. 1956) tarafından kitabın adı *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib ve'l-Endelüs* olarak zikredilmiştir. Eserin sadece Endülüs'ün fethi ile ilgili rivayetlerini neşreden John Harris Jones (ö. 1885) ise eseri *History of the Conquest of Spain* şeklinde isimlendirmiştir. Eserin el yazmaları ve neşirleri başlığı altında yapılan bu çalışmalar hakkında detaylı bilgi verilmiştir.

---

[114] Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ* (Londra: British Library, Rieu's Supplement to the Catalogue of the Arabic Manuscript, 1894).

[115] Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ* (Paris: Paris Ulusal Kütüphanesi, Slane Kataloğu Arapça El Yazmaları Bölümü, 1686).

[116] Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 4442).

[117] Âsî, *İbn Abdülhakem ve Kitâbuhû*, 47.

[118] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/35; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 6/208.

[119] Safedî, *el-Vâfî*, 17/126.

[120] Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/512; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 108-111.

[121] Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/313; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/96.

Kitabın kullanılan en yaygın ismi ise *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ*'dır. Biz de çalışmamızda *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ* ismini kullanmayı tercih ettik.

2.2. Eserin İbn Abdülhakem'e Aidiyeti

Fütûhu Mısır ve Ahbâruhâ adlı eserin, İbn Abdülhakem'e ait olup olmadığına dair bazı tartışmalar bulunmaktadır. Konuyla ilgili bilgi veren eserlerin çoğunda söz konusu kitabın İbn Abdülhakem'e ait olduğu kabul edilirken, aşağıda da zikredileceği üzere Kâtip Çelebi (ö. 1657) bu konuda farklı bir görüş öne sürmüştür.

Eserin İbn Abdülhakem'e ait olduğunu söyleyen çok sayıda müellif bulunmaktadır. Kindî'nin (ö. 350/961) *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*'ını neşreden Rhuvon Guest (ö. 1946) tarafından esere eklenen dipnotlarda kadılarla ilgili rivayetlerde Kindî'nin İbn Abdülhakem'den alıntı yaptığı açıkça görülmektedir.[122] İbn Hallikân (ö. 681/1282) da İbn Abdülhakem'in babası Abdullah'tan bahsettiği bölümde, oğlu Abdurrahman'ın tarih ile ilgilendiğini ve Mısır'ın fethiyle alakalı bir kitap yazdığını aktarmaktadır.[123] Mizzî *Tehzîbu'l-Kemâl* eserinde, İbn Abdülhakem'in ahbar ilmiyle ilgilendiğini belirtmiştir.[124] *el-Vâfî bi'l-Vefeyât* adlı eserin sahibi es-Safedî (ö. 764/1363) de Abdullah b. Abdülhakem'den bahsettiği bölümde, oğullarından Abdurrahman b. Abdullah'ın *Fütûhu Mısır* adında bir eser yazdığından söz etmektedir.[125]

İbn Abdülhakem'in eserin gerçek sahibi olduğunu kabul eden başka müellifler de vardır. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), İbn Abdülhakem'in tarih ve ahbar ilmi ile uğraştığını ve Mısır tarihi ile ilgili bir eser yazdığını söylemektedir.[126] Süyûtî'nin *Hüsnü'l-Muhâdara* adlı eserinin nâşiri tarafından eklenen notlarda, İbn Abdülhakem'den alıntı yaptığı yerler görülmektedir.[127] *İslam Tarihinin Kaynakları* adlı bir eser yazan Şemseddin Günaltay da İbn Abdülhakem'e özel bir başlık açmış,

[122] Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 308, 316, 317.
[123] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/34-35.
[124] Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 17/213.
[125] Safedî, *el-Vâfî*, 17/126.
[126] İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 6/208.
[127] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/106-127, 578, 585, 587, 2/135-145.

kendisi ve eserinde geçtiği adıyla *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib* hakkında detaylı bilgiler vermiş, eserin İbn Abdülhakem'e ait olduğunu aktarmıştır.[128]

Zehebî ve Bağdâdî İbn Abdülhakem'in tarih ile ilgilendiğini ve bu alanda eser yazdığını belirtmişlerdir.[129] Bu kanaatlerle ortak kabulleri olan Ziriklî, *el-A'lâm* adlı eserinde İbn Abdülhakem'in tarih ilmi ile ilgilendiğinden ve *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib ve'l-Endülüs* isimli bir eser yazdığından bahsederken,[130] *Mu'cemu'l-Müellifîn* adlı eserin müellifi Kehhâle de İbn Abdülhakem'in *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ* adlı bir kitabı olduğunu söylemektedir.[131] Bu müelliflerin kimi yazdıkları eserlerde İbn Abdülhakem'den alıntı yapmış kimisi de eserlerinde İbn Abdülhakem'den bahsettikleri bölümlerde onun tarih kitabı yazdığını ifade etmiştir.

Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ adlı eserin İbn Abdülhakem'e ait olmadığını söyleyen Kâtip Çelebi ise, İbn Abdülhakem hakkında herhangi bir tenkide yer vermeksizin, Mısır tarihiyle ilgili yazılan eserin ona değil, kardeşlerinden Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem'e ait olduğunu ifade etmektedir.[132]

Yukarıda da zikredildiği üzere İbn Abdülhakem hakkında bilgi veren müellifler, her ne kadar eser ismi üzerinde tam bir mutabakata varamamış gibi görünseler de Mısır'ın fethiyle ilgili eserin ona aidiyeti hususunda büyük oranda ittifak ettikleri anlaşılmaktadır. Bunun yanında herhangi bir eser ismi zikretmeksizin İbn Abdülhakem'in tarih ilmiyle ilgilendiğini ve bir eser yazdığını söyleyenler de olmuştur. Kâtip Çelebi ise diğer yazarlardan farklı olarak eserin İbn Abdülhakem'e değil, kardeşine ait olduğunu ifade etmiştir. Kâtip Çelebi'yi böyle bir kanaate sevk eden hususun İbn Abdülhakem isminden kaynaklanmış olduğu düşünülebilir. Zira kaynaklarda söz konusu isim zaman zaman hem İbn Abdülhakem'i hem de kardeşini ifade etmek için kullanılmıştır. Örneğin İbn Hacer kitabında Muhammed b. Abdullah'tan bahsettiği bölümde ondan İbn Abdülhakem olarak da söz etmektedir.[133]

---

[128] Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 108-111.
[129] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 11/162-163; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/512.
[130] Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/313.
[131] Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/96.
[132] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 304.
[133] İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9/261.

Ziriklî de kitabında Abdullah b. Abdülhakem, Muhammed b. Abdullah ve Abdurrahman b. Abdullah için İbn Abdülhakem ismini kullanmaktadır.[134] Ancak bütün bu ihtimallere rağmen İbn Abdülhakem hakkında yazılanlar ve -farklı isimlerle de olsa- kitabına yapılan atıflar birlikte düşünülürse söz konusu eserin İbn Abdülhakem'e ait olduğu anlaşılmaktadır.

2.3. Eserin Muhtevası ve Tarihsel Değeri

Müslümanların Mısır'ı fethettikten sonraki dönemiyle ilgili İbn Abdülhakem'in yazdığı eser aynı zamanda yerel tarih yazıcılığının öncüsü olmuştur. Nitekim tarih boyunca, yazarlar doğdukları, büyüdükleri, yetiştikleri yere olan bağlılıkları, oraya duydukları sevgi vb. sebeplerle yerel tarih yazıcılığına önem vermişlerdir.[135]

İbn Abdülhakem, kitabında ele aldığı konularla ilgili olabildiğince pek çok rivayete yer vermiştir. Bunlar arasında özellikle Leys b. Sa'd'ın (ö. 175/791) öğrencilerinden aldığı rivayetler önemli bir yer tutmaktadır.[136] Eserine aldığı rivayetler arasındaki düzene dikkat etmesi yönüyle de öne çıkmaktadır. Konuları kronolojik olarak vermesi bu düzenin göstergelerinden biridir.[137] Esasen Mısır'ın müslümanlar tarafından fethi ve İslâm tarihinin erken dönemlerinde bölgedeki gelişmelerle ilgili Fütûhu'ş-Şâm ve Fütûhu'l-büldân gibi eserlerde bazı bilgiler aktarılmıştır.[138] Ancak söz konusu dönem açısından Mısır, Kuzey Afrika ve Endülüs fetihlerinden müstakil olarak bahseden kişi İbn Abdülhakem olmuştur. Fetihlerle birlikte Mısır'daki yapılaşma ve kadılık yapanlara dair bilgiler de vermiştir.[139] Bu sayede başta kendi aile fertleri arasında olmak üzere Mısır tarihine dair eser yazan kişiler arasında İbn Abdülhakem daha tanınır hale gelmiştir.

---

134 Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/282.

135 Abdurrahman Hasan Uzavî, *et-Târîh ve'l-müerrihûn* (Bağdat: Dârü'ş-Şuûnu's-Sekâfiyye, 1993), 39.

136 Mustafa, *et-Târîhü'l-Arabî*, 2/163.

137 Hubeyzi - Mansuri, *Fethu'l-Mağribi'l-İslâmî*, 20.

138 Fütûhu'ş-Şâm adlı eserin Vâkıdî'ye aidiyeti şüpheli olduğu için sadece eserin adını vermekle yetindik. Detaylı bilgi için bk. Mustafa Fayda, "Vâkıdî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Ocak 2024); *Fütûhu'ş-Şâm*, thk. Abdüllatîf Abdurrahman (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 2/32,45,67,88; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 130-141.

139 Annân, *Muerrihû Mısr*, 8-20.

Eserinde birçok konudan bahseden İbn Abdülhakem, öncelikle İslam öncesi Mısır tarihi hakkında bilgi vermiştir. Daha sonra Mısır'ın fethine ve buradaki yapılaşmaya değinmiştir. Bunların yanında müslümanların Mısır'da tesis etmiş oldukları idarî yapıdan, bölgede İslâm'ın yayılışından ve çevre bölgelerin fethinden söz etmiştir. Eserin son bölümlerinde Mısır'da kendi vefatından birkaç sene öncesine kadar kadılık yapmış kişilerden bahsetmiş, son olarak Mısır'a gelmiş sahâbîler ve Mısırlı ravilerden aktarılmış hadisler hakkında bilgi vermiştir.[140]

Paris'te bulunan el yazmasında eserin yedi bölüme ayrıldığı görülmektedir. Torrey yaptığı neşirde bu bölümlendirmeye dikkat etmiştir. Yedi bölümden oluşan eserin birinci bölümünde Mısır'ın faziletlerinden bahsedilmektedir. Bunun yanında Hz. Peygamberin Kıptîler hakkındaki vasiyeti, Hz. İbrahim'in Mısır'a girişi, Hz. İsmail ve Hz. Hacer kıssası, Hz. Yusuf ve ailesi, Hz. Yakub'un ölümü ve İsrailoğullarının Mısır'dan çıkışı ve son olarak İskenderiye'nin inşasından söz edilmektedir.[141]

İkinci bölüm Hz. Peygamberin Mukavkıs'a mektubuyla başlayıp, müslümanların Mısır'ı fethini konu edinmektedir. Öncelikle Amr b. el-Âs'ın Mısır'ı fethetmesinin sebebi üzerinde durulmaktadır. Ardından Mısır'ın fethi ve fethin ne şekilde gerçekleştiğine dair bilgiler verilmektedir. Bu konuda Mısır'ın *anveten* yani savaş yoluyla ele geçirildiğini söyleyenlerle barış yoluyla fethedildiğini kabul edenlerin görüşleri aktarılmıştır.[142]

Üçüncü bölüm, Mısır'daki yapılaşma, yani imar faaliyetleri hakkındadır. Fustat'ın inşası, kabilelerin iskânı, ilk mescidin inşası ve evlerin yapımı, fetihten sonra İskenderiye'deki yapılaşma bu bölümde zikredilen konulardır.[143]

Dördüncü bölümde Amr b. Âs ve Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh dönemlerinde gerçekleşen idarî ve malî düzenlemeler hakkında bilgi verilmektedir.[144]

---

[140] Âsî, *İbn Abdülhakem ve Kitâbuhû*, 61.
[141] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 2-45.
[142] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 45-91.
[143] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 91-139.
[144] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 139-192.

Beşinci bölümde İfrîkıyye, Mağrib, Endülüs'ün fethinden 127 (744-745) senesine kadar gelişen olaylardan bahsedilmektedir.[145]

Altıncı bölümde fethinden 246 (860-861) senesine kadar Mısır'da kadılık görevine getirilmiş kişiler hakkında bilgi verilmektedir.[146]

Eserin son bölümünde ise Mısır fethine katılmış veya Mısır'da bulunmuş kişilerin rivayet ettiği hadisler zikredilmektedir.[147]

İbn Abdülhakem'in eseri, Mısır'ın müslümanlar tarafından fethi ve erken dönemdeki tarihi söz konusu olduğunda mevcut kaynaklar içinde öncü bir konuma sahip olduğu belirtilmelidir. Ayrıca eser tarih yazıcılığının seyri açısından yerel tarihçiliğin ilk örneklerinden biri olarak da kabul edilebilir. Bu durum, sonraki dönemlerde Mısır hakkında eser telif eden tarihçilerin İbn Abdülhakem'in kitabını kaynak olarak kabul etmelerini sağlamıştır. Böylece söz konusu esere yönelik ilgi giderek artmış ve gerek İslâm dünyasında gerekse Batı'da İbn Abdülhakem ve eseriyle ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Eserin el yazmaları ve baskıları kısmında bu isimlerden bazılarına yer verilecektir.

Yukarıdaki kayıtlar çerçevesinde İbn Abdülhakem'in Mısır tarihiyle ilgili kitabının tarihsel değerine dair vurgulanması gereken bir diğer husus, onun eseri yazarken konuyla alakalı ulaşabildiği tüm rivayetleri zikretmeye çalışması ve bunları bir arada vermesidir. Bunu yaparken rivayetler arasında bir tercihte bulunmadığı veya rivayetin sıhhatine dair bir açıklama yapmadığı görülen İbn Abdülhakem, ulaşabildiği tüm rivayetleri bir arada zikretmeye çalışmıştır.[148] Bu bakımdan İbn Abdülhakem İslâm tarih yazıcılığının en önemli eserlerinden biri kabul edilen ve kendisinden önceki rivayetleri derleyip eserine almasıyla bilinen[149] Taberî ile benzerlik arz etmektedir.

İbn Abdülhakem'in dikkat çeken bir diğer özelliği, olayların tarihi ve gelişim süreciyle ilgili eserinde yer verdiği bilgilerin diğer müelliflerle uyumlu olmasıdır.

---

145 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 192-226.
146 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 226-248.
147 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 248-319.
148 Hubeyzi - Mansuri, *Fethu'l-Mağribi'l-İslâmî*.
149 Mustafa Fayda, "Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Nisan 2023).

Örneğin Medine'de yaşanan kıtlık sonrası Hz. Ömer'in Mısır'dan yardım istediği konusundan bahsederken İbn Abdülhakem'in verdiği bilgilerle[150] ile Belâzürî'nin (ö. 279/892-93) aktarımları uyuşmaktadır.[151]

İbn Abdülhakem eserini yazarken, fıkhın konusu olan haraç meselesine de yer vermiştir.[152] Mısır'ın barış yoluyla mı savaşılarak mı fethedildiğine değinmesi, fıkhın konusu olan haracın önemine binâendir. Çünkü fakihler tarafından verilen kararla barış yoluyla veya savaşılarak fethedilen topraklar üzerindeki tasarruf farklı olacaktır. İbn Abdülhakem de fetih sonrası müslümanlar tarafından tartışılan bu konuyu eserine almış, her iki görüşle ilgili rivayetlere yer vermiştir.[153]

Eser incelendiğinde dikkat çeken bir diğer husus, hadis ve tarih ilimlerine dair eserde izler bulunmasıdır. Rivayetler aktarırken senedlerini zikretmesi, ayrıca *haddesenâ, ahberenâ, enbeenâ*[154] gibi lafızlar kullanması, İbn Abdülhakem'in muhaddislerin rivayet usulünü dikkate aldığını gösteren huşulardan biri olarak düşünülebilir.

İbn Abdülhakem'den önce böyle bir eser yazılmaması dikkat çekicidir. Bu eserin o zamana kadar yazılmamış olması, var olan rivayetlere ulaşabilecek ve bundan bir eser meydana getirecek bir kişinin olmamasından kaynaklanmaktaydı.[155] Rivayetleri toplayıp eser meydana getirmek isteyen kişi için hacimli bir müslüman Mısır geleneği bulunmakta idi. İbn Abdülhakem'in amacı da Mısırla ilgili hacimli müslüman geleneğini toplamak, alıntılamak ve sınıflandırmaktı.[156] İbn Abdülhakem hem bu

[150] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 162-166.
[151] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 132-133.
[152] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 158-161.
[153] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 84-90, 154.
[154] Hadislerin bir hocadan öğrenilmesi, başkalarına öğretilmesi ve rivayet edilmesi metotlarının ortak adı. Detaylı bilgi için bk. Nevzat Aşık, "Tahammül", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Nisan 2023).
[155] Christopher James Wright, *İbn Abd al-Hakam's Fütûh Mısr; An Analysıs of the Text and New Insights into the Islamic Conquest of Egypt* (Kaliforniya: University of California, Doktora Tezi, 2006), 1-3.
[156] Charles Cutler Torrey, "Introduction", *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, mlf. Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdilhakem el-Mısrî el-Kureşî (Leiden: Brill Press, 1920), 2-3.

materyale ulaşacak hem de onu toparlayacak ve yazacak kişi olmuş, günümüze kadar ulaşan eseri yazmıştır.

Tarih ilmine katkısı açısından bakıldığında, İbn Abdülhakem'in çok özel bir yere sahip olduğu görülmektedir. O, İslâm fetihlerinden sonraki süreçte Mısır'ın tarihi hakkında bilgi veren ve o dönemdeki meselelere değinen ilk tarihçilerden birisidir. Aynı zamanda İbn Abdülhakem'in kitabı, Mısır'da gerçekleşen İslam fetihleri hakkında bilgi veren ve söz konusu döneme en yakın kaynak olma özelliğine sahiptir. Bu yönüyle İbn Abdülhakem'in diğer müelliflere kıyasla Mısır özelinde ele aldığı konulara daha çok aşina olduğu ve bundan dolayı aktardığı rivayetlerin daha doğru bilgiler ihtiva ettiği düşünülebilir.[157] Diğer taraftan *Fütûhu Mısr,* günümüze ulaşmayan bazı eserlerden alıntılar yapması veya rivayetlere dayanması[158] sebebiyle de kendisinden sonraki pek çok eser için vazgeçilmez bir kaynak olma özelliğine sahiptir.

İbn Abdülhakem'in eseri, olumlu eleştirilerin yanında birtakım olumsuz eleştirilere de konu olmuştur. Boaz Shoshan, *"The Conquest of Egypt", The Arabic Historical Tradition and the Early Islamic Conquest (Folklore, Tribal Lore, Holy War)* adlı eserinin bir bölümünü İbn Abdülhakem'in *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ* kitabına ayırmıştır. Eserin giriş bölümünde İbn Abdülhakem'in eski Mısır tarihini anlatırken peygamberlerden bahsetmesi eleştirilmiştir. Yine İbn Abdülhakem'in kitabında Hz. Hacer ve Hz. İsmail'e yer vermesi, Mısır fethini Hz. Peygamber'in Mısır'la ilgili söylemiş olduğu hadislere dayandırması doğru kabul edilmemiştir. Ayrıca İbn Abdülhakem'deki Amr b. el-Âs figürünün Hristiyan kaynaklarınkinden tamamen farklı olduğunu belirtmiş, böyle yapılarak Müslüman işgalinin meşru gösterilmeye çalışıldığı söylemiştir.[159]

İbn Abdülhakem hakkındaki bir diğer değerlendirme Torrey tarafından yapılmıştır. Torrey İbn Abdülhakem'in bir tarihçi olarak yüksek bir rütbeye sahip olmadığını söylemiştir. Ona göre İbn Abdülhakem hem malzeme seçiminde hem de kullanımında

---

157 Âsî, *İbn Abdülhakem ve Kitâbuhû*, 155.

158 Yasmin Hilloowala, *The History of the Conquest of Egypt, Being a Partial Translation of İbn Abd al-Hakam's Fütûh Mısr and Analysis of this Translation* (Arizona: The University of Arizona, Doktora Tezi, 1998), 8-9.

159 Shoshan, "The Conquest of Egypt", 154-165.

görevini ne kadar hafife aldığını göstermektedir. Rivayetleri eserine alırken eleştirel bir gözle bakmaması, muhakeme olduğunu göstermektedir. İbn Abdülhakem rivayetlerini bir süzgeçten geçirmeden, ayırmadan eserine almıştır. Özellikle de önemli olanı önemsiz olandan ayırt etmemiştir.[160] Bütün bunlara rağmen, Torrey, eserin Mısır ve çevresinin fethine dair en eski anlatılardan biri ve ilk kapsamlı eser olduğunu ifade ederek, onun kıymetli bir kaynak olduğunu vurgulamıştır.[161]

İbn Abdülhakem'in eserinin, din temelli olduğu da söylenmektedir. Buna delil olarak yapılan savaşlar boyunca müslümanlarda var olan canlılık ve tutumluluk gösterilmektedir. Ayrıca eserde tarihi şahsiyetlerden bahsedilirken onların fiziksel ve dünyevi özellikleriyle ilgilenilmemesi, çoğunlukla manevi karakterleriyle ilgili bilgilere yer verilmesi eleştirilmiştir.[162] İbn Abdülhakem eserini yazarken duyduğu bütün rivayetleri eserine almaya çalışmıştır. Rivayetler arasında bir tercihte bulunmamıştır. Aldığı rivayetlerin, müslümanların manevi durumları ile alakalı olması eleştirilecek bir durum değildir.

2.4. İbn Abdülhakem'e Kaynaklık Edenler

İbn Abdülhakem eserini yazarken sözlü rivayetlerin yanı sıra kendinden önceki tarihçilerin eserlerinden, hadislerden ve kıssalardan[163] yararlanmıştır.[164] Bunların dışında kendi aile fertlerinin nakillerinden de faydalanmıştır. Diğer taraftan İslam öncesi Mısır tarihi söz konusu olduğunda daha farklı kaynaklara başvurmuştur. Söz konusu kaynaklar Roma dönemi ve öncesiyle ilgili bilgi verilirken kullanılmıştır. Bunlar aşağıda da zikredileceği üzere daha çok şifahi olarak aktarılan rivayetlerdir.

---

160 Charles Cutler Torrey, *The Mohammedan Conquest of Egypt and North Africa* (Biblical and Semitic Studios, 1902), 280.

161 Torrey, "Introduction", 2-3.

162 Hilloowala, *The History of the Conquest of Egypt, Being a Partial Translation of Ibn 'Abd al-Hakam's Futuh Mısr and Analysis of this Translation*, 185-188.

163 Hüseyin Yazıcı, "Hikâye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 02 Ocak 2024).

164 Eseri neşreden kişilerden olan Ali Muhammed, neşrin mukaddimesinde İbn Abdülhakem'in sözlü rivayetlerle birlikte kendinden önce tarih alanında kitap telif eden müelliflerin kitaplarından yararlandığını söylemektedir. Ali Muhammed'in bahsettiği kişiler Yezîd b. Ebû Habîb, Ubeydullah b. Ebû Cafer, İbn Lehîa, Leys b. Sa'd, Osman b. Salih, İbn Ufeyr ve Yahya b. Bükeyr'dir. Bk. Ali Muhammed Ömer, "Mukaddime", *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*, mlf. Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdilhakem el-Mısrî el-Kureşî (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1995), 7.

Söz konusu aktarımların üzerinden uzun bir zaman geçtiği için birtakım değişimlere uğraması ve içeriğinde güvenilirliği şüpheli bilgilerin yer almış olması muhtemeldir.[165] İsrailoğullarının Mısır'dan çıkışı, Hz. Yusuf dönemi hükümdarları hakkında verilen bilgiler bu rivayetlerdendir.[166] Kanaatimizce de bu gibi rivayetlerin üzerinden çok uzun zaman geçmiş olması, bunların aktarımında hata olabileceği ihtimalini arttırmaktadır.

İbn Abdülhakem'in firavunlar dönemine ve bu dönemdeki yahudilerin tarihine dair verdiği bilgilerde daha çok şifahi rivayetlere dayanmıştır. Kendi döneminde halen dolaşımda olan bu rivayetlere İbn Abdülhakem'in ulaşması mümkün olmuş ve ilgili konuların anlatımında söz konusu nakiller esere önemli bir katkı sağlamıştır.[167] Anlaşıldığı kadarıyla bu rivayetlerin kökeni Tevrat ve İncil'e dayanmaktadır. Ayrıca yahudi kültürü ve hristiyan edebiyatı da o dönemde başvurulan kaynaklardandır. Yine bu dönemde kutsal kitaplar haricinde yahudi ve hristiyanların kendi eski tarihleri ile alakalı yazdıkları tarihi rivayetler de mevcuttur. Bunun yanında, Mısır'da varlıkları bilinen Kıptîlerin de yazmış oldukları tarihi rivayetlerin varlığı bilinmektedir.[168]

İbn Abdülhakem'in İslamî dönemdeki kaynaklarına gelince, Mısır ve çevresinin fetihlerine katılmış ve bölgede iskân edilmiş kişilerin anlatımlarına dayanan rivayetler bu konudaki en temel kaynak olma özelliğini göstermektedir. Zamanla dilden dile aktarılan bu rivayetler yaygınlık kazanmış ve kıssacıların anlatımlarına da yansımıştır. İbn Abdülhakem de kussâslar tarafından nakledilen rivayetlerden istifade etmiştir. Yine Şâfiî ve Mâlikî mezhebinin Hicaz'dan Mısır'a intikal ederken mezhep müntesipleri tarafından aktarılan rivayetler de İbn Abdülhakem'in yararlandığı kaynaklar arasında yer almıştır.[169]

İbn Abdülhakem'in rivayetlerine en fazla başvurduğu kişilerin başında babası Abdullah b. Abdülhakem gelmektedir. Babası özellikle Mağrib ve Endülüs hakkındaki

[165] Âsî, *İbn Abdülhakem ve Kitâbuhû*, 55.
[166] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 19-21, 23-26.
[167] Hubeyzi - Mansuri, *Fethu'l-Mağribi'l-İslâmî*, 20.
[168] Âsî, *İbn Abdülhakem ve Kitâbuhû*, 55-56.
[169] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 2, 3, 4, 48.

rivayetlerde temel kaynaktır.[170] Babası dışında Osman b. Salih, Yahya b. Abdullah b. Bükeyr, Said b. Ufeyr ve Abdülmelik b. Mesleme (ö.?) de İbn Abdülmelik'in sıklıkla rivayetlerine başvurduğu kişilerdir.[171] Bu kişiler dışında eserde rivayetlerine en çok rastladığımız kişiler Ebû Muhammed Abdullah b. Amr b. el-Âs el-Kureşî (ö. 65/684-85), Ebû Hammâd Ukbe b. Âmir b. Abs el-Cühenî (ö. 58/678), Ebû Ubeyde Tebi' b. Âmir el-Himyerî (ö. 101/719-720), Ebû Kabîl Hayya b. Hânî b. Nadr el-Me'afirî (ö. 128/746), Ebû Recâ Yezîd b. Ebû Habîb Süveyd el-Kureşî el-Mısrî (ö. 128/745), Ebû Abdülkerim el-Haris b. Yezîd el-Hadrami el-Mısrî (ö. 130/747-748), Musa b. Ali b. Rebâh el-Lahmî (ö. 163/779-780), Ebû Abdurrahmân Abdullah b. Lehîa b. Ukbe el-Hadramî el-Mısrî (ö. 174/790), Ebü'l-Hâris el-Leys b. Sa'd b. Abdurrahmân el-Fehmî (ö. 175/791), Yahya b. Eyyûb El-Ğâfikî (ö. 168/784), Ebû Hamîd Hâlid b. Hamîd el-Mehrî (ö. 169/785), Ebû Saîd Esed b. Mûsâ b. İbrâhim Esedü's-sünne el-Kureşî el-Ümevî (ö. 212/827), Ebû Salih Abdullah b. Salih b. Muhammed el-Cühenî el-Mısrî (ö. 223/838) olmuştur.[172]

Burada isimleri zikredilen kişilerden özellikle Yezîd b. Ebû Habîb, Ubeydullah b. Ebû Cafer, Yahya b. Eyyûb, İbn Lehîa ve Leys b. Sa'd, aşağıda belirttiğimiz konularda İbn Abdülhakem'in rivayetlerine en fazla başvurduğu şahıslar olmuştur.

Yezîd b. Ebû Habîb (ö. 128/745)

İbn Abdülhakem, İslâm öncesi Mısır tarihine dair; kendisinden sıklıkla faydalandığı kişi Yezîd b. Ebû Habîb olmuştur. H. 53 (673) senesinde Fustat'ta doğan Yezîd b. Ebû Habîb, tâbiîn neslindendir. Kendi döneminin en önemli âlimlerinden olan Yezîd, en son vefat eden sahâbîlerden olan Ebü't-Tufeyl Âmîr b. Vâsile el-Leysî'den hadis rivayet etmiştir.[173] İbn Abdülhakem Yezîd b. Ebû Habîb'in Firavun dönemi, sihirbazların iman etmeleri, İslâm'dan önce Kıptîler'de var olan birtakım gelenekleri, Hz. Peygamber'in Mukavkıs'a mektubu ve Mukavkıs'ın mektuba verdiği tepki,

[170] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 2, 206.
[171] İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 6/208; Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/257.
[172] Âsî, *İbn Abdülhakem ve Kitâbuhû*, 67-77.
[173] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 31-32.

Cîze'nin kuruluşu, fethin sulh ile mi yoksa anveten mi olduğu hakkındaki rivayetlerinden faydalanmıştır.[174]

Ubeydullah b. Ebû Ca'fer (ö. 135/752)

Benî Ümeyye'nin mevlâsı olan Ubeydullah, zamanının sika olan fakihlerindendi. 135 (752) senesinde vefat etmiştir.[175]

Mısır fetihleri anlatılırken rivayetlerine başvurulan Ubeydullah b. Ebû Cafer, özelikle Amr'ın Mısır fethi için halifeden izin istemesi, Mısır'ın faziletlerinden bahsetmesi ve halifenin buna verdiği cevap konusunda İbn Abdülhakem'e kaynaklık etmiştir.[176]

Yahya b. Eyyûb (ö. 168/784)

Mısırlı olan Yahya b. Eyyûb, döneminin meşhur fakihlerindendi. Onun aynı zamanda Mısır'da kadılık yaptığı söylenmektedir. 168 (784) yılında vefat eden Yahya b. Eyyûb'un sika olduğu ve çok sayıda önemli âlime ders verdiği rivayet edilmektedir.[177]

İbn Abdülhakem ondan Amr'ın Mısır'a girişi, Mukavkıs ve beraberindekilerin kaçıp adaya sığınması ve elçilerin gidip gelmesi, genel olarak Mısır fetihleri konularında yararlanmıştır.[178]

İbn Lehîa (ö. 174/790)

Abdullah b. Lehîa 96 (715) yılında Kahire'de doğmuştur. aslen Yemenli olan İbn Lehîa, Hadramut şehrine nispetle Hadramî nisbesi ile de bilinmektedir. İlmi hayatı

[174] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 3, 15, 24, 48-49, 69, 55, 76, 84, 88, 91, 128-129, 151-154, 194.
[175] Ebû Abdullah Muhammed b. Saʿd b. Menî İbn Saʿd, *Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kübrâ*, nşr. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001), 9/520.
[176] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 76, 77.
[177] Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ*, 8/5-10.
[178] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 53, 64-65, 72-74, 87.

boyunca çok sayıda rihle gerçekleştiren İbn Lehîa 174 (790) yılında vefat etmiştir.[179] Tâbiîn neslinden çok sayıda kişiden ders almıştır.[180]

Abdullah b. Lehîa da İbn Abdülhakem'in sıklıkla yararlandığı kaynaklardandır. İbn Abdülhakem, Kıptîler, Mısır'ın fazileti, Feyyûm ve İskenderiye'nin inşası, İskender, Zülkarneyn ve Amr'ın Mısır seferi, İskenderiye'nin ikinci fethi, cizye, haraç ve valilik görevlerinin Hz. Osman tarafından ayrılması gibi konularla Mağrib'den bahsedilen kısımlarda İbn Lehîa'dan yararlanmıştır.[181]

Leys b. Sa'd (ö. 175/791)

Tam adı Leys b. Sa'd b. Abdurrahman el-Fehmî el-Mısrî olan Leys, aslen İsfahan şehrindedir. Mısır'da doğup büyüdüğünden dolayı Mısrî nisbesiyle bilinir. 94 (713) yılında Kahire'nin Kalkaşende köyünde dünyaya gelmiştir.[182]

İbn Lehîa ile birlikte henüz erken yaşlarda ilim yolculuğuna çıkmış, Hicaz'da tâbiînden önemli âlimlerle görüşmüştür.[183] Döneminin en büyük fıkıh ve hadis âlimi olan Leys'ten çok sayıda kişi ilim öğrenmiştir.[184] Kaynaklarda ölüm tarihi olarak 175 (791) yılı verilmektedir.[185]

İbn Abdülhakem, Kıptîler, Hz. Nuh, Bâbil kralı Buhtunnasır, Mısır'ın fethi, fetih sonrası Mısır'daki yapılaşma, cizye ve haraç, Hz. Ömer'in haraç konusunda Amr b. el-Âs'ı eleştirmesi, Medine'de gerçekleşen kıtlık, Amr'ın valilikten azledilmesi ve Endülüs'ün fethi konusunda Leys'in rivayetlerine başvurmuştur.[186]

---

179 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-aʿyân*, 3/38-39.
180 Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ*, 8/12-13.
181 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 3-4, 15, 18, 48, 55, 58-61, 88, 128-129, 151-154, 177-178, 194, 205.
182 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-aʿyân*, 4/127.
183 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-aʿyân*, 4/130.
184 İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 8/460-461.
185 Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ*, 8/161-162; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 8/464.
186 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 2, 8, 32 ,84, 91, 156, 158, 165, 173-174, 185, 208.

Esed b. Mûsâ (ö. 212/827)

Tam adı Esed b. Musa b. İbrahim b. Velid b. Abdülmelik b. Mervân b. Hakem el-Kureşî el-Ümevî el-Mervânî el-Mısrî olarak geçmektedir.[187] Esedüssünne ismiyle bilinen Esed b. Musa'nın 132/749-750 yılında Mısır'da doğduğu rivayet edilmektedir.[188]

İlmi hayatına Mısır'da eğitim alarak başlayan Esed b. Musa, daha sonra çeşitli ilim merkezlerini gezerek tâbiîn âlimlerinden dersler almıştır. Kendisinden de çok sayıda âlim ders almıştır. 212/827 yılında Mısır'da vefat etmiştir.[189]

Esed b. Mûsâ, İbn Abdülhakem'e daha çok İslam öncesi Mısır tarihiyle ilgili rivayetlerde kaynaklık etmiştir. Bu konuların başında Hz. İbrahim'in Mısır'a gelişi, Hz. Yusuf'un ailesinin Mısır'a girişi, Firavunun boğulması, İsrailoğullarının Mısır'dan çıkışı gelmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in Mukavkıs'a mektubu konusunda da İbn Abdülhakem onun rivayetine başvurmuştur.[190]

İbn Hişâm (ö. 218/833)

Basra'da dünyaya gelen İbn Hişâm, daha sonra Mısır'a gitmiştir. Ölünceye kadar Mısır'da yaşamış ve 218 (833) yılında orada vefat etmiştir.[191]

İbn Abdülhakem, İbn Hişâm'dan genellikle İslâm öncesi Mısır tarihiyle ilgili konularda yararlanmıştır. Hz. Peygamber'in Kıptîler ile ilgili vasiyeti, Amalikalıların zaferi ve İskenderiye'nin inşası İbn Abdülhakem'in kullandığı rivayetlerdir. İbn Abdülhakem ayrıca Hz. Peygamber'in Mukavkıs'a mektubu hakkında bilgi verirken de İbn Hişâm'ın rivayetine başvurmuştur.[192]

---

187 Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ*, 10/162-163.
188 İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 1/260; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 1/298.
189 Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ*, 10/162-164; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 1/260.
190 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 10, 13, 17, 23, 47.
191 Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ*, 10/428-429; Mustafa Fayda, "İbn Hişâm", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 23 Ocak 2025).
192 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 22, 32, 58, 66.

İbn Abdülhakem kitabını yazarken başvurduğu kişilerin bir kısmından eğitim almış ve rivayetlerini bu sayede kullanmıştır. Rivayetlerine en fazla başvurduğu hocaları Osman b. Salih, Saîd b. Ufeyr ve Yahya b. Bükeyr olmuştur. Bu kişilerden Yahya b. Bükeyr'in tarih kitabı yazdığı ve bunu İbn Abdülhakem'e verdiği İbn Abdülhakem tarafından belirtilmektedir.[193]

Osman b. Salih (ö. 219/834)

Tam adı Osman b. Salih b. Safvân el-Kureşî el-Mısrî, künyesi de Ebû Yahya'dır. 144 (761) yılında Mısır'da dünyaya gelen Ebû Yahya, Abdullah b. Lehîa, Leys b. Sa'd, Malik b. Enes gibi şahıslardan ders almıştır. Öğrencileri arasında Buhârî, İbn Abdülhakem, Kâsım b. Sellâm, Ebû Dâvûd gibi kişiler vardır.[194]

İbn Abdülhakem'in en fazla yararlandığı kişilerin başında hocalarından olan Osman b. Salih gelmektedir. Özellikle Endülüs'ün fethi konusunda en önemli kaynaktır. Endülüs rivayetleri incelendiğinde, İbn Abdülhakem'in bu rivayetleri -bunu belirtmese de- Osman b. Salih'e ait bir kitaptan aldığı izlenimi vermektedir. Endülüs rivayetleri dışında Kıptîlerin Mısır'a gelişi, Amalikalılar, Hz. Yusuf'un vefatı ve sonrasında Mısır, Mısır'da Doğu Roma ve Fârs mücadelesi, Amr'ın Mısır'a girişi, Mısır fetihleri, cizye ve haraç, yapılaşma, İskenderiye, Afrika ve Mağrib hakkında da İbn Abdülhakem'in başvurduğu kaynaklardan olmuştur.[195]

Abdullah b. Sâlih (ö. 223/838)

Künyesi Ebû Sâlih olan Abdullah b. Sâlih 137 (754) yılında doğmuştur.[196] Yirmi yıl boyunca Leys b. Sa'd'ın yanında talebelik yapmış, aynı zamanda ondaki yazılı malzemeyi istinsah etmeye çalışmıştır. Bu sebeple kendisine Kâtibü'l-Leys lakabı

[193] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 160.
[194] Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 19/392-393; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 7/122.
[195] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 7, 12, 18-19, 33, 53, 55, 63, 88, 91, 128-130, 151, 158, 183-184, 192-193, 211.
[196] Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ*, 10/568.

verilmiştir.[197] Birçok kişi tarafından sika olarak kabul edilen Ebû Sâlih, 223 (838) senesinde vefat etmiştir.[198]

İbn Abdülhakem'e kaynaklık eden kişilerden bir diğeri Abdullah b. Sâlih'tir. Mısır'ın fazileti, Bâbil kralı Buhtunnasır'ın Mısır'a girişi, Mısır'daki Doğu Roma ve Fârs mücadelesi, Medine'de yaşanan kıtlık ve kanal inşası İbn Abdülhakem'in ondan yararlandığı konulardır.[199]

İbn Ufeyr (ö. 226/841)

Tam adı Saîd b. Kesîr b. Ufeyr b. Müslüm b. Yezîd el-Ensârî el-Mısrî'dir. Künyesi Ebû Osman olan Saîd b. Ufeyr'e el-Ensârî nisbesi, Benî Seleme'nin mevlâsı olduğu verilmiştir. İbn Ufeyr 146 (763) yılında doğmuştur.[200] Genel kanaate göre sika bir ravi olan İbn Ufeyr 226 (841) yılında vefat etmiştir.[201]

Saîd b. Ufeyr de İbn Abdülhakem'in kaynaklarındandır. İbn Abdülhakem Hz. Yusuf sonrası Mısır, Mısır fetihleri, Mısır'da vergi, Feyyûm'un fethi ve Amr'ın azledilmesi konularında İbn Ufeyr'den yararlanmıştır.[202]

Yahya b. Bükeyr (ö. 231/845)

Ebû Zekeriya künyesiyle tanınan Yahya b. Bükeyr'in tam adı Yahya b. Abdullah b. Bükeyr el-Kureşî el-Mahzûmî el-Mısrî'dir. 155 (771-772) yılında Mısır'da doğan Yahya b. Bükeyr, ilk eğitimini burada almıştır.[203] Hadis hafızı olarak bilinen Yahya b. Bükeyr'in hadis rivayet ettiği İmam Mâlik, Leys b. Sa'd, Abdullah b. Lehîa, Mufaddal b. Fedâle gibi önemli şahıslar bulunmaktadır. Kendisinden rivayette bulunanlar arasında da Yahya b. Maîn, Kâsım b. Sellâm, Ahmed b. Hanbel, Tirmîzî gibi isimler

---

197 Ali Yardım, "Abdullah b. Sâlih el-Mısrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 23 Ocak 2025).
198 Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ*, 10/410-413.
199 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 5, 32, 35, 162-163.
200 Mahmut Kavaklıoğlu, "Saîd b. Ufeyr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 23 Ocak 2025).
201 Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ*, 10/586; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 4/84-85.
202 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 19, 58, 109, 161, 173-174.
203 Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ*, 10/612-613.

zikredilmektedir. Genel olarak sika olarak kabul edilen Yahya b. Bükeyr 231 (845) yılında vefat etmiştir.[204]

İbn Abdülhakem'in hocası İbn Bükeyr'den yararlandığı konuların başında Hz. Nuh, Amalikalılar, Trablusgarp, Afrika, Nûbe ve Endülüs'ün fethi, Amr b. Âs'ın vefatı ve Zâtü's-savârî deniz muharebesi gelmektedir.[205] İbn Abdülhakem, Hz. Ömer ve Amr b. Âs arasında haraç konusunda geçen konuşmalara yer verdiği bölümde Yahya b. Bükeyr tarafından kendisine bir kitap verildiğinden de bahsetmektedir.[206]

Abdülmelik b. Mesleme (ö.?)

Abdülmelik b. Mesleme de çok sayıda rivayette İbn Abdülhakem'e kaynaklık etmiştir. Vefat tarihi hakkında bilgi elde edemediğimiz Abdülmelik b. Mesleme ile İbn Abdülhakem'in aynı dönemde yaşamış olmaları muhtemeldir. İbn Abdülhakem Hz. Peygamber'in Kıptîlerle ilgili vasiyeti, Hz. Nuh, Babilon kuşatması, genel olarak fetihler, yapılaşma, ordunun ziraattan uzak tutulması, Mısır fethine iştirak eden kişiler ve kabileler, cizye, Berka'nın fethi, Afrika fetihleri için Amr b. Âs'ın halifeden izin istemesi ve Endülüs'ün fethi konularında kendisinden yararlanmıştır.[207]

2.5. İbn Abdülhakem'in Kaynaklık Ettikleri

İbn Abdülhakem kendisi birçok müelliften yararlanmakla birlikte daha sonraki süreçte çok sayıda müellife de kaynaklık etmiştir. Eser, Mısır tarihi ve bölgedeki diğer fetihler ile ilgilenen Nüveyrî (ö. 733/1333),[208] Makrîzî (ö. 845/1442),[209] İbn Tağrîberdî (ö. 874/1470)[210] ve Süyûtî (ö. 911/1505)[211], Mısır coğrafyası ile ilgili rivayetlerden

[204] Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ*, 10/613; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 13/237; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 8/154.
[205] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 8, 13, 171, 172, 180, 187-190, 214-217.
[206] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 160.
[207] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 2-4, 8, 61, 86, 88, 92-94, 152-155, 162, 170-171, 172-173, 208.
[208] Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb fî fünûni'l-edeb* (Kahire: Dârü'l-Kutub ve'l-Vessâîku'l-Kavmiyye, 2002).
[209] Makrîzî, *el-Hıtat*.
[210] İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*.
[211] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*.

yararlanan Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229),[212] Berberiler ile ilgili rivayetlerinden istifade eden İbn Haldûn (ö. 808/1406)[213] ve genel olarak eserden faydalanan Kindî (ö. 350/961),[214] İbn Zûlâk (ö. 387/997),[215] Kudâî (ö. 454/1062)[216] ve İbn Dokmak (ö. 809/1407)[217] gibi birçok eski tarihçi tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Tüm bunlar bir araya gelince eser, Mısır tarihi ve fethi açısından-Mağrib ve Endülüs dahil-en önemli kaynaklardan biri olmaktadır.[218]

Kindî (ö. 350/961)

Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât adlı eserin sahibi Kindî, İbn Abdülhakem'in eserinden faydalananların başında gelmektedir. Eserden belli konularda yararlandığı görülen Kindî'nin, özellikle Amr b. Âs'ın fetih için Mısır'a girişi, Mısır'a gelen müslümanların namazgahları ve Amr'ın Mısır'daki ikinci valilik dönemi hakkında İbn Abdülhakem'i kaynak gösterdiği görülmektedir.[219]

İbn Zûlâk (ö. 387/997)

Fezâilu Mısr ve Ahbâruhâ adlı eserinde İbn Zûlâk'ın Hz. Peygamber'in Mısırla ilgili hadisleri, Mısır halkıyla ilgili bilgiler, Amr b. Âs'ın cahiliye döneminde Mısır'a gelişi, fetih sonrası inşa edilen mescitler hakkında bilgi verirken İbn Abdülhakem'den yararlanmıştır. Ayrıca İbn Zûlâk, Amr b. Âs ve Mukavkıs arasında yapılan anlaşma ve Muâviye'nin, valiliği döneminde vergi toplama yöntemi konusunda verdiği bilgilerde İbn Abdülhakem'i kaynak göstermiştir.[220]

---

212 Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*.

213 İbn Haldûn, *el-İber*.

214 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*.

215 Ebû Muhammed el-Hasen b. İbrâhîm b. el-Hüseyn el-Leysî el-Mısrî İbn Zûlâk, *Fezâilu Mısr ve ahbâruhâ*, nşr. Muhammed Ali Amr (Kahire: Mektebetü'l-Ûsre, 1999).

216 Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer Kudâî, *el-Muhtâr fî zikri'l-hıtat ve'l-âsâr* (y.y., ts.).

217 Sârimüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Aydemir el-Alâî el-Mısrî İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-enâm fî Târîhi'l-İslâm*, thk. Semir Tabbâra (Beyrut: el-Mektebetu'l-ʿAṣriyye, 1420/1999).

218 Hubeyzi - Mansuri, *Fethu'l-Mağribi'l-İslâmî*, 21.

219 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 7, 13, 33.

220 İbn Zûlâk, *Fezâilu Mısr ve ahbâruhâ*, 6, 9, 24-25, 50-53, 90, 96.

Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229)

Yâkût el-Hamevî *Mu'cemü'l-büldân* isimli eserinde Mısır coğrafyası hakkında bilgi verirken İbn Abdülhakem'in eserine atıfta bulunmuştur.[221]

Nüveyrî (ö. 733/1333)

Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb adlı ansiklopedik bir eser kaleme alan Nüveyrî, eserinin 11. ciltten sonrasını tarihe ayırmıştır. Halifelerle ilgili bilgiler verdiği 19. ciltte İbn Abdülhakem'den alıntılar yaptığı görülmektedir. Özellikle Mısır tarihi ve bölgedeki diğer fetihlerle ilgili rivayetlerde İbn Abdülhakem kaynak olarak kullanılmıştır.[222]

İbnü'd-Devâdârî (ö. 736/1336'dan sonra)

İbnü'd-Devâdârî'ye ait *ed-Dürrü's-semîn fî ahbâri Seyyidi'l-mürselîn* adlı eserde de İbn Abdülhakem'in izlerini görmek mümkündür. Hz. Peygamber'in hicretin altıncı yılında dönemin devlet başkanlarına ve krallara gönderdiği elçi ve davet mektupları konusunda İbnü'd-Devâdârî'nin, genellikle İbn Abdülhakem'in kitabını kaynak gösterdiği görülmektedir. Ayrıca İbnü'd-Devâdârî'nin yine Amr b. Âs'ın cahiliye döneminde Mısır'a girişi, Amr valiliği döneminde Mısır, Mısır'ın özellikleri ve Hz. Peygamber'in Kıptiler ile ilgili vasiyeti konusunda da bu kitaptaki rivayetleri eserinde neredeyse birebir alıntılandığı dikkat çekmektedir.[223]

İbn Haldûn (ö. 808/1406)

Kitâbü'l-ʿİber ve Dîvânü'l-mübtedeʾ ve'l-haber fî eyyâmi'l-ʿArab ve'l-ʿAcem ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevi's-sultâni'l-ekber adlı dünya tarihi niteliğinde bir kitap yazan İbn Haldûn, Berberilerin soyları, anavatanları, Kuzey Afrika'da yaşadıkları yerler, boyları ve müslüman olmaları hakkında verdiği bilgilerde İbn

[221] Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/325-327, 4/297-302.

[222] Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, 19/181-211.

[223] Seyfeddin Ebû Bekir b. Abdullah b. Aybek ed-Devâdârî, *ed-Dürrü's-semîn fî ahbâri Seyyidi'l-mürselîn*, nşr. Muhammed es-Saîd Cemaleddin (Kahire: Kısmu'd-Dirâsâtu'l-İslâmiyye bi'l-Meh'edi'l-Elmânî li'l-Âsâr bi'l-Kahire, 1981), 63-66 ,217-230.

Abdülhakem'den istifade ettiği görülmektedir. İbn Haldûn ayrıca İslâm fetihleri öncesinde hükümdarlık yapan kişiler hakkındaki rivayetlerde de İbn Abdülhakem'i kaynak göstermektedir.[224]

İbn Dokmak (ö. 809/1407)

İbn Dokmak'ın *Nüzhetü'l-enâm fî Târîhi'l-İslâm* adlı umumi tarih olan kitabında da İbn Abdülhakem'in eserinin izleri görülmektedir. İbn Dokmak kitabının ilk cildinde Mısır'daki meşhur yapılardan bahsettiği bölümde İbn Abdülhakem'den faydalanmıştır. Ayrıca ikinci ciltte İskenderiye hakkında bilgi verirken de İbn Abdülhakem'e atıf yapmıştır.[225]

Makrîzî (ö. 845/1442)

el-Hıtatü'l-Makrîziyye isimli kitabında Makrîzî Mısır hakkındaki dağınık bilgileri bir araya getirmiş ve özellikle Mısır'ın erken tarihini anlatırken İbn Abdülhakem'in eserinden faydalanmıştır. Hz. Ömer döneminde Medine'de yaşanan kıtlık sonrası halifenin isteğiyle Mısır'da inşa edilen kanal, fetih sonrası cami yapımı, haraç, Mısır arazileri, Feyyûm, İskenderiye ve Fustat şehirleri ve sahabeden fethe iştirak edenler hakkında yazdığı bölümlerde İbn Abdülhakem'i kaynak gösterdiği görülmektedir.[226]

İbn Tağrîberdî (ö. 874/1470)

en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire adlı eserin müellifi İbn Tağrîberdî de İbn Abdülhakem'in kitabından yararlanmıştır. İbn Tağrîberdî eserinin ilk cildinde İbn Abdülhakem'in kitabının kendisine hangi yolla geldiğini belirtmektedir.[227] İbn Tağrîberdî'nin Mısır'ın fazileti, Nil nehri, Amr b. Âs'ın Mısır fethi için Hz. Ömer'i ikna etmesinden başlayarak genel olarak Mısır fethiyle ilgili rivayetlerde İbn Abdülhakem'den alıntı yaptığı görülmektedir. İbn Tağrîberdî ayrıca eserine aldığı

[224] İbn Haldûn, *el-İber*, 2/364, 2/9, 2/536, 2/573.
[225] İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-enâm fî Târîhi'l-İslâm*, 1/5-13, 2/129-130.
[226] Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/76-79, 1/141-144, 1/144-150, 1/158-159, 1/163-169, 1/187, 1/189-190, 1/244-246, 1/295-296.
[227] İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 1/5.

Mısır fethine iştirak edenlerle ilgili rivayette de İbn Abdülhakem'i kaynak göstermektedir.[228]

Süyûtî (ö. 911/1505)

Hüsnü'l-muhâdara eserinde Süyûtî'nin İbn Abdülhakem'in kitabını çoğu başlıkta birebir alıntıladığı görülmektedir. Hz. Peygamber'in Kıptîlere vasiyeti, Nuh tufanı sonrası Mısır'da hakimiyet kuran devletler, Mısır'a gelen peygamberler, Firavun dönemi, İskenderiye'nin inşası, Amr b. Âs'ın cahiliye döneminde Mısır'a gelişi, Hz. Peygamber'in Mukavkıs'a mektubu, Mısır'da gerçekleştirilen fetihler, fethin nasıl gerçekleştiğine dair görüşler ve fetih sonrası yapılaşma hakkında İbn Abdülhakem kaynak gösterilmektedir.[229]

2.6. Eserin El Yazmaları ve Neşirleri

İbn Abdülhakem'in Mısır ve çevresinin tarihine dair yazdığı eser günümüze öğrencilerinden Ebu'l-Kasım el-Ezdî'nin rivayetiyle ulaşmıştır. Eserin günümüze kadar ulaşan el yazmalarından en eskisi VI. (XII) yüzyıla kadar gitmektedir.[230] Eserin şu ana kadar ulaşılabilen el yazmalarından biri Londra'da The British Library'de, iki tanesi Paris'te Bibliothèque Nationale'de, bir tanesi Leiden Üniversitesi kütüphanesinde, bir diğeri de İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesinde bulunmaktadır.[231]

Londra, Paris ve Leiden'de bulunan yazmalar hakkında Torrey, eserin neşri için kaleme aldığı giriş bölümünde detaylı bilgiler vermektedir.[232] Söz konusu yazmalardan Paris'teki Slane Kataloğu 1687 numaradaki nüsha ile Süleymaniye Kütüphanesindeki nüshalara bizzat ulaşılmış ve incelenmiştir.

[228] İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 1/4-26, 1/32, 1/33-42.
[229] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/11-19, 1/34-51, 1/52, 1/59, 1/84-88, 1/94-96, 1/97-104, 1/106-141.
[230] Âsî, *İbn Abdülhakem ve Kitâbuhû*, 47.
[231] Âsî, *İbn Abdülhakem ve Kitâbuhû*, 48.
[232] Torrey, "Introduction", 9-24.

a. The British Library, Rieu's Supplement to the Catalogue of the Arabic Manuscript, 520/1126, (121 varak, h.6.asır).

Mevcut yazmalar içindeki en eski nüshadır. Torrey, söz konusu yazmanın tam olarak tarihlendirilememekle birlikte, VI. (VII.) asırda yazıldığını gösteren kanıtlar içerdiğini belirtmektedir. Yine onun verdiği bilgilere göre satır araları ve kelimeler biraz sıkışık olmakla birlikte genellikle okunaklı bir hatla yazılmıştır. Sesli harflerin belirtildiği yazmada, kenar notları da mevcuttur. Buna ek olarak, ara sıra düzeltmelere yer verilmiş, açıklamalar yapılmış, bu da kelimelerin doğru okunmasına ve bazı yorumlarda bulunulabilmesine imkân tanımıştır. Bundan dolayı söz konusu nüshasının herhangi bir müstensihten ziyade bir âlim tarafından kaleme alınmış olabileceği akla gelmektedir.[233]

Eserde dikkat çekici işaretlere yer verildiğini belirten Torrey, örneğin; iki ardışık kelimenin yanlışlıkla yer değiştirdiklerini belirtmek için her birinin üzerinde m harfi kullanıldığını söylemektedir. F harfinin de K'dan ayırt edilebilmesi için bazen altında bir nokta ile belirtilmiştir. Rivayetlerde geçen Mervân, Osman, Hâris ve Salih gibi özel isimler her zaman tam olarak yazılmıştır. Yine yazmada bazen hazâ yerine hadâ, hakezâ yerine de hakedâ yazıldığı görülmektedir. Ayrıca Hz. Peygamberin isminden sonra صلع şeklinde kısaltma yapılmıştır. Yazmada bu gibi başka imla bilgileri de mevcuttur.[234]

Yazma eser, kitabın bize hangi yolla ulaştığını gösteren "*el-Cüz'ü'l-evvel min Kitabi Fütûhi Mısr ve Ahbârihâ te'lîf Ebî'l-Kâsım*…" şeklinde bir senet ile başlamaktadır. Her bölümün başında, ifadelerde ufak değişiklikler olmakla birlikte yukarıdaki şekilde bir başlık vardır. Rivayetler aktarılırken her rivayetin senedi verilmiştir. Nüshanın sonundaki nota göre el yazması, Muhammed b. Ömer b. Yusuf el-Ensârî(ö.?) tarafından, Hafız'ın el yazması ile derlenmiştir. O da eserin tamamını Şeyh Ebü'l-Kasım Hibatullah b. Suud b. Sabit el-Ensârî'den(ö.?) önce okumuştur. Ayrıca bu el yazmasının tamamının Şeyh Ebu Sadık Mürşid b. Yahya'ya (ö.?) Ebû Tâhir es-Silefî (ö. 576/1180) tarafından kendisine verilen ruhsata binaen okunduğu

[233] Torrey, "Introduction", 9.
[234] Torrey, "Introduction", 9.

belirtilmiştir. Bu okumanın Fustat'ta, 516 (1122) yılında gerçekleştiği zikredilmektedir. Ayrıca her okumada hazır bulunanların isimleri de verilmiştir.[235]

b. Bibliothèque Nationale, Slane Kataloğu 1686(195 varak, 585/1189)

Torrey'in verdiği bilgiye göre elimizdeki ikinci yazma 585/1190 senesine tarihlenmektedir. Ayrıca bu nüsha İbn Kadîd'den naklen öğrencisi Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf (ö. 350/961) tarafından aktarılmıştır.

Bölüm başlıkları ve diğer başlıklar için kırmızı renkli mürekkep kullanılmıştır. Yazmada birçok eksiklik ve hata bulunmaktadır. Yazmada dikkat çeken bir başka husus isim farklılığıdır. Londra yazmasında, kitabın başlangıç cümlesinde kitap ismi *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ* diye verilirken, bu yazmada eser ismi *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ min Kadîmi'z-zaman* şeklinde verilmiştir. Torrey bundan dolayı eser isminin dikkatsizce ve yanlış yazıldığını söylemektedir.[236]

c. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih 4442 (331 varak, h.587).

İbn Abdülhakem'in eserinin bir diğer el yazması İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Kütüphanenin Fatih yazmaları kısmında bulunan yazmanın genel özellikleri şu şekildedir. Eser ismi *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib* şeklindedir. Eser, İbn Abdülhakem'den naklen Ebü'l-Kasım Ali b. Hasan b. Halef b. Kadîd el-Ezdî tarafından rivayet edilmiştir.

Genel olarak okunabilecek bir hatla kaleme alınan yazmada, bölüm başlıkları ana metinden ayırt edilecek şekilde kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Her bölümün altında yer alan rivayetlerin senetlerinde mevcut haddesenâ ve ahberenâ gibi tahammül lafızları da başlıklar gibi kırmızı renkle gösterilmiştir. Hz. Peygamber'in Kıptîler ile ilgili hadisleriyle başlayan eser, sahâbeden Mısır'a girenler hakkındaki rivayetlerle sona ermektedir.

[235] Torrey, "Introduction", 10.
[236] Torrey, "Introduction", 11.

Genel hatlarıyla okunabilen yazma eserin bazı sayfalarında bozulmalar vardır. Okumayı az da olsa güçleştiren bu durum eserde çok yaygın değildir. Yazmada dikkat çeken başka bir husus, bazı sayfalarda yazının çok seyrek olmasına karşın bazılarında çok sık olmasıdır. Üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise, yazmada ana metin dışında kenar notlarının bulunmasıdır.

d. Bibliothèque Nationale, Slane Kataloğu 1687(447 varak, 776/1374-1375).

Bibliothèque Nationale'de bulunan ikinci nüsha 776/1374-1375 tarihlidir. Eser İbn Abdülhakem'in öğrencisi Ali b. Hasan b. Halef b. Kadîd el-Ezdî'nin tarikiyle gelmiştir. Güzel bir hatla ve gayet okunaklı-anlaşılabilir bir şekilde kaleme alınan eserde başlıklar ana metinden ayırt edilecek şekilde belirgin bir hatla ve daha büyük punto ile yazılmıştır. Yazma, Kıptîler ile ilgili bilgiler vererek başlamaktadır.[237]

Müstensih adını sonda Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Ezherî (ö.?) şeklinde vermektedir. Metnin istinsahı sırasında dikkatsiz davranıldığı ve bu sebeple bazı yerlerin okunaklı olmadığı dikkat çekmektedir.[238]

Metinde bölüm başlıkları ve diğer üst yazılar kırmızı renkte verilmiştir. Yalnız kırmızı mürekkebin sıklıkla bulunmadığı, bu nedenle çok sayıda başlığın eksik olduğu ve buraların boş bırakıldığı görülmektedir.[239]

e. Leiden University, Codicum Arabicorum Bibliotheca Academy 962(159.varaktan 313'e kadar, 973/1566).

Leiden el yazması, bir yazmanın 159-313. sayfalarını içeren bir mecmuanın parçasını oluşturur. Eserin içerisinde 973 (1566) yılını taşıyan bir bilgi bulunmaktadır. Yazmada yanlış bir başlık taşıması sebebiyle, eserin gerçekte hangi kitap olduğu araştırmacılar tarafından bir müddet anlaşılmamıştır. İlgili başlığın "*Kitâbu Buğyetu't-tâlib ve Menhecü's-sâlik fî Ahbâri Mısr ve'l-Kurâ ve'l-Memâlik li İmamı Vaktihî ve*

[237] Torrey, "Introduction", 11-12.
[238] Torrey, "Introduction", 12.
[239] Torrey, "Introduction", 12.

Ferîdi Asrihî ve Vahîdi Zamânihî el-Celal es-Süyûtî" şeklinde olduğu söylenmektedir. Bu aslında *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ* adlı eserin bir yazmasıdır.[240]

Okunaklı bir hatla istinsah edilen yazmanın bazı bölümlerinde kısaltmalar yapılmıştır. Yazmada geçen ve bize bu nüshanın hangi kaynaktan istinsah edildiği ve yazıldığı dönem hakkında yorum yapmamızı sağlayan önemli bir nokta bulunmaktadır. Buna göre bu nüsha, 570 (1174) yılında, es-Silâfî'nin evinde, onun huzurunda okunmuş bir nüshadan istinsah edilmiştir. O nüshanın müellifi Silâfî'nin evinde hazır bulunanlar arasında yer almıştır. Kısaca Leiden yazması Londra yazmasına çok yakındır ve aralarında gözle görülür bir ilişki vardır.[241]

Bu yazmada, birinci ve ikinci bölümde çok kapsamlı bir kısaltma yapılmamıştır. Üçüncü bölüm incelendiğinde ise giriş kısmı hariç hemen hemen her sayfanın çıkarıldığı görülecektir. Bölüm dördün nerede başladığı net olarak belli olmasa da materyalin çoğu korunmuştur. Beşinci bölümün ikinci yarısı tamamen atlanmıştır. Ana hususlar bir iki cümlede özetlenmiştir. Endülüs'ün fethinden ise, sadece birkaç cümle ile bahsedilmiştir. Son olarak altıncı ve yedinci bölümlere de yeni bir konuya dair herhangi bir belirti olmaksızın, sadece sınırlı sayıdaki seçki ile yer verilmiştir.[242]

Genel olarak yazmalardan bahsedecek olursak şunları söyleyebiliriz. Londra ve Leiden yazmaları arasında yazmaları birbirine yaklaştıran, aynı tarikle geldiğini gösteren benzerlikler vardır. İki Paris yazması arasında böyle bariz bir bağ bulunmamaktadır. İlk bakışta, Londra ve Leiden yazmalarının orijinal halini korudukları izlenimi uyandırırken, Paris yazmalarındaki bozulmaların ve farklılıkların bu iki yazmanın daha farklı bir çizgiyi temsil ettiği varsayımını ortaya koymaktadır.[243]

Yukarıdaki yazmaların dışında, Fuat Sezgin'in kitabında bahsetmiş olduğu Manisa el yazması[244] için Manisa Yazma Eserler Kütüphanesi ile iletişime geçilmiş, ancak

[240] Torrey, "Introduction", 13.
[241] Torrey, "Introduction", 13.
[242] Torrey, "Introduction", 14.
[243] Torrey, "Introduction", 14-15.
[244] Fuat Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-arabî* (Riyad: Camia'tü'l-İmam Muhammed b. Suu'd el-İslamiyye, 1991), 1/2/234.

kendilerinden "Kütüphanemiz kayıtlarında söz konusu yazar ve esere ait bir kayıt bulunmamaktadır." şeklinde bir cevap gelmiştir.

İbn Abdülhakem'in kitabı günümüz araştırmacılarının da dikkatini çekmiş ve eserin çok sayıda neşri yapılmıştır. Yapılan neşirlerden bazıları eserin tamamını kapsarken, bazıları da sadece belli bir bölüme yönelik olmuştur. Bu sebeple yapılan neşirlere de farklı isimler verilmiş, yazmalarda da gördüğümüz isim farklılıkları burada da kendini göstermiştir. J. Karle eseri ilk defa neşreden kişidir. Eserin bir bölümünü (Göttingen 1856) neşretmiştir.[245] Bunun dışında yapılan neşirlerden ulaşılabilenler şu şekildedir:

a. Nşr. Charles C. Torrey. *The History of the Conquest of Egypt, North Africa and Spain* (Leiden: Brill Press: 1920)

Charles Torrey, eseri baştan sona neşreden ilk kişidir. Uzun bir giriş kaleme alan Torrey, kısaltmalar başlığının yanı sıra, eserin sonunda kitapta geçen kelimelerin ve açıklamalarının yer aldığı bir sözlüğe ve dizine yer vermiştir. Ayrıca hatalı kelimelerin doğru yazılışlarını gösteren bir başlık açmıştır.

Giriş kısmında öncelikle İbn Abdülhakem ve ailesi hakkında genel bir bilgi veren Torrey, akabinde İbn Abdülhakem'in eserini yazarken başvurduğu sözlü ve yazılı geleneği zikretmiş, yararlandığı kaynaklardan ne ölçüde faydalandığına dair bir çerçeve çizmiştir. Daha sonra eserin muhtevası ve bölümleri hakkında bilgilere yer vermiştir.

Yine giriş bölümünde üzerinde durulan bir diğer konu eserin el yazmaları olmuştur. Torrey, neşri yaparken dört yazma nüshadan istifade ettiğini belirtmiş, ayrıca bu yazmaların kıymeti, özellikleri ve hangi tarihte istinsah edildiği vs. gibi konularda da bilgiler vermiştir.

[245] Özkuyumcu, "İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım".

b. Nşr. Albert Gateau. *Conquete de l'Afrique du Nord et de l'Espagne* (Cezayir: Editions Carbonel: 1942).

Gateau, Torrey'in neşrini esas alarak eserin Kuzey Afrika ve Endülüs'ün fethiyle ilgili kısmında bazı küçük düzeltmeler yapıp bu kısmı notlar ilâve ederek Fransızca'ya çevirmiştir. Girişte tarih ilmi ilgili genel bilgiler verdikten sonra, eserle alakalı yapılan çalışmalara atıfta bulunan Gateau, daha sonra İbn Abdülhakem'in hayatını, ailesini, yaşadığı dönemi kısaca anlatmış, ayrıca kimlerden ders aldığını ve rivayetlerinin kimlere dayandığını aktarmıştır. Ayrıca, eserin bölümlerine de değinmiştir. Bu kısmî tercüme ve neşir, yazarın mukaddimesi dışında yaklaşık 110 sayfadan olup bunun yarısı Berka fethi ile başlayıp Endülüs fethini de içine alan Arapça metinden oluşmaktadır. Ayrıca söz konusu metnin Fransızca tercümesi de eserde yer almaktadır. Gateau kitaba Kuzey Afrika ve Endülüs'ün Fethi ismini vermiştir.[246]

c. Nşr. Henry Masse. *Le Livre De La Conquete De L'Egypte Du Magreb Et De L'Espagne* (Kahire: Imprimerie de L'institut François D'archèologie Orientale: 1914).

Bir diğer neşir Henry Masse tarafından yapılmıştır. Henry Masse, eserden sadece iki bölümü neşretmiştir. Eser hakkında genel bilgiler verdikten sonra, Arapça olarak iki bölümü incelemiştir. Bu bölümlerden ilki, müslümanların Mısır'ı fethetmeden önceki Mısır tarihi ile alakalı rivayetlerdir. Bu bölüme Hz. Peygamber'in Kıptilerle ilgili vasiyeti ile başlayan Henry Masse, İskenderiye'nin inşasıyla bu bölümü bitirmiştir. İkinci bölüme Amr b. As'ın Mısır'a giriş sebebini alarak başlayan müellif, bu bölümü de Mısır'ın barış yoluyla mı savaşılarak mı fethedildiğine dair görüşleri içeren rivayetlere yer vererek bitirmiştir.

[246] Albert Gateau, "Introduction", *Conquete de l'Afrique du Nord et de l'Espagne*, mlf. Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdilhakem el-Mısrî el-Kureşî (Cezayir: Editions Carbonel, 1942), 9-28.

d. John Harris Jones. Ibn Abd-Al-Hakem's History of the Conquest of Spain (Göttingen: Dikterich's University Press: 1858).

John Harris, eserin Endülüs fethine ait bölümünü, İngilizce tercümesi ve notlarla birlikte, önsöz ve bir giriş ile neşretmiştir. Önsözde, özellikle İbn Abdülhakem'in yazmış olduğu eserdeki üslubun korunduğundan bahsetmiş, kitabın nasıl yazıldığı hakkında genel bir bilgi vermiş ve rivayetleri alırken her rivayetin doğruluğunun kesin olmadığını belirtmiştir.[247]

Giriş kısmında İbn Abdülhakem'in eseri telif ederken orijinal belgelerden yararlandığını söylemiştir. Endülüs ile ilgili rivayetlere nasıl yer verildiğini açıklayan Harris, eserde Taberî'nin tarihi ile benzeşen ve ayrışan yönlere kısaca değinmiştir. Ayrıca eserle alakalı eleştiri yapmış, eserde plan olarak bir bütünlüğün olmadığını, eserin ince ayrıntılardan yoksun olduğunu, ayrıca İbn Abdülhakem'in tarih yazıcılığının zayıf olduğunu söylemiş, bunun o dönemki müslümanlarda genel bir durum olduğunu belirtmiştir. O müslümanlarda tarih yazma sanatının çok az ilerleme kaydettiğini öne sürmüştür.[248] Harris'in bu düşüncede olmasının sebeplerinden bir tanesi İbn Abdülhakem'in Endülüs fethine yeterince yer vermediğini belirtmesiyle alakalı olabilir. Ona göre İbn Abdülhakem eserine Afrika'nın fethiyle ilgili rivayetleri fazlasıyla almasına rağmen Endülüs fethine ait rivayetleri yeterli değildir.[249]

e. Abdülmün'im Âmir. Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib li-İbn Abdilhakem (Kahire: el-Heyetü'l-Âmme li-Kusûrü's-Sekâfe: 1961).

Eseri neşreden isimlerden bir diğeri Abdülmün'im Âmir'dir. Torrey gibi eserin tamamını neşreden Âmir uzun bir mukaddime kaleme almıştır. Mukaddimede öncelikle Mısır'ın genel tarihinden bahsettikten sonra fetih öncesi Mısır'daki duruma

---

[247] John Harris Jones, "Preface", *İbn Abd-el-Hakem's History of the Conquest of Spain*, mlf. Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdilhakem el-Mısrî el-Kureşî (Göttingen: Dieterich's University Press, 1858).

[248] John Harris Jones, "Historical İntroduction", *İbn Abd-el-Hakem's History of the Conquest of Spain*, mlf. Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdilhakem el-Mısrî el-Kureşî (Göttingen: Dieterich's University Press, 1858), 5.

[249] Jones, "Historical İntroduction", 5-6.

değinmiştir. Müslümanların Mısır'ı fethini kolaylaştıran siyasî ve sosyal ortam hakkında bilgiler verdikten sonra ana hatlarıyla Mısır'ın fethi üzerinde durmuştur.[250]

İbn Abdülhakem ve ailesi hakkında detaylı bilgilere yer veren Âmir, ayrıca kitabın kısımları ve içeriğine değinmiş, İbn Abdülhakem'in eseri nasıl oluşturduğunu aktarmıştır. Kaynaklarının kimler olduğu, kendisinden kimlerin rivayette bulunduğu, eserin el yazmaları ve yapılan neşirler Âmir'in üzerinde durduğu diğer konulardır. Âmir, neşirde eserin el yazmasına ait birkaç sayfaya yer vermiş, neşir içerisinde de fetih dönemini yansıtan haritaları ve resimleri kullanmıştır.[251]

f. Abdullah Enîs et-Tabba'. Fütûhu İfrîkiyâ ve'l-Endülüs (Beyrut: Mektebetü'l-Medrese ve Darü'l-Kitâbi'l-Lübnânî: 1964).

İbn Abdülhakem'in eseri Abdullah Enîs et-Tabbâ' tarafından da neşredilmiştir. Kitabın bir bölümünü neşreden Tabbâ', neşrine uzun bir girişle başlamıştır. Yazdığı girişte müslümanların Mısır fethine kısaca değinmiş, Afrika'nın fethi için bir adım olduğunu belirtmiştir. Daha sonra müslümanların Afrika ve Endülüs fetihlerine dair ön bilgilendirme yapmıştır. Ardından İbn Abdülhakem'in kitabının önemine değinmiştir.[252] Mukaddimenin akabinde İbn Abdülhakem'in eserinin Afrika ve Endülüs'ün fethiyle ilgili bölümlerine yer vermiştir.

g. Muhammed Sabîh. Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ (Kahire: Müessesetü Dârü't-Te'âvun: 1974).

Eseri neşreden bir diğer kişi Muhammed Sabîh'tir. Eserin tamamını neşreden Sabîh, bir mukaddime kaleme almıştır. Burada öncelikle İbn Abdülhakem'in yaşadığı asır ve bu asırda yaşanan olaylardan bahsetmiştir. Özellikle dönemin önemli hadiselerinden olan "*Halku'l-Kur'an"* meselesi ve İbn Abdülhakem ailesinin

[250] Abdülmün'im Âmir, "Takdîm", *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, mlf. Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdilhakem el-Mısrî el-Kureşî (Kahire: el-Heyetü'l-Âmme li-Kusûrü's-Sekâfe, 1961).

[251] Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib li-İbn Abdilhakem*, nşr. Abdülmün'im Âmir (Kahire: el-Heyetü'l-Âmme li-Kusûrü's-Sekâfe, 1961), 80,84,90,91.

[252] Abdullah Enîs et-Tabba', "Mukaddime", *Fütûhu İfrîkiyâ ve'l-Endülüs*, mlf. Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdilhakem el-Mısrî el-Kureşî (Beyrut: Mektebetü'l-Medrese ve Darü'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1964), 5-25.

yaşadıkları nâşirin üzerinde durduğu önemli konulardandır. Bu kısımda İbn Abdülhakem ve ailesi hakkında da bilgiler verilmiştir.[253]

h. Hüseyin Âsi. Abdurrahman b. Abdilhakem ve Kitâbuhû Fütûhu Mısr ve İfrîkiyâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye: 1992).

Eseri neşredenlerden olan Hüseyin Âsi, çalışmasını üç bölüme ayırmıştır. İlk bölümde İbn Abdülhakem ve ailesi hakkında bilgiler vermiştir. Daha sonra Mısır'daki valiler döneminden bahsetmiş ve valiler döneminde Mısır'daki ilmî hareketlere değinmiştir.[254]

Neşrin ikinci bölümünü eserle ilgili konulara ayıran Âsi burada eserin el yazmalarına ve neşirlerine, İbn Abdülhakem'in Mısır tarihine verdiği öneme ve metoduna, eserin tarihsel katkısına, kaynaklarına ve içeriğine değinmiştir.[255] Üçüncü bölümde ise eserden bazı bölümlere yer vermiştir. Hz. Peygamber'in Mukavkıs'a gönderdiği mektubu, Mısır'ın fethi, Mısır'daki yapılaşma, cizye, Amr b. Âs'ın Afrika fetihleri için izin istemesi ve Endülüs'ün fethi neşirde yer verdiği bölümlerdir.[256]

ı. Ali Muhammed Ömer. Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye: 1995)

Eser için nispeten uzun bir mukaddime kaleme alan Ali Muhammed ilk olarak İbn Abdülhakem'in kitabının aldığı farklı isimlere yer vermiştir. Daha sonra eserin bölümlerinden ve daha sonraki müellifler için öneminden bahsetmiştir. Nitekim İbn Abdülhakem'den sonra onu kaynak olarak kullanan Kindî, İbn Zûlâk, Makrîzî gibi müellifler Mısır tarihiyle alakalı müstakil konularda eserler yazmıştır.[257]

---

[253] Muhammed Sabîh, "Mukaddime", *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, mlf. Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdilhakem el-Mısrî el-Kureşî (Kahire: Müessesetü Dârü't-Te'âvun, 1974), 3-11.

[254] Âsî, *İbn Abdülhakem ve Kitâbuhû*, 5-47.

[255] Âsî, *İbn Abdülhakem ve Kitâbuhû*, 47-157.

[256] Âsî, *İbn Abdülhakem ve Kitâbuhû*, 157-193.

[257] Ömer, "Mukaddime", 5-6.

Ali Muhammed, İbn Abdülhakem'in metodundan bahsetmiş, onun kitabını yazarken kimden ne ölçüde yararlandığına değinmiştir.[258] Ayrıca neşirde el yazmalarından örnek sayfalara da yer vermiştir.[259]

i. Muhammed el-Huceyrî. Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ (Beyrut: Dârü'l-Fikr: 1996).

Muhammed Huceyrî de eserin tamamını Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ adıyla neşretmiştir.

2.7. Eserin Türkçe Çevirisi

İbn Abdülhakem'in eseri Ankara Okulu Yayınları "İslam Klasikleri" üst başlığı altında Mehmet Azimli'nin editörlüğünde Abdulhalik Bakır ve Aydın Çelik tarafından *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ (Mısır Tarihi)* adıyla 2022'de Türkçe'ye çevrilmiştir.

Çeviri öncelikle editörün kısa bir girişiyle başlamaktadır. Editör burada eserin yerel tarihçilik alanında yazıldığını, içerdiği bilgilerle önemli bir boşluğu doldurduğunu ifade etmiştir.[260] Eser daha sonra çevirmenlerin yazdığı önsöz ile devam etmektedir. Önsözde eserin İslâm dünyasında günümüze ulaşan ilk fetih kitabı olduğundan bahsedilmiş, İbn Abdülhakem'in aktardığı bilgileri isnâda dayandırarak muhaddislerin yolundan gittiğine işaret edilmiştir. Çeviride senetlerin tercümesi esnasında metinlerin tercümesi yerine ravilerin adlarını sıralamak suretiyle daha pratik bir yol izlendiği belirtilmiştir. Ayrıca tercüme sırasında metne bağlı kalındığı, açıklanması zaruri görülen yerlerde ilave yapıldığı söylenmiştir.[261]

Önsözden sonra İbn Abdülhakem'in ailesi ve hayatı hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonra eser hakkında bilgi verilmiş ve çeviriye geçilmiştir.[262]

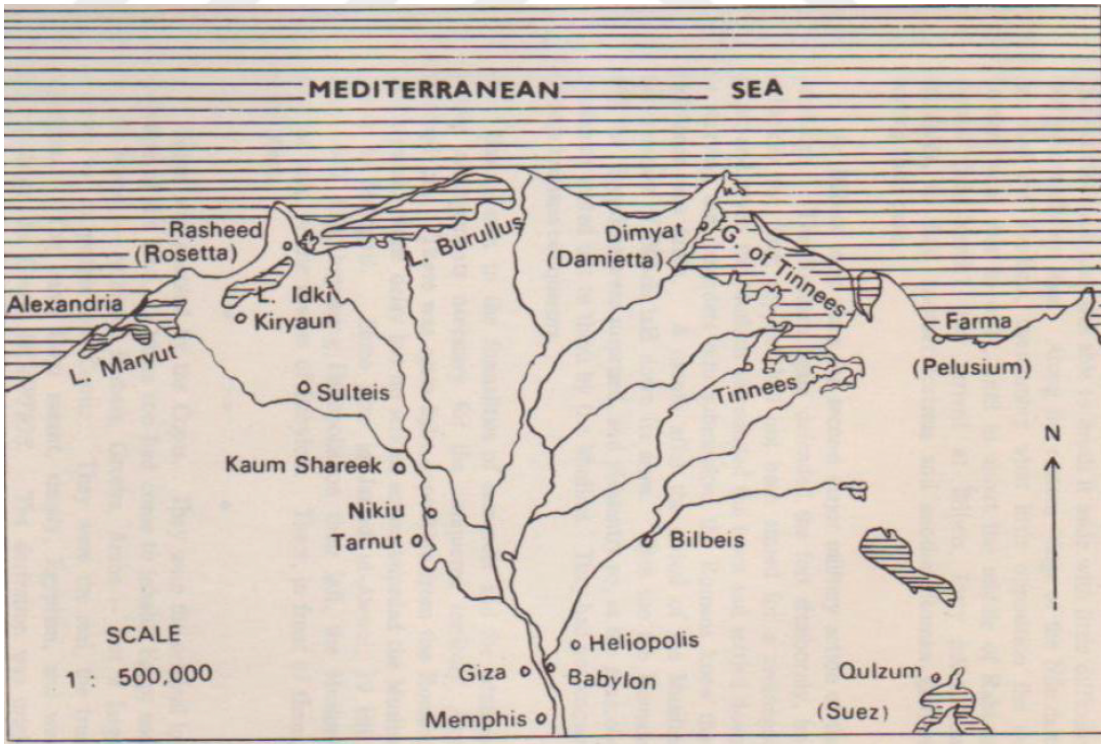
[258] Ömer, "Mukaddime", 6-8.
[259] Ömer, "Mukaddime", 15-16.
[260] Mehmet Azimli, "Editörden", *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ (Mısır Tarihi)* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022), 7.
[261] Abdulhalik Bakır - Aydın Çelik, "Önsöz", *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ (Mısır Tarihi)* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022), 9.
[262] Bakır - Çelik, "İbn Abdülhakem", 11-20.

İKİNCİ BÖLÜM
MISIR FETİHLERİ

1. Mısır'ın Coğrafi Yapısı

Mısır, kuzeyde Akdeniz, doğuda Sina çölü ve Kızıldeniz, batıda Libya çölü, güneyde Nil nehri tarafından çevrelenmektedir. Aynı zamanda burası, Aşağı Mısır (Esfelü'l-Arz=Suflâ), Yukarı Mısır (Sa'îd-i Mısır=Ulyâ) şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Eski Mısırlılar, Aşağı Mısır'a Delta adını vermiş, Yukarı Mısır da Vadi ismini almıştır. Bu iki bölgenin sınırı, yani Delta'nın başladığı nokta Kahire'nin biraz güneyinden geçmektedir. Yukarı Mısır veya bir diğer adıyla Vadi, çıplak ve kayalık bir araziye sahipken, Aşağı Mısır yani delta, iki çöl arasında genişleyen ovalardan meydana gelmektedir.[263]

Harita 1: Nil Deltası ve Orta Mısır (1)[264]

[263] Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/160-161; Apak, "Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi", 146-147; Suna Doğaner, "Mısır", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Ekim 2023).

[264] Akram, *The Muslim Conquest of Egypt and North Africa*, 19.

Harita 2: Nil Deltası ve Orta Mısır (1)[265]

[265] Kamal, *Atlas*, 237.

İslâm coğrafyacıların çoğunluğu Mısır'ın sınırlarını şu şekilde vermektedir. "Mısır'ın boylamı, Refah ile Arîş arasındaki Şecereteyn denilen bölgeden Asvân'a kadardır. Enlemi ise Berka ile Eyle arasıdır.[266]

Makdisî, Mısır'ın yedi bölgeden oluştuğunu söylemektedir. Bu bölgelerin isimlerini Cifâr, Havf, Rîf, İskenderiye, Mekadûniyye, Sa'îd ve Vâhât (çöller) olarak vermektedir.[267] İstahrî'ye göre Mısır, Akdeniz tarafında İskenderiye'den Berka'ya uzanan; oradan Nûbe, Asvân, Bahru'l-Kulzûm, Tûr-i Sînâ ve Tîye-i Benî İsrail'e, buradan Cifâr bölgesine, Refah ve Arîş arasından İskenderiye'ye ulaşacak şekilde coğrafi olarak sınırlandırılmıştır.[268]

İbn Abdülhakem eserinde Nûbe, Berka, Trablusgarp ve Sebre fetihlerine Mısır fetihleri içerisinde yer vermiştir. Öyle ki Amr b. el-Âs buraları da fethedince Hz. Ömer'den İfrîkıyye fetihleri için izin istemiş, Hz. Ömer ise orasının ihanet eden ve ihanete uğramış bir yer olduğunu söyleyerek kendi döneminde oraya fetih izni vermeyeceğini belirtmiştir.[269] Belâzürî de bu bölgelerin fetihlerini Mısır ve Mağrib'in fethinden bahsettiği bölümde ele almış, Trablusgarp ve İfrîkıyye arasında dokuz günlük mesafenin bulunduğunu ifade etmiştir.[270]

Yâkût el-Hamevî, Berka'nın Mısır ile İfrîkıyye arasında bulunan, diğer adı Antablus olan bir sahil şehri olduğunu, İskenderiye ile arasında yaya olarak bir aylık mesafe bulunduğunu aktarmıştır. Trablusgarp'ın da Berka'dan Mağrib'e giden yol üzerinde bir sahil şehri olduğunu belirtmiştir. Burası Berka topraklarının bittiği yerden başlayıp İfrîkıyye topraklarının başladığı yer arasındadır. Sebre ise İfrîkıyye de Trablusgarp'a bağlı bir sahil şehridir.[271]

Butler ise Berka fethini anlattığı bölümde burasının Mısır'dan batıya doğru gidildiğinde ilk karşılaşılan yer olduğunu söylemektedir. Burayı sırasıyla Trablusgarp

---

[266] İbn Hurdâzbih, *Kitâbu'l-Mesâlik*, 83; İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz*, 1/132; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/161; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 1/36-37.

[267] Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 193-195.

[268] İstahrî, *el-Mesâlik*, 309.

[269] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 170-173.

[270] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 137-138.

[271] Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/462-463, 4/28-29, 3/207-208.

ve Sebre'nin takip ettiğini aktarmaktadır. Nûbe'nin de Mısır'ın Asvân'dan sonra Sudan ile güney sınırı olduğunu belirtmektedir.[272]

İfrîkıyye ve Mağrib hakkında bilgi veren coğrafyacılar arasında görüş birliği yoktur. İbn Hurdâzbih eserinde İfrikiyye'nin Mağrib'de bir şehir olduğunu söylerken,[273] İstahrî bu iki kelimenin eş anlamlı olarak kullanıldığını nakletmektedir.[274] Yâkût el-Hamevî İfrîkıyye sınırlarının Berka'dan başlayıp Tanca'da bittiğini, Mağrib'in ise Tanca'dan başlayıp Atlas okyanusu sahilini takip ederek Sudan çöllerine kadar olan bölge olduğunu aktarmaktadır.[275]

Mağrib'in sınırları hakkında da bir görüş birliği yoktur. Mağrib'in Tanca'dan itibaren Atlas Okyanusu sahilini takiple Sudan çöllerine kadar olan bölge olduğu rivayet edilmektedir.[276] Yine Mağrib'in Berka'dan başlayıp Atlas Okyanusu'nda sona erdiği aktarılmaktadır.[277] Ayrıca Mağrib'in Berka'dan başladığı ve Endülüs'ü de içine aldığı söylenmektedir.[278]

Rivayetlerden de anlaşılacağı üzere Mısır coğrafyası -Mağrib ve İfrikiyye'nin sınırları da- tam olarak netleştirilememektedir. Kimi kaynaklarda Mısır'ın batısında bulunan Berka ve çevresi Mısır'dan kabul edilmiş, kimilerinde ise buralar Mağrib'e dâhil edilmiştir. Aynı şekilde Nûbe'nin de Mısır'a dâhil olduğu söylenmekle birlikte, burasının Sudan'dan olduğu ve Mısır sınırında bulunduğu aktarılmaktadır.

Sonuç olarak İslâm coğrafyacılarının Mısır'ın batısında bulunan bölgelere Mağrib ismini verdikleri söylenebilir. Bu isimlendirme güneşin doğuş ve batışına göre yapılmıştır. İfrîkıyye'nin tespiti ise siyasî coğrafya dikkate alınarak yapılmıştır. İslâm fetihleri sırasında bölge coğrafi olarak Mağrib ismini almışken, siyasî olarak da

---

272 Butler, *Fethu'l-Arab*, 443-446, 448.
273 İbn Hurdâzbih, *Kitâbu'l-Mesâlik*, 87.
274 İstahrî, *el-Mesâlik*, 36-37.
275 Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/270, 5/188.
276 Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/188.
277 İbn Hurdâzbih, *Kitâbu'l-Mesâlik*, 85-90.
278 İstahrî, *el-Mesâlik*, 36; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 216; İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz*, 1/60-61.

İfrîkıyye olarak isimlendirilmiştir.[279] Bu gerekçelerle Nûbe'nin fethi, Berka ve çevresinin fetihleri çalışmamızda yer almaktadırlar.

2. Mısır Fetihlerinin Başlaması

İslâm fetihlerinden önce Doğu Roma İmparatorluğunun hakimiyetinde bulunan Mısır'da, yerli halk olan Kıptîler[280] ile Doğu Roma hakimiyeti sırasında ülkeye yerleşen Doğu Romalılar yaşamaktaydı. Ayrıca Afrika'dan göç etmiş Berberîler ve Nûbeliler de azınlığı teşkil gruplardı.[281] Kıptîler, Hristiyanlığa mensup idi. Merkezi yönetimle, yani Doğu Roma ile Kıptîler arasında dini meselelerden kaynaklı bazı anlaşmazlıklar ortaya çıkmış ve bu anlaşmazlıklar zaman zaman isyanlara sebep olmuştur. Bu sorunlar dinî açıdan biri Kadıköy Konsili kararlarını benimseyen Doğu Romalıların mezhebi ve Kıptîlerin mezhebi olmak üzere iki farklı mezhebin varlığını birlikte sürdürmesinden kaynaklanmıştır. Doğu Roma, konsil kararlarını kabul ettirmek için Kıptîler üzerinde baskılarını artırmış ve bu baskılar taraflar arasındaki ayrılığı çözülemeyecek hale getirmiştir. Kendilerine reva görülen bu politika Kıptîler'in Doğu Roma yönetimine nefretle yaklaşmasına sebep olmuş; bu durum Mısır ve çevresinin fethinde müslümanlara önemli avantajlar sağlamıştır.[282] Nitekim yerli halk, fetih için gelen müslüman Araplara karşı çok az mukavemet göstermiş, hatta zaman zaman fetihlerde onlara yardımcı olmuştur.[283]

Hz. Peygamber'in sağlığında Doğu Roma ile ilk defa Mûte Savaşı'nda karşı karşıya gelen müslümanlar, yine Tebük Gazvesi'nde Doğu Roma'ya karşı harekete geçmişler, ancak düşmanla herhangi bir karşılaşma olmadan Medine'ye geri dönmüşlerdir. Müslümanların bu harekâtları Arap Yarımadası'nın dışına gerçekleştirecekleri

---

[279] Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 10-11.

[280] Grekler'in Mısırlılar veya Nil Deltası sakinleri için kullandığı aigyptos kelimesinin kökünü teşkil eden gyptın Arapça karşılığıdır. Bu kelime Mısırlılar veya Nil Deltası sakinleri için kullanılmakta iken Hıristiyanlığın Mısır'a girmesinden sonra Hıristiyanlık Kıptîler'in dini olmuş, Kıptîler'le Hıristiyanlık özdeşleşmiş, böylece Kıptî ismi Mısır'daki hristiyan halkı ifade etmeye başlamıştır. Nitekim I. (VII.) yüzyılda müslümanlar Mısır'ı fethettiklerinde burayı Dârülkıbt olarak tanımlamışlardır. Geniş bilgi için bk. DİA, "Kıptîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Nisan 2023).

[281] Beyazyüz, *Mısır'da Toplum*, 31.

[282] Çelik, "Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethini Kolaylaştıran Önemli Unsurlar", 100-101.

[283] Gök, "Abbâsîler Dönemine Kadar Mısır'da Kıptîler ve Müslümanlarla İlişkileri", 450.

fütuhatın da ilk adımı olmuştur. Nitekim Hz. Ebubekir'in (11/632-13/634) halifeliğinin hemen başında Arap Yarımadası dışına yönelik başlatılan fetih hareketleri, ikinci halife Hz. Ömer (13/644-23/644) döneminde Sâsânî ve Doğu Roma imparatorluklarının hâkim oldukları bölgelere yayılmıştır. Bu mücadele sonucunda, Doğu Roma ve Sâsânîler'e ait Suriye ve Irak'taki önemli şehirler müslümanların kontrolüne geçmiştir.[284]

Fetih hareketlerinin yanı sıra büyük bir coğrafyayı kontrol etmenin getirdiği zorluklar ve merkezdeki taht kavgaları Doğu Roma'nın Suriye ve Mısır bölgesinde eski gücünü kaybetmesine yol açmıştır. Ayrıca, tebaasında farklı mezheplere mensup yaşayan kişilere uyguladığı dinî baskılar, devletin halk üzerindeki meşruiyetini ve otoritesini yitirmesine sebep olmuştur.[285]

Hz. Ömer döneminde büyük ölçüde tamamlanan Şam bölgesi fetihlerinin ardından Câbiye'de[286] ordu komutanları ile yapılan istişarelerin ardından Amr b. el-Âs (ö. 43/664) halifeden, jeopolitik konumu ve Nil nehrinin suladığı bereketli topraklarıyla ekonomik açıdan ilgi çeken Mısır'ın fethine çıkmak için izin almıştır. Amr b. el-Âs'ın bu fethe karar vermesinde Mısır'ın stratejik konumu, iktisadî imkanları ve fetih arzusu ön plana çıkmıştır. Ayrıca başarılı olması demek Mısır valisi olmasının önünü açacaktı.[287]

Amr b. el-Âs'ın Mısır fetihlerine çıkışıyla ilgili İbn Abdülhakem'in aktardığı rivayete göre Amr, Câhiliye döneminde Kureyş'ten bazı kimselerle Beytü'l-Makdis'e gelmiştir. Beytü'l-Makdis'te bulunduğu sırada İskenderiyeli bir diyakoz[288], Amr'ın kendisini yılanın ısırmasından koruyup hayatını kurtarmasından dolayı Amr'a iki diyet ücreti vermek istemiş ve bunun için onu Mısır'a davet etmiştir. [289]

---

[284] Apak, "Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri", 159-161.

[285] Işın Demirkent, "Bizans", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Nisan 2023).

[286] Suriye'de Hz. Ömer'in ziyaretiyle meşhur olan ordugâh şehri. Bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/106-107; Mustafa Fayda, "Câbiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Nisan 2023).

[287] Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, 85-89.

[288] Diyakoz: Ortodoks kilisesinde, piskopos ve rahip ile mevcut üç temel rütbeden biridir. Bk. Kürşat Demirci, "Ortodoksluk", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Eylül 2023).

[289] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 54.

Diyakozla yaptığı konuşmadan sonra Mısır'ı ve İskenderiye'yi bilmediğini ve o bölgeye hiç gitmediğini söyleyen Amr, bu konuda arkadaşlarının da fikrini almak istediğini söylemiştir. Daha sonra arkadaşlarına durumu anlatan Amr, kendisini Beytü'l-Makdis'te beklemelerini ve bunun karşılığında alacağı paranın yarısını onlarla paylaşabileceğini belirtmiştir. Yapılacak yolculuğun on gün gidiş, on gün konaklama, on gün dönüş olacak şekilde bir ay süreceğini belirten diyakoz Amr'a, "oraya gidince buna benzer bir şehre daha önce gitmediğini düşüneceksin" şeklinde Mısır'ı öven cümleler kurmuştur.[290]

İskenderiye'ye vardıklarında diyakoz söz verdiği üzere Amr'a iki bin dinar vermiş, daha sonra Amr oradan ayrılmıştır. İskenderiye'de kaldığı süre zarfında oradaki yapılaşmayı, insanların çokluğunu ve şehrin zenginliğini müşahede eden Amr, bütün bunların karşısında şaşkınlığını gizleyememiştir.[291]

İbn Abdülhakem'in verdiği bilgilere göre Amr'ın Mısır'a giden yolu daha önceden öğrenmesi ve burada kaldığı süre zarfında insanların savaşmaktan aciz olduklarını müşahede etmesi daha sonraki süreçte Mısır üzerine sefere çıkılacağı zaman nispeten etkili olmuştur.[292] Ancak bundan daha etkili olduğu söylenebilecek bir başka neden ise Kudüs'ün fethinden (17/638) sonra Suriye bölgesinden kaçan Doğu Roma askerlerinin Mısır'a sığınmaları ve burada tekrar toparlanıp müslümanların hâkim oldukları bölgelere saldırı gerçekleştirme ihtimalleridir. Nitekim Amr kaçan Doğu Roma askerlerinin Mısır'da kuvvetlerini tazeledikten sonra tekrar Kudüs'e saldırabileceklerini düşünmüş, bu konuda endişelerini dile getirmiştir.[293] Yapılabilecek böyle bir saldırı müslümanların sadece Kudüs'teki değil, Suriye bölgesindeki hâkimiyetlerini de tehlikeye düşürebilirdi. Ayrıca, müslüman ordularını burada oyalayıp, diğer bölgelerdeki fetih hareketlerine mâni olabilirdi.

[290] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 54-55.
[291] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 55.
[292] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 56.
[293] Cemal Abdülhâdî, *Fethu Mısr* (Kahire: Dârü'l-Vefâ, 1999), 30.

Diğer taraftan Doğu Romalılar, Doğu Akdeniz'deki donanmalarını, İskenderiye'de takviye edip bir sahil şehri olan Kaysâriyye'ye[294] çıkartma yapabilir ve buradan saldırıya geçebilirlerdi. Böylece müslümanların Suriye bölgesinde kurmuş oldukları hakimiyetleri için tehlike oluşturabilirlerdi. Bütün bu ihtimaller Amr'ın zihninde Mısır'ın fethedilmesinin bir zorunluluk olduğu fikrinin canlanmasına neden olmuştur.[295] Ayrıca yukarıda da zikredildiği üzere Cahiliye döneminde Mısır'a giden Amr, oranın giriş ve çıkış yollarını öğrenmiş, zenginliklerini görmüş ve halkın savaşmaktan aciz olduklarını da müşahede etmiştir.

Hz. Ömer fethedilen toprakların ve burada yaşayan gayr-i müslim halkın durumunu bölgedeki komutanlarla görüşmek üzere 15 ile 18 (636-639) yılları arasında Câbiye'ye gelmiştir.[296] Bu esnada Amr b. el-Âs, Hz. Ömer ile yalnız kalınca Mısır'ın fethi için halifeden izin istemiş ve yukarıdaki ihtimalleri zikrederek halifeyi iknâ etmeye çalışmıştır.[297] Amr b. el-Âs'ın tüm ısrarlarına rağmen Hz. Ömer, bölgenin uzak oluşu, müslümanların bölge hakkında çok fazla bilgi sahibi olmaması gibi sebeplerle bu harekâta ilk önce izin vermemiş, Amr'ı Kaysâriyye'ye geri göndermiştir. Daha sonra diğer ordu komutanlarıyla da istişare ettikten sonra Mısır'ın fethinin gerekliliğine kanaat getirmiştir.[298] Ardından Amr'a yola çıkmasını, ancak harekât hakkındaki son kararını yapacağı istihârenin ardından bir mektupla kendisine bildireceğini söylemiştir.[299]

Bu süreçte Hz. Ömer'in Mısır'la ilgili Amr'a bazı nasihatlerde bulunduğu da zikredilmektedir. Buna göre Mısır fethedilirse bölgenin müslümanlar açısından ekonomik olarak önemli bir güç anlamına geleceğini belirten Hz. Ömer, bununla birlikte bölgenin [tarıma elverişli olmasını ve sahip olduğu zenginliği kastederek]

---

[294] Filistin topraklarında sahil şeridinde bulunan bir şehirdir. Bölgenin en son fethedilen şehridir. Muaviye b. Ebû Süfyân tarafından fethedilmiştir. Bk. Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, 90; Bekrî, *Mu'cem*, 1106.

[295] Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 17-18.

[296] Fayda, "Câbiye".

[297] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 56; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/168; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 1/5-6; Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/288.

[298] Butler, *Fethu'l-Arab*, 226-227.

[299] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 57; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/169; Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 7; Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/288; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 1/6.

düşmanlarını savaşmaktan alıkoyup aciz bırakabileceğini söylemiştir. Buna rağmen Amr b. el-Âs, Mısır'ın fethinin gerekli olduğu konusunda ısrarcı davranmış, Hz. Ömer de bu konuda ona itimat etmiştir. Sayısı üç bin ile dört bin arasında değişen askerî birliğin başında Mısır'a doğru hareket eden Amr'ın ordusundaki kişilerin çoğunun Benî Ak[300] kabilesine veya bu kabilenin Gâfik koluna mensup kişilerden oluştuğu söylenmektedir.[301]

Daha önce geçtiği üzere Amr'ın yola koyulmasını, ancak seferle ilgili son kararını hızlı bir şekilde mektupla kendisine bildireceğini açıklayan Hz. Ömer, şayet mektup Mısır'a girmeden ulaşırsa dönmesini, Mısır'a girdikten sonra ulaşırsa o zaman aynı yönde ilerlemesini söylemiştir. Nihayet yaptığı istihare neticesinde Hz. Ömer, Amr'a geri dönmesini emreden bir mektup yazmıştır. Mektup müslümanlara Filistin'in güneyinde yer alan Refah'ta[302] ulaşmış,[303] ancak Amr mektubu açıp kendisine geri dön emrinin verilmesinden korktuğu için mektubu elçiden almayıp, mektubun muhafaza edilmesini istemiştir. Yola devam ettikten sonra Refah ve Arîş[304] arasında bir yerde konaklamıştır. Konakladıkları yeri soran Amr, buranın Mısır topraklarına dahil olduğu söylenince mektubu almış ve orada bulunan kişilere okumuştur. Mektupta Hz. Ömer, Amr'dan Mısır'a girmediyse dönmesini istemektedir.[305]

Hz. Ömer'in, Amr ve beraberindekilerin geri dönmelerini istemesinde yukarıda zikredilen istiharenin dışında bazı sahabîlerle istişare etmesinin de etkili olduğu görülmektedir. Nitekim, Amr'ın Mısır seferine çıktığını haber alan Hz. Osman, bu harekât için gerekli hazırlıkların yapılmadığını fark etmiş ve Amr'ın cesur ve atılgan bir kişi olduğunu vurgulamıştır. Ancak, yetersiz bir kuvvetle yola çıkmış olabileceği

---

[300] Ak (Benî Ak): Ak b. Udsân'ın soyundan gelen ve Mısır'ın fethinde Amr b. Âs'ın yanında yer alan eski bir Arap kabilesi. Bk. Ahmet Lütfi Kazancı, "Ak (Benî Ak)", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Nisan 2023).

[301] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 56; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/168; İbn Haldûn, *el-İber*, 2/555.

[302] Refah: Filistin topraklarından Mısır'a gidişteki son şehirdir. Bk. Bekrî, *Mu'cem*, 663.

[303] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/169.

[304] Sînâ yarımadasının kuzeyinde Akdeniz sahilinde kurulan şehirdir. Mısır'ın fethi açısından önemli bir konuma sahiptir. Geniş bilgi için bk. Mustafa L. Bilge, "Arîş", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 08 Şubat 2024).

[305] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 56-57.

endişesini dile getirerek, bu durumun Müslümanlar için ağır kayıplara neden olabileceğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer ikinci bir mektup göndererek şayet Mısır'a varmadan mektup kendilerine ulaşırsa geri dönmelerini emretmiştir.[306]

Esasen yukarıdaki rivayetleri birbiriyle telif etmek mümkündür. Öyle ki, Hz. Ömer, Amr'ın ısrarı neticesinde onun sefere çıkmasına razı olmuş, ancak Hz. Osman ve belki diğer bazı sahabîlerle yaptığı istişare sonucu daha önceki kararından vazgeçmiştir. Ancak bu durumda sefere çıkan ordunun artık geri dönme ihtimali bulunmadığı için en azından Mısır'a varmadan mektup kendilerine ulaşırsa sefere devam etmeden geri dönmelerini emretmiştir. Fakat yukarıda da zikredildiği üzere Amr, Mısır topraklarına girildikten sonra mektubun açılmasını söyleyerek bir bakıma harekâtın seyrini değiştirmiş ve Mısır'ın fethine giden yolu açmıştır. Nitekim İbn Abdülhakem'e nispetle geç dönem kaynaklarından Taberî'nin verdiği bilgilerin de bu kurguyu destekler mahiyette olduğu söylenebilir. Şöyle ki Hz. Ömer, Şam bölgesindeki fetihler bitince Amr'ın Mısır üzerine sefere çıkmasını emretmiştir.[307] Hatta Hz. Ömer'in Kudüs'e gelip, orada birkaç gün kaldıktan sonra Amr b. el-Âs'ı Mısır fethine yollamış, ardından Zübeyr b. Avvâm komutasında bir orduyu da destek kuvvet olarak peşlerinden göndermiştir. Aynı rivayetin devamında Hz. Ömer'in Medine'ye dönmesinden sonra Amr'ın Mısır fethine çıktığı rivayet edilmektedir.[308] Dolayısıyla bütün bu hususlar göz önünde bulundurulursa Hz. Ömer'in kararının aslında Medine'ye döndükten sonra değiştiği, ancak yukarıda da zikredildiği üzere ordu sefere çıktığı için tekrar geri dönme ihtimalinin bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Hz. Ömer'in ikinci mektubunda Amr'dan, şayet Mısır'a varmadan mektup kendilerine ulaşırsa geri dönmelerini istediğini zikretmiştik. Mektup kendisine ulaştığında açmayıp, Arîş'e kadar devam eden Amr b. el-Âs 639 (18) yılının Kurban Bayramı'nı orada geçirip, Zilhicce'nin 10'uncu günü (12 Aralık) Arîş'te konakladıktan sonra Fermâ'ya hareket etmiştir.[309] Özkuyumcu, bu tarihi 2 Aralık

[306] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 57-58.
[307] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*, 4/104.
[308] Hayyât, *et-Târîh*, 138; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*, 4/106-107.
[309] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 58; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 1/7.

(Zilhicce 10) olarak vermektedir.[310] Amr b. el-Âs 639 (18) yılı Aralık ayı sonlarında, Kudüs'ten kaçan Doğu Romalıların toplandığı Fermâ'ya ulaşmış olmalıdır.

Harita 3: Müslümanların Mısır'a İlerleyişi (Filistin'den Mısır'a)[311]

Amr b. el-Âs, irtidat hareketleri ve Şam bölgesi fetihlerindeki askeri başarılarıyla cesaret kazanmış, taun salgını sonrasında başkomutanlık görevine getirilmesi ise Nil merkezli bir coğrafya olan Mısır'ın fethini onun için kaçınılmaz hale getirmiştir. Hz. Ömer burada sağlamcılık politikasıyla hareket etmek istemiştir. Hz. Ömer'in

[310] Özkuyumcu bu tarihi 2 Aralık olarak vermektedir. Bk. Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 20.

[311] Kamal, *Atlas*, 221.

sağlamcılığı ve Amr'ın maceralığa varan cesareti karşı karşıya gelmiş, sonuç olarak Mısır fethi başlamıştır.[312]

2.1. Fermâ'nın Fethi

Ariş'ten hareket eden müslümanlar Filistin topraklarından Mısır'a doğru gidilirken ilk durak sayılan Fermâ'ya[313] yaklaştıklarında Cebel-i Halâl[314] isimli bölgede Râşide ve Lahm isimli Arap kabilelerinden orduya katılanlar olmuştur.[315] Bu takviyelerle birlikte 5 bin kişiye ulaşan müslümanlar Doğu Romalılarla savaşacakları ilk yer olan Fermâ'ya 18 (639) yılında ulaşmıştır.

Fermâ'ya ulaşan Amr b. el-Âs, daha önce Müslümanların önünden kaçarak Mısır'a çekilen Doğu Romalıların, yol güvenliğini sağlamak amacıyla geride bıraktıkları birliklerle karşılaşmıştır.[316] Söz konusu birliklerin dışında Mukavkıs (ö. 21/642 [?])[317] da Fermâ'nın güvenliğinin sağlanması amacıyla askerî bir birlik göndermiştir.[318]

Yukarıda da zikredildiği üzere Filistin istikametinden Mısır'a gelenlerin ilk durağı sayılan Fermâ, nispeten uzun denilebilecek bir sürede ele geçirilmiştir. Burada Doğu Romalılarla yaklaşık bir ay süren şiddetli bir savaştan sonra müslümanlar Fermâ'yı fethetmişlerdir. Fermâ'ya Aralık ayı sonlarında varıldığı ve savaşın bir ay kadar sürdüğü dikkate alındığında, fethin 640 (19) yılı Ocak (Muharrem) ayının sonlarında olduğu söylenebilir.[319] Bu savaşta Amr b. el-Âs'dan sonra Mısır valisi olacak Abdullah

---

312 Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, 83-91-92.

313 Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, 91; Bekrî, *Mu'cem*, 1022; Ferma ismi Arapça olmadığı, Yunanca olabileceği aktarılmıştır. bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/290-291.

314 Cebel-i Halâl: Şam'dan Mısır'a giderken yerleşim yeri bir dağdır. Burada Amr b. Âs'ın ordusuna katılan Râşide kabilesi yaşamaktaydı. Bk. Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu kabâili'l-Arab* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 2/413.

315 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 58.

316 Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/183.

317 Mısır'ın fethi sırasındaki İskenderiye patriği ve Doğu Roma'nın Mısır genel valisi. Detaylı bilgi için bk. Nadir Özkuyumcu, "Mukavkıs", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Nisan 2023).

318 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 58.

319 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 58.

b. Sa‘d b. Ebû Serh (ö. 36/656-57) Kaysâriyye’den[320] itibaren orduda bulunmuş, Fermâ fethinde savaş bitimine kadar ordunun sağ kanadında savaşmıştır.[321]

İbn Abdülhakem’in Mısırlı ravilere dayandırdığı bir aktarımına göre, İskenderiye’de "Ebû Bünyamin" olarak bilinen bir Kıptî piskopos, Amr b. el-Âs’ın Mısır’a yaklaştığını öğrenince Kıptîlere, “Doğu Romalıların Mısır’daki hükümranlığı sona erecek” diyerek haber vermiş ve ardından Amr’ı karşılamalarını emretmiştir. O gün Fermâ’da bulunan Kıptîlerin, Amr b. el-Âs ve müslümanlara yardımcı oldukları rivayet edilmiştir. Mısır’da fethedilen ilk yer olan Fermâ’da, Amr b. el-Âs küçük bir birlik bırakıp buradan kaçanların sığındığı, Doğu Romalılar’ın ileri gelenlerinin bulunduğu Bülbeys’e doğru 640 (19) yılının Şubat (Safer) ayı başlarında yola çıkmış, Kavâsır[322] bölgesine ulaşana kadar ilerlemiş ve burada konaklamıştır.[323]

Yine İbn Abdülhakem’in verdiği bilgilere göre Lahmî bir adam, Kıptîlerden bir grubun Kavâsır’da konaklayan müslümanlarla ilgili kendi aralarında yaptıkları konuşmaya denk gelmiştir. Kıptiler, müslümanların sayıca az olmalarına rağmen Doğu Romalılar’ın karşısına çıkmalarına şaşırdıklarını ve onların yöneldikleri yerdeki insanların en önemlilerini öldürdüklerini söylemiştir.[324]

2.2. Bülbeys’in Fethi

Filistin bölgesinden Mısır istikametine doğru gidilirken güzergâh üzerindeki bir diğer şehir Bülbeys’tir. Kaynaklarda isminin kökeni hakkında bilgi bulunmayan Bülbeys, Fustat’a on fersahlık bir mesafededir.[325] Fermâ’dan yola çıkan Amr b. el-Âs ve müslümanlar Bülbeys’e doğru sırasıyla Sebhâ’ya, Sebhâ’dan Fermâ’nın güney batısında kalan Mecdûle’ye, buradan Kanatü’s-Süveys’e, Kanatü’s-Süveys’ten diğer

[320] Kaysâriyye: Şam’ın liman bölgelerinden olan Kaysâriyye, Hz. Ömer zamanında Muaviye b. Ebî Süfyan tarafından fethedilmiştir. Bk. Bekrî, *Mu‘cem*, 1106; Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 4/478.

[321] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 58.

[322] Kavâsır: Ferma ve Fustat arasında kalan bir bölgedir. Amr b. As, Mısır fethi için sefer halinde iken burada konaklamıştır. Bk. Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 4/466.

[323] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 58-59.

[324] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 59.

[325] Hamevî, *Muʿcemü’l-büldân*, 1/567; Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endülüsî, *Muʿcem*, 272-273.

adı Kassâsîn olan Medinetü's-Sâliha'ya gelmiştir. Bu yolu takip ederek güneye doğru ilerleyen Amr Vâdiu't-Tumeylat'a geçmiştir.[326] Bülbeys'e doğru yola çıkan ve bu güzergahı takip eden Amr, Doğu Romalıların zaman kazanmak için bu yol üzerine yerleştirdiği birlikleri zorlanmadan etkisiz hale getirmiştir.[327] Yola devam eden Amr 640 (19) yılının Şubat (Safer) ayının bitmesine yakın bölgeye varmıştır.[328]

Amr, Bülbeys'e ulaştığında, Mukavkıs'ın kızı Ermânuse ile Doğu Roma İmparatoru Herakleios'un oğlu ve Kaysâriyye Valisi Konstantin de burada bulunuyordu. Mukavkıs kızını Konstantin ile evlendirmişti. Kaysâriyye müslümanlar tarafından kuşatılınca Konstantin eşi ile Bülbeys'e kaçmış ve orada ikamet etmeye başlamıştı. Müslümanların ilerleyişini haber alan Mukavkıs, şehrin her tarafına askerlerini göndermiş, Mısır'a kimsenin girmesine izin vermemelerini istemiştir. Fermâ'ya da bin süvari gönderen Mukavkıs, müslüman ilerleyişini durdurmaya çalışmıştır. Bu engellemeleri aşan Amr b. el-Âs, Bülbeys'e kadar gelmiş ve burayı da kuşatmıştır.[329]

Bülbeys'e varan Amr b. el-Âs şehri bir ay kadar muhasara etmiştir. Doğu Romalılar'ın burada bırakmış olduğu birlikler direnç göstermiş ve bu durum fethi zorlaştırmıştır. Şiddetli çarpışmaların yaşandığı kuşatma sonunda müslümanlar şehri savaşarak fethetmiştir.[330] Yâkût el-Hamevî fethin 18 (639) veya 19 (640) yılında gerçekleştiğini aktarmaktadır.[331] Özkuyumcu, tespitlerine göre bir ay kadar süren fethin 19 yılı Rebîü'l-evvel ayının başlarında (Mart 640) gerçekleşmiş olduğunu iddia etmektedir.[332] Müslümanların Safer ayının sonlarında Bülbeys'e vardıkları düşünüldüğünde ve savaşın da bir ay kadar sürdüğü düşünüldüğünde, fethin Rebîü'l-evvel ayının başlarında (Mart 640) değil, Rebîü'l-evvel sonlarında gerçekleştiği sonucu çıkmaktadır.

---

326 Butler, *Fethu'l-Arab*, 245-246.
327 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 59; Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/183-184.
328 Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 24.
329 Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/183-184.
330 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 59; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 1/7-8; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/107.
331 Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/567.
332 Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 24.

Fethin sonunda ele geçirilen ganimetle ilgili olarak Makrîzî (ö. 845/1442), Vâkıdî'den (ö. 207/823) naklen düşman askerlerinden bin tane süvarinin öldürüldüğünü, üç bin tanesinin de esir alındığını zikretmektedir. Ayrıca esir alınan kişilerin arasında Mukavkıs'ın kızı Ermânuse'nin de bulunduğunu söylemektedir. Ancak Ermânuse'ye esir muamelesi yapmayan Amr, onu ve yanındaki eşyalarını Kays b. Ebü'l-Âs es-Sehmî ile babası Mukavkıs'a göndermiştir.[333]

2.3. Ümmü Düneyn'in Fethi

Bülbeys'in fethi tamamlanınca Amr b. el-Âs'ın Babilon'a gideceğini düşünen ve bundan dolayı Ümmü Düneyn'i[334] savunmasız bırakan Doğu Romalılar, müslümanları Babilon'da beklemekteydi.[335] Amr ise Kahire ile Nil nehri arasında kalan Ümmü Düneyn'e doğru hareket etmişti. Burası İslâm fetihleri öncesinde Ümmü Düneyn olarak bilinmekteydi ve sonraları Maks ismini almıştı. Mısır'ın en önemli şehirlerinden olan Ümmü Düneyn, Babilon ve İskenderiye arasında Nil nehri kıyısında bulunan bir liman şehriydi[336] ve stratejik öneminden dolayı Amr buraya yönelmişti. Buradaki amaç Doğu Romalıların kuzey-güney bağlantısını kesmekti.[337] Zira, Babilon'a yapılacak yardımlar Ümmü Düneyn üzerinden gelmek durumundaydı. Ancak Amr'ın Ümmü Düneyn'den önce Babilon üzerine geleceğini düşünen Doğu Romalılar birliklerini Babilon'da hazır hale getirmişlerdir.[338] Butler, Amr b. el-Âs'ın ilk etapta mevcut kuvvetlerle Babilon kalesinin fethedilemeyeceğini anlayınca Ümmü Düneyn'e yöneldiğini aktarmaktadır.[339]

Bülbeys'ten hareket eden müslüman ordusu yolda küçük birliklerle karşılaşmış, ancak zorlanmadan Ümmü Düneyn'e varmıştır. Şehir kuşatıldığında Mukavkıs ve buranın kale komutanı Theodor da kalede bulunmaktaydı. Muhasara devam ederken

---

[333] Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/184.

[334] Burası Kahire ve Nil nehri arasında kalan, Kahire'nin kenar mahalleleri ile karışan bir köydür. Bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/298-299.

[335] Butler, *Fethu'l-Arab*, 250.

[336] Yâkût el-Hamevî Maks isminin Meks (yani uşûr) vergisini toplayan âmilin burada bulunması sebebiyle verildiğini rivayet etmektedir. Bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/204.

[337] Apak, "Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri", 162.

[338] Butler, *Fethu'l-Arab*, 250.

[339] Butler, *Fethu'l-Arab*, 250-251.

onlar Ümmü Düneyn'den ayrılmış ve Nil nehrinden gemilerle Babilon'a gitmişlerdir.[340] Müslümanların sayıca az oluşu ve yorgunlukları sebebiyle Ümmü Düneyn'in fethi kısa sürede gerçekleşmemiş, kuşatma süresi uzamıştır. Ayrıca Ümmü Düneyn'in Nil nehri kıyısında bir liman şehri olması[341] ve buraya Doğu Romalılar tarafından Nil nehri üzerinden takviye yapılması da bu sürenin uzamasına sebep olmuştur. Fethin gecikeceğini anlayan Amr halifeye bir mektup yazarak takviye birlik göndermesini istemiştir. Bu istek üzerine Hz. Ömer dört bin kişilik yardımcı bir kuvvet göndermiştir. Gelen bu destekle birlikte sayıları sekiz bine ulaşan müslümanlar şehrin fethine muvaffak olmuşlardır.[342]

Yukarıda da zikredildiği üzere Ümmü Düneyn Nil nehri ve Kahire arasında yer alıyordu ve şehirde güçlü bir kale bulunmaktaydı.[343] Kalenin bir tarafı dağ (Cebeli Ahmar) ile çevriliydi.[344] Fethin gerçekleşmesinde bu dağın ardından dolaşıp, düşmanı arkalayan beş yüz civarındaki süvari birliğinin önemli katkısı olmuştur. Doğu Romalılar tarafından kalenin etrafına hendek kazılmış, hendeğin ağız kısımlarına da demir dikenler yerleştirilmişti. Yapılan bu hamle müslümanların fethi gerçekleştirmesini zorlaştırmıştır. Kuşatma bu şekilde devam ederken müslüman askerlerden bir grup dağın arkasından dolaşıp sabah olmadan Benî Vâil mağarasına[345] girmiştir. Doğu Romalılar da savaşmak için kaleden çıkınca başında Hârice b. Huzâfe'nin olduğu bu birlik arkadan saldırmış ve kaleyi fethetmeyi başarmıştır.[346]

Savaşın müslümanlar lehine sonuçlanacağı belli olunca kaleye sığınabilen az sayıda kimse, kalenin kapılarını kapatmış, Amr'dan kendileriyle anlaşmak istediklerini söyleyerek bir grup adam göndermesini istemiştir. Bu isteği yerine getiren Amr kaledekilerle görüşerek her bir adam için bir dinar, cübbe, başlık, sarık ve ayakkabı

---

340 Butler, *Fethu'l-Arab*, 249.

341 Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/204.

342 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 59; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/169.

343 Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/204.

344 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 59.

345 Bu mağaraya "Benî Vâil" isminin verilmesi, fetihten sonra buralara yerleşen Benî Vâil kabilesine nispeti sebebiyle olabilir. Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 28.

346 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 59.

vermeleri şartıyla anlaşma yapmıştır.[347] Fethin sonuçlanmasıyla birlikte Kıptîlerden bir grup Amr b. el-Âs'a gelip köylerine, ailelerinin yanlarına gitmek için izin istemiş, Amr da onlara izin vermiştir. Kıptîlere müslümanları nasıl gördükleri sorulmuş, onlar da memnun kaldıklarını, müslümanların kendilerine bir kötülüklerinin dokunmadığını söylemiştir.[348]

Yukarıda da zikredildiği üzere kalenin kapıları açıldıktan sonra Amr, içerde bulunanlarla belirli şartlar karşılığında anlaşma yapmıştır.[349] Kıptîler kalede bulunanların çoğunluğunu oluşturuyordu ve kapıları açanlar da onlardı. Dolayısıyla Amr, yapılan bu iyiliğe karşılık onları Doğu Romalılarla bir tutmamış ve onlara has bir anlaşma yapma yoluna gitmiştir. Ancak bu anlaşmanın geçici bir süre olması ve sadece buradaki şartlar için geçerli olması muhtemeldir.

Ümmü Düneyn'in fethi sırasında Amr b. el-Âs'ın stratejisi, müslümanlara önemli kazançlar sağlamıştır. Müslümanların Babilon yerine Ümmü Düneyn'e hareket etmesi, Babilon'da bekleyen Doğu Romalılar'ı şaşırtmıştır. Müslümanlar bu taktikle Babilon kuşatması sırasında Ümmü Düneyn tarafından gelmesi muhtemel düşman desteğini kesmek ve böylece Babilon'un fethini daha kolay gerçekleşmesini sağlamak istemiştir.

Ümmü Düneyn fethi sırasında hedeflerine ulaşamayan Doğu Romalılar, şehre deniz yoluyla her türlü desteği vereceklerini düşünmüşlerdi. Ancak müslüman ordusundan beş yüz civarındaki süvari kalenin arkasını dolaşıp Doğu Romalılar'ı engellemişlerdir. Söz konusu süvari birliği ayrıca kaleden herhangi bir düşman asker çıkacak olursa onlara arkadan bir baskın yapmayı planlamıştı. Gerçekten de bu plan çerçevesinde Doğu Romalılar şehre herhangi bir yardım yapamamışlardır.

İbn Abdülhakem Ümmü Düneyn'in ne zaman fethedildiğine dair bir bilgi vermemektedir. Yâkût el-Hamevî ise fethin 20 (641) yılında gerçekleştiğini aktarmaktadır.[350] Bununla birlikte mevcut bilgilerden hareketle kuşatmanın başlangıcı

[347] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 60.
[348] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 60.
[349] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 60.
[350] Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/204.

ve fethin gerçekleştiği tarih hakkında bir tahminde bulunmak mümkün görünmektedir. Buna göre Amr b. el-Âs, Mısır'a 10 Zilhicce 18 (12 Aralık 639) tarihinde girmiştir. Amr'ın Mısır'a girişi, yolda geçirdiği süre vs. yaklaşık bir ay sürmüştür. Fermâ ve Bülbeys'in fethi de yaklaşık iki ay devam etmiştir. Amr, bu iki bölgenin fethi ile Mısır'da üç ay kadar vakit geçirmiştir. Aşağıda da zikredileceği üzere Babilon'un fethi Muharrem 20 (Ocak 641) tarihinde gerçekleşmiştir. Babilon kalenin muhasarası yaklaşık yedi ay sürmüştür. Babilon kuşatmasından yedi ay geriye gittiğimizde Ümmü Düneyn kuşatmasının Rebîülevvel 19 (Nisan 640) tarihinde başladığı ve Cemâziyelâhir 19 (Haziran 640) tarihinde de fethedildiğini söylemek mümkündür.

2.4. Babilon'un Fethi

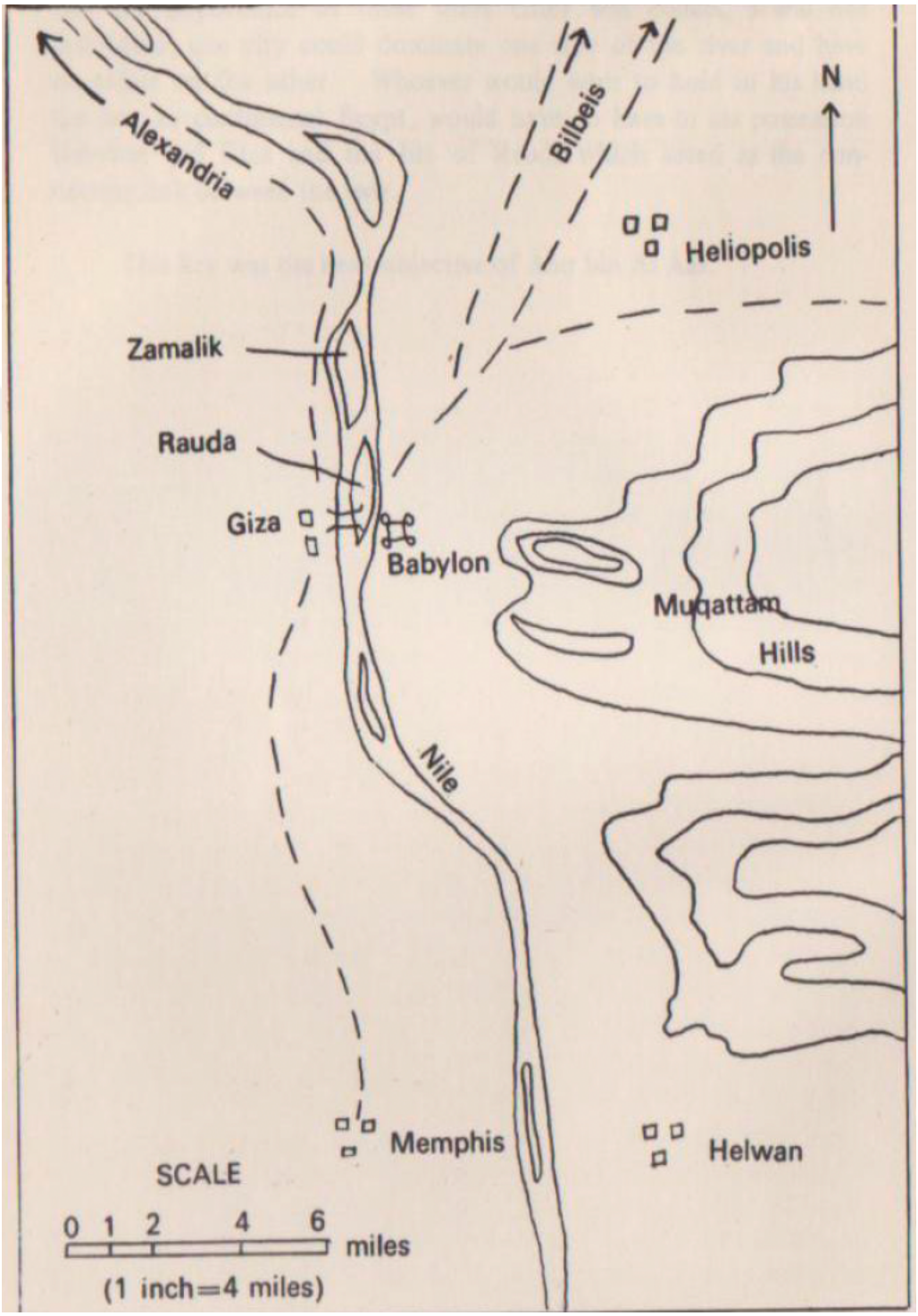
Amr b. el-Âs, Ümmü Düneyn'in fethi tamamlanınca bir sonraki nokta olan Babilon'a[351] doğru hareket etmiştir. Nil Delta'sının güneyinde bulunan[352] Babilon Doğu Romalıların en büyük şehirlerden olup sağlam bir şekilde korunmaktaydı. Kalelerinin muhkem olması yanında müslümanların fethettiği şehirlerden kaçıp buraya gelen düşman askerlerinin yanı sıra ayrıca burada bulunan Doğu Romalılar'ın sayıları oldukça fazlaydı. Dolayısıyla önceki yerlere kıyasla burada Müslümanlara karşı koyacak daha çok asker bulunuyordu.[353]

[351] Yâkût el-Hamevî, eskilerin genel olarak Mısır topraklarına bu ismi verdiklerini söylemektedir. Özel olarak ise bu isimle Fustat'ın kastedildiğini belirtmektedir. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/370.

[352] Eymen Fuâd Seyyid, "Kahire", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 07 Temmuz 2023).

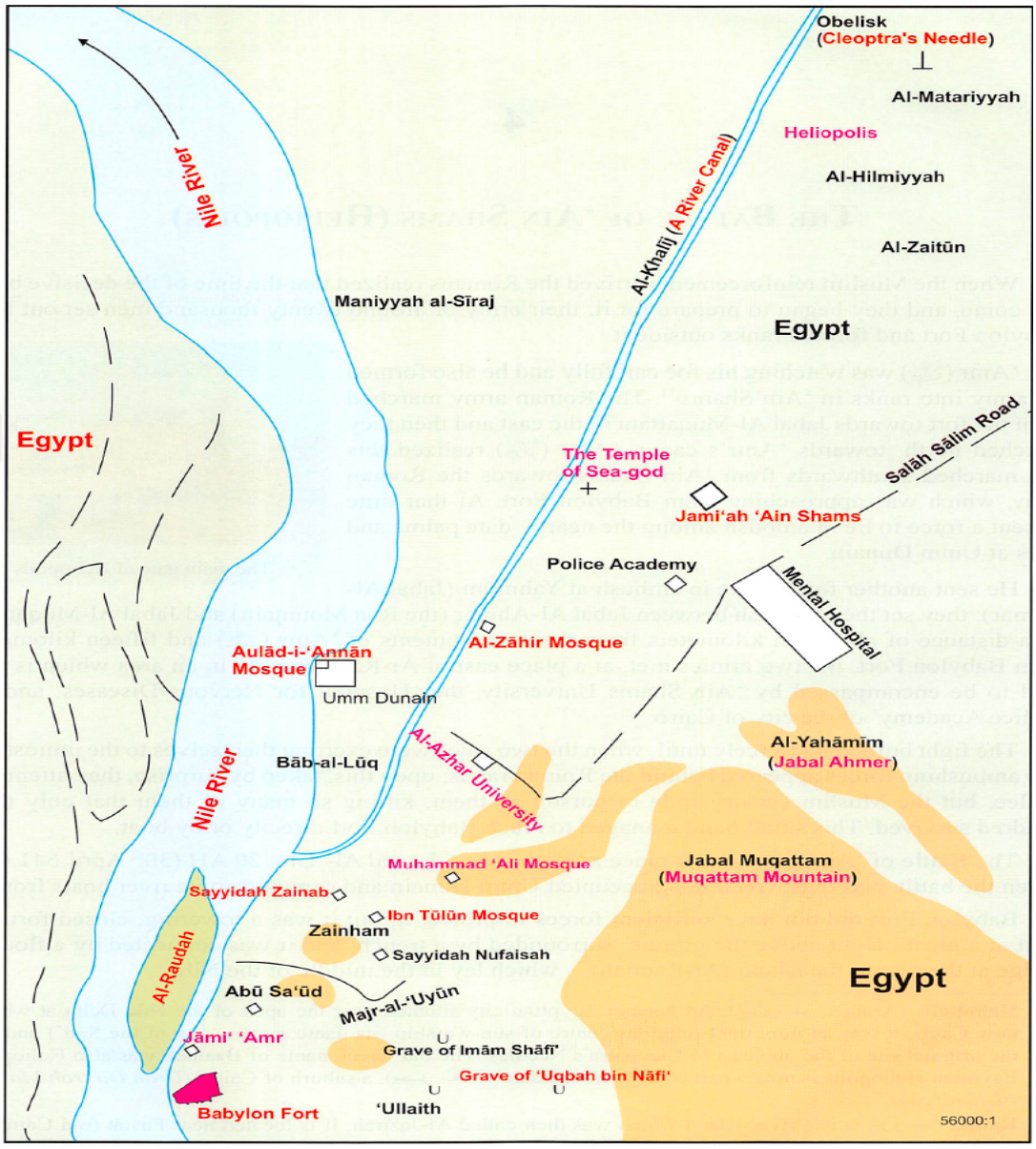
[353] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 61.

Harita 4: Babilon Bölgesi[354]

[354] Akram, *The Muslim Conquest of Egypt and North Africa*, 24.

Harita 5: Babilon'dan Aynu Şems'e Kadar Olan Alan[355]

Kuşatmadan istediği neticeyi alamayan Amr b. el-Âs, son durumu Hz. Ömer'e bildirmiş, ondan destek kuvvet göndermesini istemiştir. Hz. Ömer de Zübeyr b. Avvâm komutasında dört bin kişilik yardımcı bir birlik göndermiştir. Gönderdiği destekle müslümanların sayısının on iki bine ulaştığını, bu sayının Babilon fethi için

[355] Kamal, *Atlas*, 229.

yeterli olduğunu belirtmiştir.[356] Başka bir rivayete göre, Hz. Ömer'in Zübeyr'i on iki bin kişilik bir birlikle gönderdiği ve fethin onun eliyle tamamlandığı aktarılmaktadır. Biner kişilik grupların başında gönderilen diğer kişilerin de Mikdâd b. Esved (ö. 33/653), Ubâde b. Sâmit (ö. 34/654) ve Mesleme b. Muhalled (ö. 62/682) olduğu belirtilmiştir. Bu konu hakkında diğer bir rivayette ise dördüncü kişinin Mesleme değil Hârice b. Huzâfe de olabileceği söylenmiştir.[357]

Babilon kuşatması sırasında Doğu Romalılar kalenin etrafına hendek kazmış, hendeği geçmek için girişe bir kapı yerleştirmiş, bu kapıyı da demirden direklerle desteklemişlerdi.[358] Amr b. el-Âs, Hz. Ömer'in gönderdiği destek kuvvetin gelmesini beklerken zaman kazanmak için ordudaki askerlerin yerlerini değiştirerek ve birlikleri farklı noktalara ayırarak düşmana, sayılarının beklenenden fazla olduğu izlenimini vermeye çalışmıştır. Uyguladığı bu strateji, düşman ordusunun durumu kontrol etmesi dolayısıyla pek bir etki yaratmamıştır. Bundan bir sonuç alamayan Amr b. el-Âs, daha sonra askerlerinden bazılarını silahlı bir şekilde hendeğin ağzına yerleştirmiştir.[359]

Amr b. el-Âs, Hz. Ömer'in gönderdiği destek kuvvetin gelmesini beklerken zaman kazanmak için ordudaki askerlerin yerlerini değiştirerek ve birlikleri farklı noktalara ayırarak düşmana, sayılarının beklenenden fazla olduğu izlenimini vermeye çalışmıştır. Gelen destek kuvvetle rahatlayan Amr, kalenin fethi için ısrarcı olup düşmanı sıkıştırmaya devam etmiş ve burada fetih için mancınık kullanmıştır.[360]

Müslümanlar tarafından kalede muhasara altına alınan Doğu Romalılar çözüm arayışına gitmek zorunda kalmıştır. Adamlarından bazılarını müslümanlara elçi olarak gönderip onlar hakkında bilgi toplamaları için görevlendiren Mukavkıs, bu sayede

---

[356] Babilon'un fethine iştirak eden bu destek kuvvet ile ilgili İbn Abdülhakem'de şu şekilde bir bilgi bulunmaktadır. Buna göre, Kisrâ'nın savaş zamanlarında kullandığı belli başlı adamlar vardı. Bu adamlardan her biri yapılan savaşlarda gönderildikleri orduda bin kişilik iş yapardı. Bu kişiler orduda savaş halinde iken Kisrâ onlara ihtiyaç duyduğunda gelmelerini ister ve yerlerine bin adam gönderirdi. İbn Abdülhakem'in eserinde geçen bu rivayetin râvisi Leys, Hz. Ömer'in Zübeyr, Mikdâd ve beraberindekileri göndererek yaptığı bu davranışı "Kisrâ'nın yaptığına benzettim" demiştir. İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 61.

[357] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 61.

[358] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 61.

[359] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 61-62.

[360] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 62.

kurtulmak adına bir yol bulmaya çalışmıştır. Görevlendirilen bu adamlar geri geldiğinde Mukavkıs onlara, müslümanları nasıl gördükleri hakkında sorular sormuş, gönderilen elçilerin söyledikleri Mukavkıs'ın bu fethin önüne geçemeyeceğini anlamasın sağlamıştır. Müslümanlar hakkında edindikleri bilgileri Mukavkıs'a aktaran elçiler şu açıklamayı yapmışlardır: "Bunlar, ölümün kendilerine hayattan daha sevimli geldiği bir kavimdir. Tevazu sahibi olan bu insanlarda dünya hayatında yüksek mertebe isteği yoktur. Onlardan herhangi birinde dünya hayatına heves ve istek bulunmaz, toprak üzerine otururlar, dizleri üzerinde yemek yerler, emîrleri de onlardan biri gibidir. Aralarında kimin efendi kimin köle olduğu, kimin soylu kimin aşağı tabakadan olduğu bilinmez. Namaz vakti geldiğinde, kimsenin geri kalmadığını görürsün ve huşu içerisinde olduklarını fark edersin."[361] Elçilerin sözlerinden sonra müslümanlarla sulh yapma isteyen Mukavkıs, bunun için kaledekileri ikna etmeye çalışmıştır."[362]

İbn Abdülhakem, Babilon kalesinin muhasarası esnasında Amr b. el-Âs'ın, Beliy kabilesinin sancağı altında savaştığını ve kaledekilerle görüşmek için içeri girdiğini aktarmaktadır.[363] Rivayete göre Amr b. el-Âs, Doğu Romalılarla görüşme yapmak ve savaşın seyri için bir karar almak adına kaleye girmiştir. Kaledekilerle görüştükten sonra, adamlarıyla istişare etmek için dışarı çıkmak isteyen Amr'ın üzerine, bu esnada kalede bulunanlar bir kaya parçası atmayı ve onu öldürmeyi planlamışlardır. Kaleden çıkarken biri tarafından kendisine "kaleye ne şekilde girdin nasıl çıkacaksın" şeklinde üstü kapalı bir uyarı yapılmış, bunun üzerine Amr kaleye daha kalabalık bir grupla geleceğini söyleyerek onların bu planı ertelemelerini sağlamış, bu şekilde kaleden çıkabilmiştir.[364]

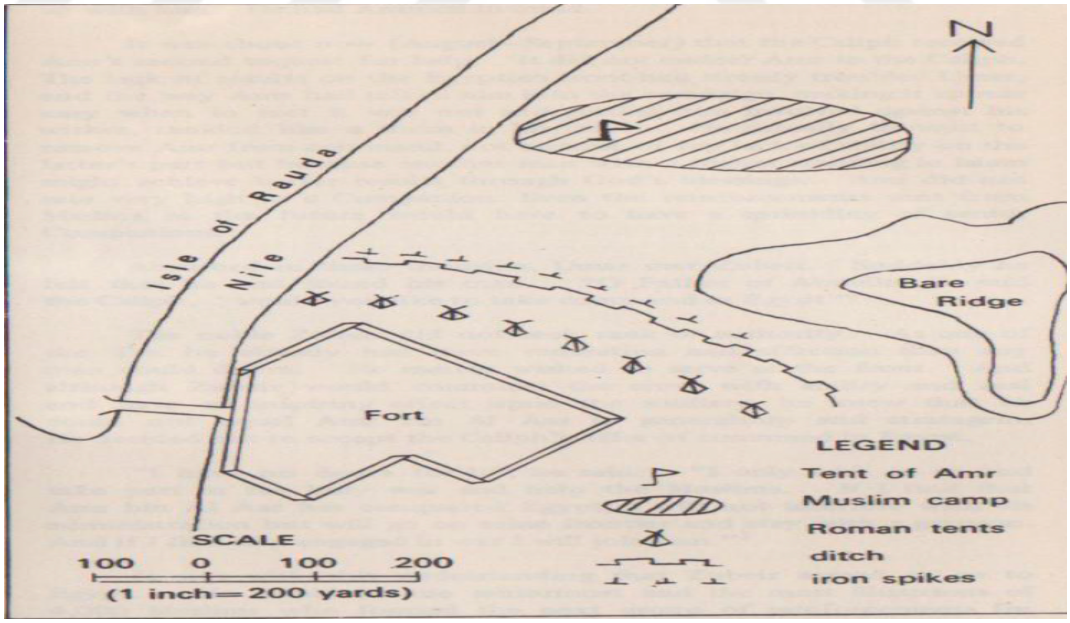
Müslümanlar Babilon'un fethi için uzun bir vakit harcamış, lakin bir sonuca ulaşamamıştır. Fethin bir türlü sonuçlanmadığını gören Zübeyr b. Avvâm kalenin Sûku'l-Hamam tarafından kale duvarına bir merdiven dayayıp kaleye tırmanmıştır. Kaleye tırmanmadan evvel orada bulunan müslümanlara; "Şayet tekbir sesimi

[361] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 65.
[362] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 65.
[363] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 62.
[364] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 62.

duyarsanız, hep beraber bana eşlik edin." demiştir. Zübeyir'in kaleye tırmandığını, elinde kılıçla tekbir getirdiğini gören müslümanlar, Zübeyr'e eşlik edip tekbir getirmeye ve kaleye tırmanmak için merdivene yüklenmeye başlamış, ancak Amr b. el-Âs, merdivenin kırılmasından korktuğu için askerleri engellemeye çalışmıştır.[365] Zübeyr b. Avvâm ile kaleye Muhammed b. Mesleme (ö. 43/663), Malik b. Ebî Silsile es-Selâmî ve Benî Hizam kabilesinden bir grup adam tırmanmıştır. Ayrıca Şurahbil b. Huceyye el-Murâdî de başka bir taraftan merdiven dikip kale duvarına tırmanmıştır.[366]

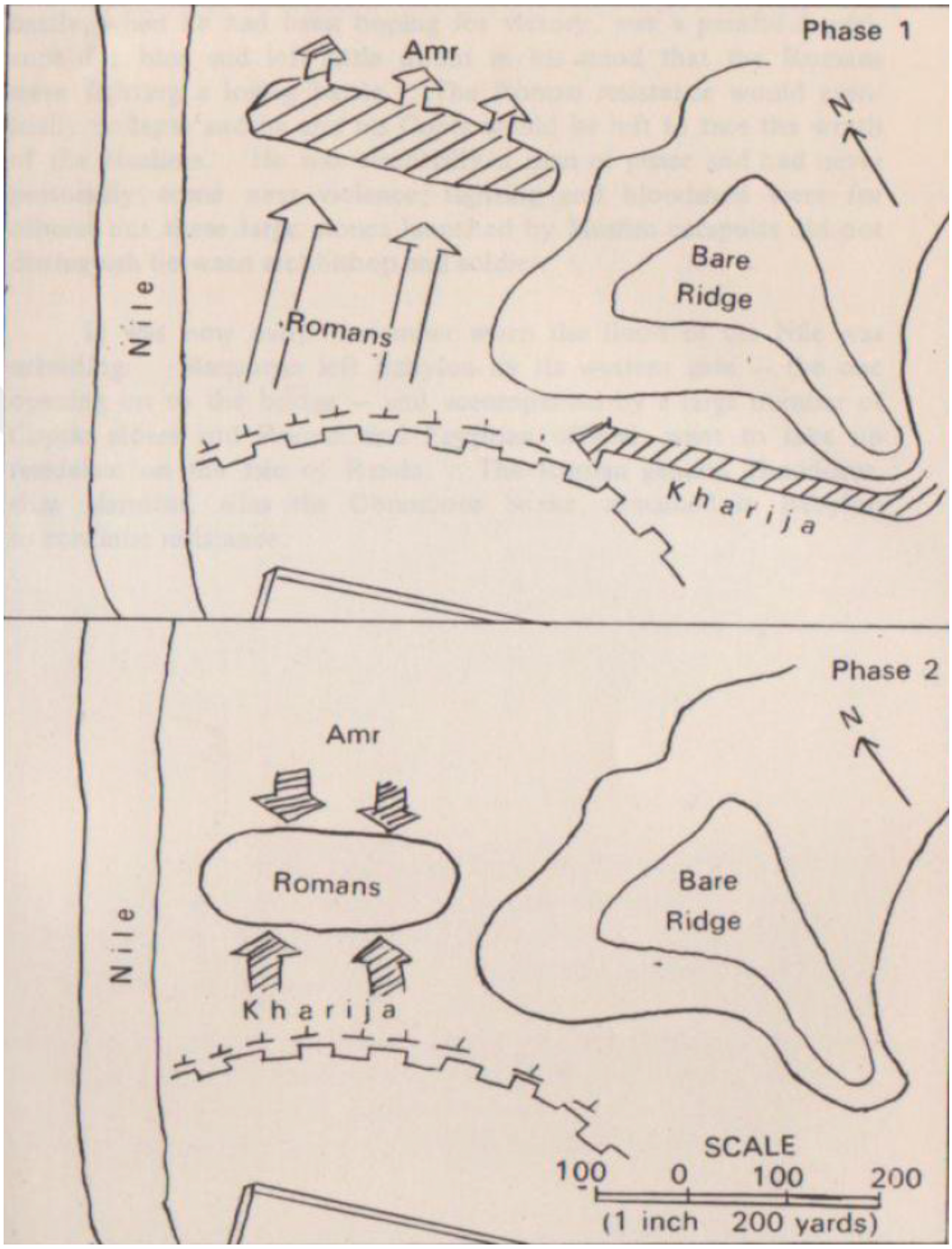
Zübeyr b. Avvâm'ın bu planı işe yaramış, o ve beraberindekiler kaleye tırmandıktan sonra planlandığı şekilde yüksek sesle tekbir getirmiştir. Dışarda kalan müslümanlar da onlara kale dışından eşlik etmeye başlamış, müslümanların getirmiş olduğu tekbir seslerini duyan kale sakinleri, kalenin saldırıya uğradığı düşüncesine kapılıp kaçışmaya başlamıştır. Kaleye giren Zübeyr b. Avvâm ve arkadaşları, kale kapısını açarak dışarda bulunan müslümanların kaleye girmesini sağlamıştır.[367]

Harita 6: Aynu Şems (Babilon) Savaşı (1)[368]

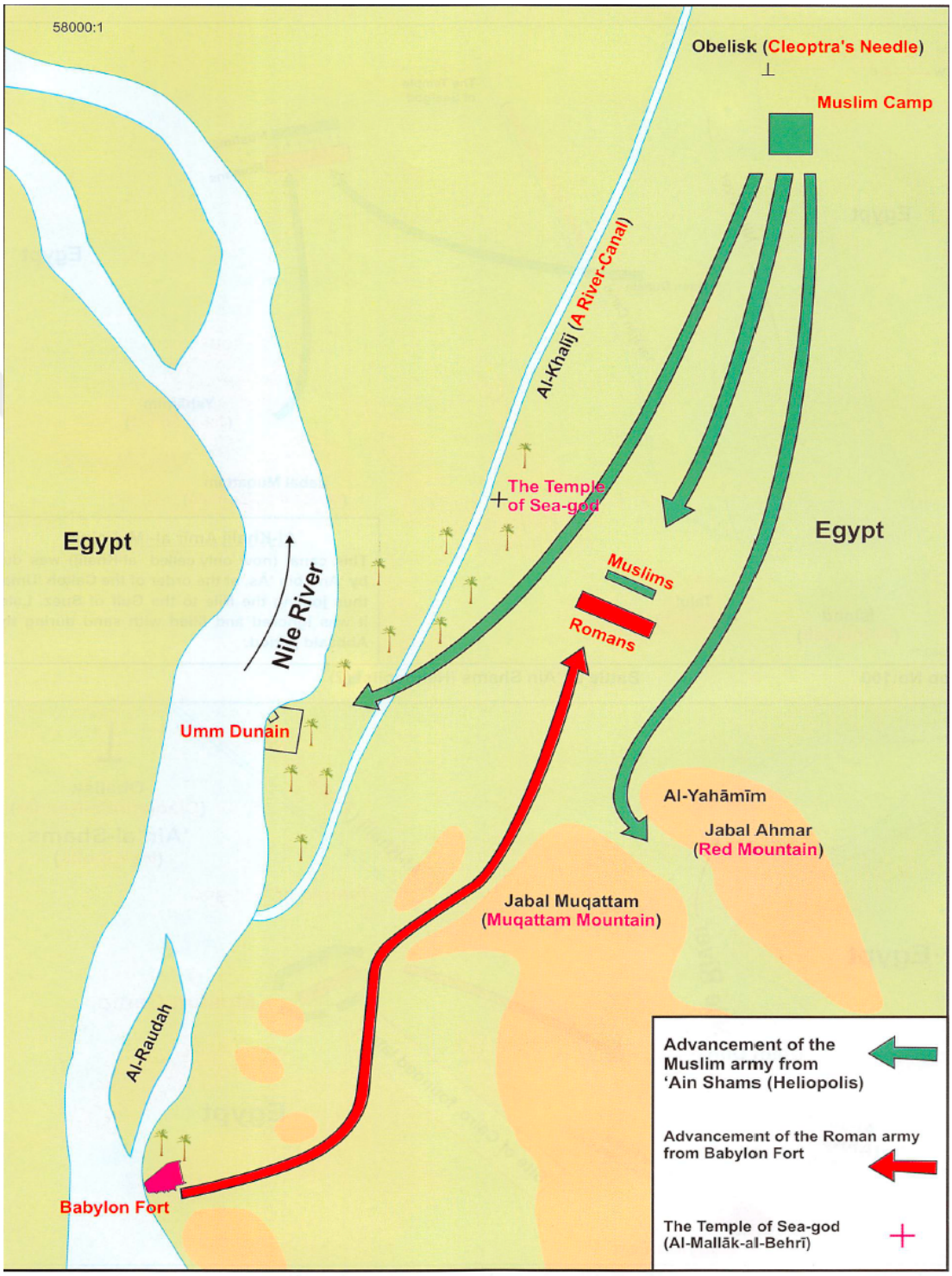
[365] Hayyât, *et-Târîh*, 138; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 63.
[366] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 64.
[367] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 63.
[368] Akram, *The Muslim Conquest of Egypt and North Africa*, 31.

Harita 7: Aynu Şems (Babilon) Savaşı (2)[369]

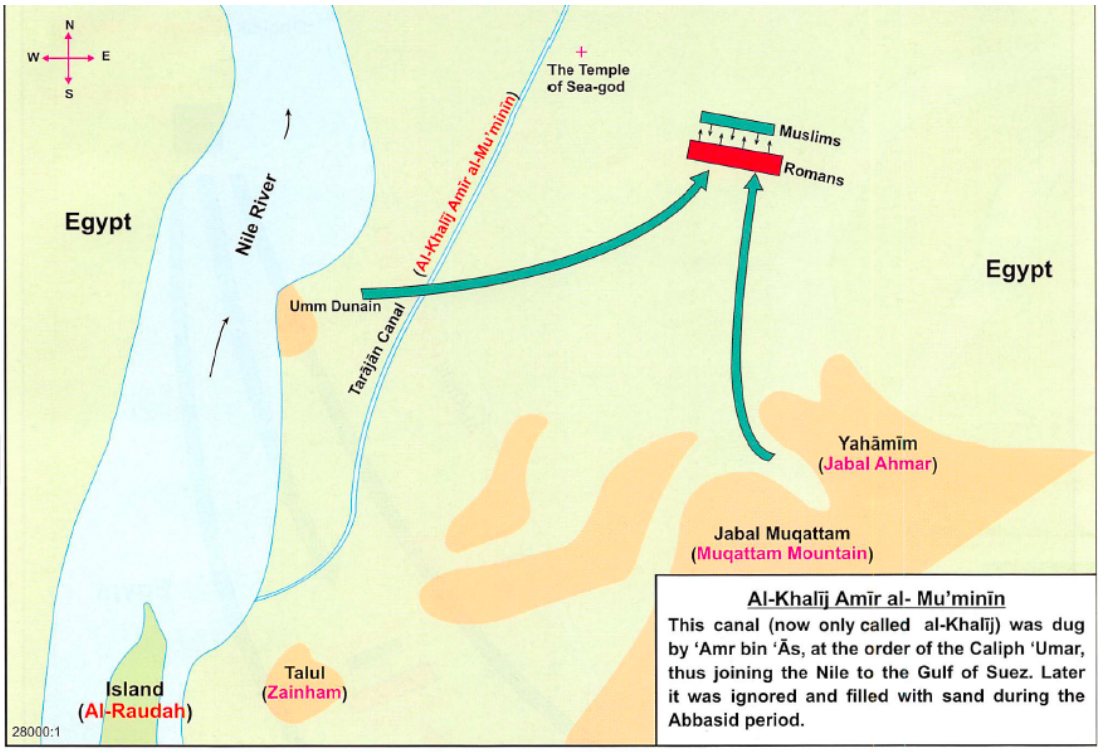
[369] Akram, *The Muslim Conquest of Egypt and North Africa*, 38.

Harita 8: Aynu Şems (Babilon) Savaşı (3)[370]

[370] Kamal, *Atlas*, 231.

Harita 9: Aynu Şems (Babilon) Savaşı (4)[371]

Müslümanlar Babilon kalesini muhasara altına aldıklarında kalede Doğu Romalılar, Kıptîlerin önde gelenleri ve onların da başında Mukavkıs vardı. Kaledekiler, müslümanların fetih için göstermiş oldukları ciddiyeti, hırsı, savaş konusundaki sabırlarını ve isteklerini görünce endişelenmeye başlamıştır. Bu düşüncelerle Mukavkıs ve beraberindekiler sarayın güney kapısından çıkıp kaçmışlardır. Kaçanlar, kaleye köprü ile bağlanan Babilon kalesinin batısında ve Nil nehrinin ortasında kalan Ravza adasına varmış ve oraya gelişi engellemek için köprüyü kestirmiştir.[372]

İbn Abdülhakem, kaleden kaçan Mukavkıs'ın Amr b. el-Âs'a elçiler gönderdiğini aktarmaktadır. Buna göre Mukavkıs, Amr'a elçi göndererek Doğu Roma'nın müslümanlara karşı büyük bir ordu hazırladığını söylemiş, hazırlanan ordu gelmeden kendisine elçi göndermesini, gelen elçilerle yapılacak görüşmelerle bir orta yol bulunabileceğini belirtmiştir.[373]

---

371 Kamal, *Atlas*, 232.
372 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 64.
373 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 65.

Amr b. el-Âs'a giden elçiler, iki gün iki gece müslümanlar tarafından orada tutulmuş, gitmelerine izin verilmemiştir. Gönderdiği elçiler için endişelenmeye başlayan Mukavkıs, onların öldürüldüğünü düşünmeye başlamıştır. Mukavkıs'ın düşüncesinin aksine Amr b. el-Âs ve müslümanlar gelen elçilere herhangi bir zarar vermemiş, bilakis elçileri yanlarında tutarak müslümanların nasıl kimseler olduklarını göstermek istemiştir. Geçen bu iki günlük sürenin ardından elçilerin gitmelerine izin veren Amr, onlarla şu mesajı göndermiştir: "Biz ve sizin aranızda üç seçenekten başka yol yoktur. Birinci seçenek müslümanlığı kabul ederek kardeşimiz olmayı kabul etmeniz, sahip olduğumuz her şeye sizin de sahip olmanızdır. Şayet müslümanlığı kabul etmezseniz bize cizye vermeyi[374] kabul etmek zorundasınız. Bu iki seçeneği kabul etmediğiniz takdirde ise sizinle sabırla, "*Allah aramızda hüküm verinceye kadar"*[375] savaşmaya devam edeceğiz."[376]

Mukavkıs, gönderdiği elçiler geri döndüğünde onlara Müslümanlar hakkında çeşitli sorular sormuştur. Müslümanlarla iki gün geçiren elçiler, geri döndüklerinde şunları söylemişlerdir: "Ölüm, onlardan biri için hayattan daha sevimlidir. Hiçbirinde dünyaya karşı bir arzu veya heves göremezsin." Bunun üzerine Mukavkıs araya girerek, Müslümanların bir dağla savaşsalar bile dağı yerle bir edebileceklerini, savaşta kimsenin onlara güç yetiremeyeceğini ifade etmiş ve Müslümanların teklifine olumlu yanıt verilmesini önermiştir. Ayrıca elçilerini tekrar Amr b. el-Âs'a göndererek, kendisine müslümanlardan elçi göndermesini, gelen elçilerle konuşarak her iki tarafın faydasına olacak bir kararın çıkmasını umduğunu söylemiştir. Amr da bu görüşmenin gerçekleşmesi için Ubâde b. Sâmit başkanlığında müslümanlardan on kişi göndermiştir.[377]

Amr b. el-Âs, başkan olarak seçtiği Ubâde b. Sâmit'e, kendisine söylediği üç şey dışında hiçbir şeyi kabul etmemesini tembih etmiştir. Amr'ın gönderdiği elçiler

---

[374] Burada Tevbe suresi 29. ayet (Ehl-i Kitap'tan Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve resulünün yasakladığını yasak saymayan ve hak dine uymayan kimselerle, yenilmiş olarak ve kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın.) zikredilmiştir. "Kur'ân Yolu" (Erişim 16 Mayıs 2023), Tevbe 9/29.

[375] "Kur'ân Yolu", A'râf 7/87.

[376] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 65.

[377] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 65.

gemiye binip, Mukavkıs'ın yanına gitmiş, oraya vardıklarında Amr'ın söylediği şekilde Ubâde b. Sâmit öne çıkmıştır. Mukavkıs, Ubâde'nin siyahîliğinden dolayı ondan korkmuş, konuşması için müslümanlardan başka birinin getirilmesini istemiştir. Müslümanlar ise konuşmacı olarak Ubâde'nin seçildiğini, onun sözü ve görüşüne uyacaklarını söylemişlerdir.[378]

Ubâde, konuşmasına müslümanların niçin savaştıklarını söyleyerek başlamıştır. Arzularının Allah yolunda cihat etmek ve onun rızasını kazanmak olduğunu ifade etmiş, düşmanla savaşmalarının sebebinin dünyevi bir arzu veya mal çoğaltmak olmadığını söylemiştir.[379]

Ubâde'nin konuşmasından sonra Mukavkıs etrafındakilere; "Bu adamın söylediklerine benzer bir şey daha önce duydunuz mu? Ben bu adamın dış görünüşünden korktum. Fakat adamın söyledikleri dış görünüşünden daha korkunç. Allah, bu adam ve arkadaşlarını yeryüzünü harap etmeleri için göndermiş. Zannediyorum ki onlar, yeryüzündeki her tarafa galip gelip hükmedecekler." demiştir.[380]

Daha sonra Ubâde'ye dönen Mukavkıs, "galip geldiğiniz insanlar, dünyaya arzu ve istekleri olan kimselerdir. Şu an bize doğru sizinle savaşmak üzere, Doğu Romalılardan bir topluluk yönelmiş vaziyettedir. Sayıları belli olmayan bu topluluk, cesaret, güç ve kuvvetleriyle bilinirler. Onlardan herhangi biri bir düşmanla karşılaştığı zaman çok dikkatlidir. Biliyoruz ki, onlara karşı güç yetiremez, sayınızın azlığından ve zayıflığınızdan dolayı onlara dayanamazsınız. Siz, aylarca yakınımızda darlık içerisinde kötü bir şekilde yaşadınız. Biz size azlığınızdan ve zayıflığınızdan dolayı merhametli davranıyoruz. Bu sebeple sizlerle makul bir anlaşma yapmak istiyoruz. Her biriniz için ikişer dinar, emîriniz için yüz dinar, halifeniz için de bin dinar vermeyi teklif ediyoruz. Bu parayı alıp, gücünüzün yetmeyeceği ordu buraya gelmeden kendi topraklarınıza gitmek üzere burayı terk edin." demiştir.[381]

---

[378] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 66.
[379] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 66.
[380] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 66.
[381] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 67.

Mukavkıs'ın söylediklerine cevap veren Ubâde, bu söylenenlerin Doğu Romalıların kendilerini kandırmaktan başka bir işe yaramayacağını, kendilerini de cesaretlendireceğini söylemiştir. Ardından "*Nice az birlik vardır ki, Allah'ın izniyle sayıca çok birliği yenmişlerdir, Allah sabredenlerle beraberdir*."[382] ayetini okuyan Ubâde, sayıca az oluşlarının kendilerinde bir korku yaratmadığını dile getirmiştir. Daha sonra Amr b. el-Âs'ın Mukavkıs ve beraberindekilere iletmesini istediği üç seçeneği onlara aktarmış, bu seçenekler dışında bir şeyi kabul etmeyeceklerini belirtmiştir."[383]

Ubâde b. Sâmit Mukavkıs ve beraberindekileri ilk olarak İslâm dinine davet etmiştir. İslâm dinine girdikleri taktirde kendileriyle savaşmayı bırakacaklarını söylemiştir. İslâm'a girmeyi reddederlerse cizye ödemekle yükümlü tutulacaklarını, böylece toprakları, canları ve mallarının müslümanların güvencesi altında olacağını belirtmiştir. Cizye ödemeyi kabul etmediklerinde ise aralarında savaş dışında bir seçenek olmadığını, bu şartlardan birini seçmelerini istemiştir.[384]

Ubâde'nin yaptığı son tekliften sonra Mukavkıs'ın yanındakiler bu şartları kabul etmeyeceklerini, sonsuza kadar köle olmayacaklarını söylemişlerdir. Ödemeyi teklif ettikleri miktarın iki katını ödeyebileceklerini ifade eden Mukavkıs'ın yaptığı teklifi Ubâde b. Sâmit reddetmiştir.[385] Ubâde b. Sâmit ve Mukavkıs arasında geçen görüşmenin olumsuz sonuçlanmasından sonra Mukavkıs etrafındakilere, bu üç seçenekten bir tanesini kabul etmelerini, kabul etmedikleri taktirde bu şartlardan birini seçmek durumunda kalacaklarını söylemiştir. Ayrıca onlara başkasının dinine girmelerini emredemeyeceğini, aynı şekilde onlarla savaşmalarını da istemeyeceğini söyledikten sonra üçüncü seçenek olan cizye vermelerini önermiştir. Bunu kabul etmedikleri takdirde aralarında son kişi ölene kadar savaşmak zorunda kalacaklarını, bu durumun cizye vermekten daha kötü olduğunu belirtmiştir.[386]

---

[382] "Bakara Suresi 249-250. Ayet Tefsiri - Diyanet İşleri Başkanlığı" (Erişim 18 Ocak 2024).
[383] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 68.
[384] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 68.
[385] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 68.
[386] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 69.

Müslümanlar, teklif ettikleri şartlar reddedilince yeniden savaşa başlamışlardır. İlk olarak kalede kalanlarla savaşılmış, onlar mağlup edilerek birçoğu esir alınmıştır.[387] Mukavkıs'ın kaçtığı esnada kalede temsilcisi olarak Ua'yric kalmıştır. O ve yanındakiler müslümanlar tarafından kalenin fethedileceği korkusuyla kale surlarına yakın bulunan gemilere binip, Mukavkıs ve diğerlerinin bulunduğu adaya kaçmıştır.[388]

Kale fethini tamamlayan müslümanlar, gemilerle adaya yanaşmaya başlamıştır. Adada bulunanlar her taraftan kendilerini saran Nil nehrinin suları sebebiyle Sa'îd[389] başta olmak üzere diğer civar köy ve yerlere gidecek bir çıkış yolu bulmaya çalışmışlar, Mukavkıs da beraberindeki Doğu Romalılar ile Kıptîlerin müslümanlara karşı koyamayacaklarını bildiğinden onlara cizyeye boyun eğmelerini tekrar söylemiş, bu şekilde sulhun gerçekleşmesini sağlamaya çalışmıştır.[390]

Mukavkıs ikinci teklifine de olumlu bir cevap alamayınca Amr b. el-Âs'a elçi göndererek kendisinin sunulan üç şarttan birini kabul etmeye istekli olduğunu, Doğu Romalılar ile Kıptîlerin ise bu teklifi reddettiklerini, kendisinin onlar adına karar alamayacağını söylemiştir. Ayrıca onlara nasihat ettiğini, bu işin sulh ile bitmesini ne kadar istediğini belirtmiş ve eman istemiştir.[391]

Mukavkıs'ın yaptığı tekliften sonra Amr b. el-Âs askerleriyle istişare ederek sulh teklifini kabul edeceğini belirtmiştir. Müslümanlar ise Amr ile aynı düşüncede olmamış, fetih gerçekleşene kadar sulh ve cizye teklifini kabul etmeyeceklerini, saray ve içindekiler nasıl ki savaşılarak kazanıldıysa bu toprakların da aynı şekilde fey ve ganimet oluncaya kadar savaşla kazanılması gerektiğini söylemiştir. Amr b. el-Âs ise Emirü'l-Müminîn'in onlara hitaben söylediği "Şayet bir kavim bu üç şarttan birini kabul ederse, onların bu kabullerine olumlu cevap verin" şeklindeki ahdini hatırlatmış, buna binaen Mukavkıs'ın yaptığı teklifi kabul edeceğini belirtmiştir. Ayrıca düşmanla

---

387 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 69.

388 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 64.

389 Sa'îd: Burası Mısır'da bulunan geniş bir bölgedir. Bölgede büyük şehirler yer almaktadır. Fustat'ın güneyinde yer alan bölge iki dağ ve Nil nehri ile çevrilidir. Ayrıca bu bölgede dokuz yüz yetmiş köyün olduğu rivayet edilir. Bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/363-364.

390 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 69.

391 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 69.

aralarında suyun varlığının işlerini zorlaştırdığını söyleyerek, yapılacak en iyi işin teklife olumlu cevap vermek olacağını ashabına anlatmıştır.[392]

Yapılan konuşmalardan sonra şu şartlarda sulh gerçekleşmiştir:[393]

1. Kıptîlerden Mısır'da bulunan her kim var ise, aralarında şerefli veya alt tabaka ayrımı gibi herhangi bir fark olmaksızın, ergenliğe ulaşan herkes ikişer dinar ödeyecektir. Bu iki dinar arttırılamayacaktır.[394]
2. Yaşlılardan, ergenliğe ulaşmamış çocuklardan, kadınlardan cizye alınmayacaktır.
3. Kendilerine gelen müslümanları üç gün konuk edeceklerdir.
4. Verdikleri cizye karşılığında canlarına, mallarına ve topraklarına, müslümanlardan herhangi bir zarar gelmeyecektir.
5. Toprağı olan Kıptîler, iki dinar cizye dışında, her bir feddân[395] arazi için müslümanlara üç irdeb[396] buğday, iki kıst[397] zeytinyağı, iki kıst bal ve iki kıst sirke verecektir.
6. Mısır'da yaşayan müslümanlara, yılda bir defa kaba çuhadan birer cübbe veya aynı değerde Kıptî kaftanı, birer pelerin veya sarık, şalvar ve birer çift ayakkabı verilecektir.
7. Bu maddeler Kıptîler için geçerli olacaktır.

[392] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 69-70.
[393] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 70.
[394] Belâzürî'de geçen rivayette toplanan haracın iki bin dinar olduğu ancak daha sonra bunun dört bin dinara çıkarıldığı aktarılmaktadır. Bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 133-134.
[395] Mısır ve Suriye'de kullanılan eski bir alan ölçüsü birimi. Detaylı bilgi için bk. Cengiz Kallek, "Feddân", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 23 Mayıs 2023).
[396] Hububat ölçümünde kullanılan eski bir hacim ölçüsü. Detaylı bilgi için bk. Cengiz Kallek, "İrdeb", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 23 Mayıs 2023).
[397] Eski bir ölçek. Detaylı bilgi için bk. Cengiz Kallek, "Kıst", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 23 Mayıs 2023).

8. Doğu Romalılardan, Mısır'dan çıkıp gitmek isteyenlere izin verilecek. Gitmek istemeyenler de Kıptîler gibi anlaşma şartlarına uymak şartıyla Mısır'da kalabilecektir. Bu konu onların tercihlerine bırakılacaktır.[398]

Anlaşma maddeleri hakkında genel olarak şunları söylemek mümkündür. Gayr-i müslim bir kimse fetih sonrası Mısır'da kalmak isterse, belirlenen miktardaki vergiyi (baş vergisi) müslümanlara ödemekle yükümlüydü. Ödemekle yükümlü oldukları bu miktarın artırılmaması, mükelleflere zulmedilmemesi anlayışından kaynaklanmış olabileceği söylenebilir. Yine toplumda çalışma hayatının dışında kalan yaşlı, çocuk ve kadınların vergiden muaf olması, bu düşünceye paralel alınan bir karardır.

Anlaşmaya dahil olan kişilerin topraklarının haraç karşılığı kendilerinde bırakılması da var olan düzen ve işleyişin devamını sağlamaya yönelik bir adımdır. Ayrıca Kıptîlerle yapılan bu anlaşmaya, Mısır'da kalmak isteyen Doğu Romalılar'ın da dahil edilebilecek olması onlara gösterilen hoşgörünün tezahürüdür.

Babilon fethinin gerçekleştiği tarihin 20 (641) yılı olduğunu belirtilmektedir.[399] Belâzürî, Amr b. el-Âs'ın Mısır'ı, yanında Zübeyr komutasındaki ordu ile 20 (641) senesinde fethettiğini belirtmektedir.[400] Başka bir rivayette de Mısır fethinin 16 (637) senesinin Rebîülevvel ayında olduğu aktarılmaktadır.[401]

Amr b. el-Âs'ın fetihten sonra kimlerle sulh yaptığına dair başka bir rivayet daha aktaran İbn Abdülhakem, Kıptîler'den Mısır'da bulunan, buluğa ermiş ve yaş olarak daha büyük her kim varsa hepsinin bu anlaşma içerisinde kabul edildiğini bildirmektedir. Anlaşma dışında tutulan kimselerin ise kadınlar, yaşlılar ve çocuklar olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca cizye ödemekle yükümlü kimselerin sayısı ile ilgili de iki farklı bilgi veren İbn Abdülhakem, bir yerde bu sayının altı bin, başka bir rivayette sekiz bin olduğunu söylemiştir.[402]

---

398 İbn Haldûn, *el-İber*, 2/556.
399 Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*, 4/104.
400 Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 130-131.
401 Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*, 4/111.
402 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 70.

İbn Abdülhakem, Amr b. el-Âs ile sulh yapan Mukavkıs'ın, bu anlaşmayı Doğu Roma imparatoruna bildirmesine de yer vermiştir. İskenderiye ve çevresindeki Mısır topraklarında ikamet eden Kıptîler için geçerli olan bu anlaşmaya uymak istemeyenler, Doğu Roma topraklarına gitme konusunda serbest bırakılmıştır. Ayrıca yapılan anlaşmayla ilgili olarak Mukavkıs'a Doğu Roma imparatorunu bilgilendireceğine dair bir seçenek sunulmuş, imparatorun kabul etmesi halinde Doğu Romalılar'ın da cizye ödemesi kararlaştırılmıştır. Kabul edilmediği taktirde ise iki grup arasında var olan durum aynı şekilde devam edecektir. Ancak Doğu Roma imparatoru Mukavkıs'a hitaben yazdığı mektupta onu aciz gördüğünü ve yaptığının yanlış olduğunu bildirmiştir.[403]

İmparator ayrıca Doğu Romalılar'a da bir mektup göndererek onları cesaretlendirmeye çalışmış ve böylece müslümanların daha fazla ilerlemesinin önüne geçmek istemiştir.[404] Mukavkıs ise imparatora gönderdiği mektubunda canını, malını, toprağını senede iki dinar karşılığında emniyete aldığını, dolayısıyla müslümanlarla yaptığı anlaşmadan dönmeyeceğini belirtmiştir.[405]

İmparatorla yaptığı yazışmalardan sonra Mukavkıs, Amr b. el-Âs'a giderek Doğu Romalılar'ın cizye vermek üzere bir antlaşma yapmak istemediklerini, dahası müslümanlarla antlaşma yaptığı için kendisini eleştirdiklerini bildirmiştir. Doğu Romalılar'ın kendisine gösterdiği tepki karşısında Mukavkıs, Amr b. el-Âs'a gitmiş, onunla yaptığı anlaşmanın hoş karşılanmadığını, Doğu Romalılar'ın anlaşmaya razı olmayacaklarını ona haber vermiştir.[406] Aslında Mukavkıs böyle yaparak, Doğu Romalılar'dan gelecek herhangi bir saldırıdan kendilerinin sorumlu olmayacaklarını dile getirmek istemiş ve anlaşmaya göre üzerlerine düşen bütün şartları yerine getireceklerine dair verdikleri sözleri teyit etmiştir.

Konuşmasına devam eden Mukavkıs, Amr'dan üç şey talep etmiştir. Öncelikle Kıptîler için Amr b. el-Âs ile yaptığı anlaşmaya kendisinin de dahil edilmesini istemiş,

---

403 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 70-71.
404 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 71.
405 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 71.
406 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 71-72.

onlara düşen ne varsa kendisinin de yerine getireceğini belirtmiştir. Mukavkıs'ın ikinci isteği ise Doğu Romalılar'la ilgili olmuştur. Amr'dan, bu aşamadan sonra şayet kendisiyle anlaşma yapmak isterlerse onlara olumlu cevap vermemesini, topraklarını fey, yani ganimet olarak alıncaya ve kendilerini de köle yapıncaya kadar onlarla savaşmasını istemiştir. Son olarak Amr'dan kendisinin ölümünden sonra İskenderiye'de bulunan Ebî Yuhannes'te defnetmelerini emretmesini talep etmiştir. Kendisinden talep edilen bu isteklere olumlu cevap veren Amr b. el-Âs, Mukavkıs'a ihsanda bulunmuştur. Amr, onlardan konakladıkları yerlerde kendilerini misafir etmelerini, ayrıca Fustat ile İskenderiye arasında çarşılar ve köprüler inşa edilmesini talep etmiştir. Yapılan anlaşma sonucunda Kıptîler bu istekleri yerine getirmiş ve Mısır'ın fethi boyunca müslümanlara destek olmuşlardır.[407]

3. İskenderiye Fetihleri

İskenderiye MÖ 332 yılında Büyük İskender tarafından kurulmuş, adını da ondan almıştır.[408] İskenderiye dini, askerî, ticari ve kültürel anlamda Mısır'ın en önemli şehirlerinden biriydi. Liman şehri olan İskenderiye, çok sağlam kalelere sahipti.[409] Müslümanların Mısır'ı kuşattığı dönemde Doğu Roma hakimiyetinde olan İskenderiye eski ihtişamını kaybetmişti.[410]

Babilon fethinin tamamlanmasından sonra durumu Hz. Ömer'e bildiren Amr b. el-Âs, birkaç ay Babilon kalesinde beklemiştir.[411] İskenderiye'nin fethi için izin aldıktan sonra 21 (642) senesinde yola çıkmıştır. Babilon'da Hârice b. Huzâfe (ö. 40/661) komutasında bir birlik kalmıştır.[412] Bu sefer esnasında Kıptîler de müslümanlara eşlik etmiştir. Hatta sefer sırasında geçilen yolları ıslah edip köprüleri tamir eden veya yeniden yapan Kıptîler, Doğu Romalılar'a karşı gerçekleştirilen mücadelelerde

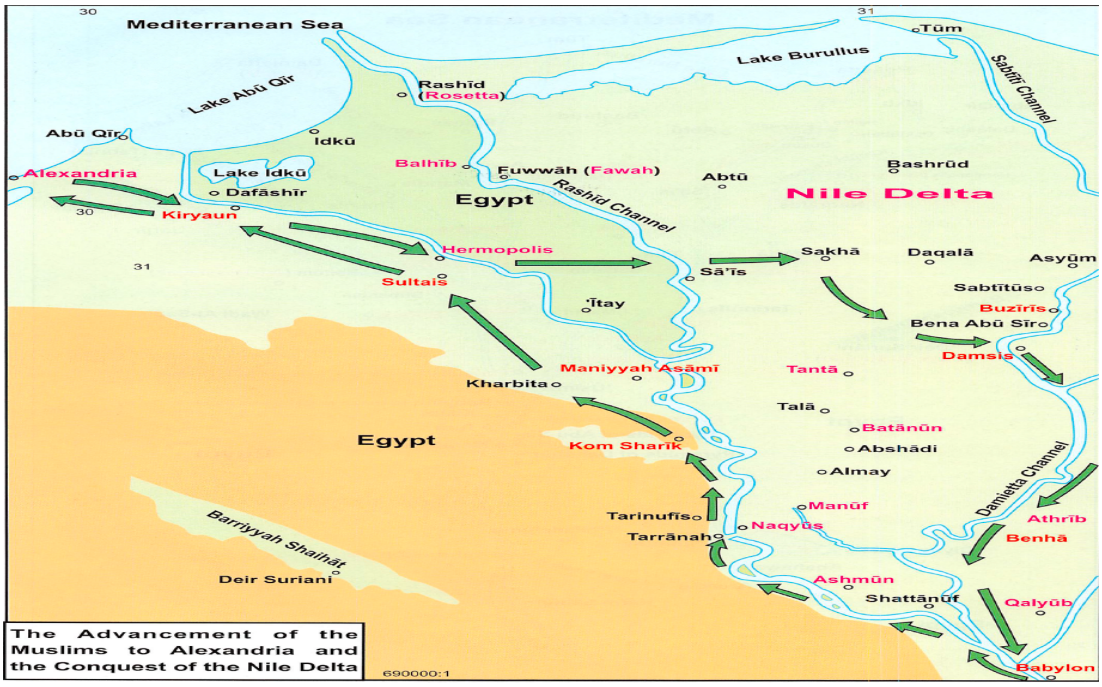
[407] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 72.
[408] Altan Çetin - Alyaguot Ahmed, "Memlûkler Döneminde Yıkılışına Kadar Orta Çağ'da İskenderiye Feneri", *Şarkiyat Mecmuası / Journal of Oriental Studies* 0/43 (24 Ekim 2023), 24.
[409] Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 217-224.
[410] Eymen Fuâd Seyyid, "İskenderiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 21 Mart 2024).
[411] Kaya, *Sahabenin İslâm'ı Tebliğ Faaliyetleri (Mısır Bölgesi)*, 47.
[412] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 135.

müslümanlara destek olmuşlardır. Müslümanların İskenderiye fethi için yola koyulduklarına dair haberler duyulunca Doğu Romalılar yanlarına çokça savaş malzemesi alıp gemilerle İskenderiye kıyılarına doğru harekete geçmişlerdir.[413]

Harita 10: İskenderiye (MS. 640)[414]

Harita 11: Müslümanların İskenderiye'ye İlerleyişi (1)[415]

[413] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 73.
[414] Kamal, *Atlas*, 239.
[415] Kamal, *Atlas*, 238.

İbn Abdülhakem, müslümanların İskenderiye'ye doğru giderken fethettiği yerlere dair bazı bilgileri de aktarmıştır. İskenderiye'de bulunan Doğu Romalılar, müslümanların üzerlerine geldiğini haber aldıklarında onları İskenderiye'ye ulaşmadan durdurmak istemiştir. Bu amaçla hazırladıkları orduyu Nakyûs'a[416] göndermişlerdir. Fustat'tan yola çıkan müslümanlar Tarnût'a[417] varana kadar düşman askerleriyle karşılaşmamıştır. Nakyûs'a bağlı bir köy olan Tarnût, Babilon'dan sonra müslümanların Doğu Romalılar'la çatıştığı ilk yer olmuştur. Tarnût'ta Doğu Romalılar'dan küçük bir birlikle çarpışan müslümanlar karşı tarafı hezimete uğratmıştır.[418] Tarnût'u savunmak ve Amr b. el-Âs'ı engellemek için görevlendirilen Domentianus komutasındaki Doğu Romalılar mağlubiyetin kaçınılmaz olduğunu anlayınca korkarak kaçmıştır. Nil nehrinin karşı tarafına geçmeye çalıştıkları sırada müslümanlar üzerlerine baskın yapmıştır. Kısa süren çarpışma sonucunda müslümanlar Doğu Romalılar'ı mağlup etmiştir. Kaçabilenler Nakyûs'u da terk etmiş ve Kevmu Şerîk'e kaçmıştır. Nakyûs da bu şekilde müslümanların hâkimiyetine geçmiştir.[419]

Tarnût ve Nakyûs'u kontrol altına aldıktan sonra ilerlemeye devam eden müslümanlar, Kevmu Şerîk[420] denen bölgede yeniden bir düşman birliği ile karşılaşmıştır. Üç gün devam eden savaş sonunda düşman askerlerini mağlup eden müslümanlar, yenilgi sonucunda sahip oldukları her şeyi bırakıp kaçan Doğu Romalılar'ın şehri terk etmesiyle bölgeyi fethetmişlerdir. Bir diğer rivayete göre Tarnût'tan kaçan Doğu Romalılar'ı takip etmesi için Amr tarafından görevlendirilen Şerîk b. Sümeyye, düşman askerlerine Kevmu Şerîk denilen tepede yetişmiş ve onları

---

416 Fustat ile İskenderiye arasında kalan bir yerdir. Bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/350.

417 Bekrî, burasının Mısır topraklarından bir yer olduğunu belirtmektedir. Bk. Bekrî, *Mu'cem*, 310; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/32.

418 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 73.

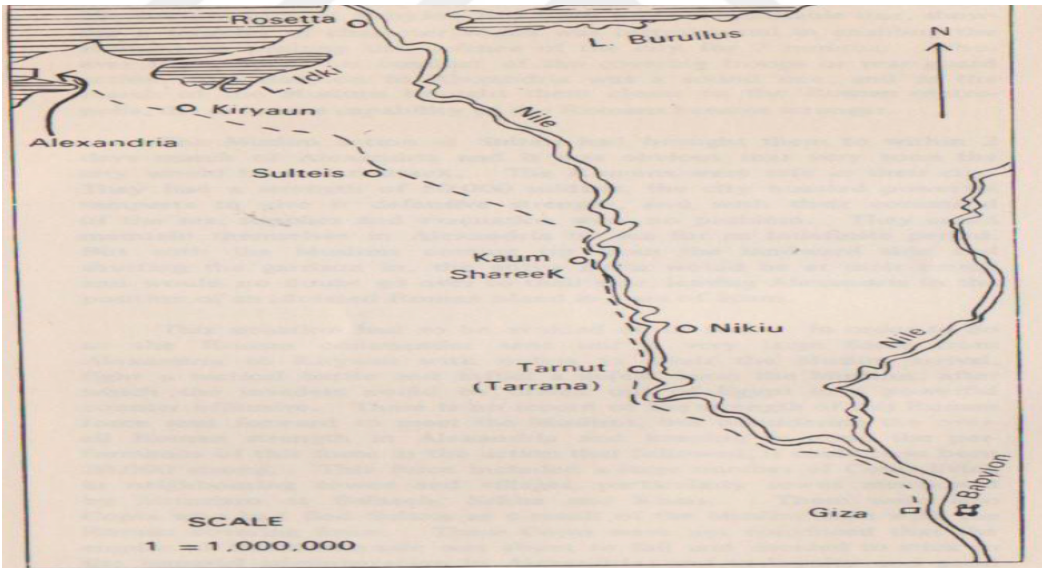
419 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 73; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/118.

420 Bekrî, bu bölgenin, İskenderiye'nin köylerinden biri olduğunu aktarmaktadır. Bk. Bekrî, *Mu'cem*, 1143.

orada hezimete uğratmıştır. Bunun yanında Amr'ın Şerîk'e destek için geldiğini duyan düşman askerlerinin Kevmu Şerîk'ten kaçtıkları da söylenmektedir.[421]

Kevmu Şerîk'teki yenilgiden sonra Sultays'a[422] giden Doğu Romalılar müslümanları orada beklemeye başlamıştır. Yapılan savaşta düşman askerlerini mağlup eden müslümanlar Kiryûn[423] denilen yerde bir diğer Doğu Roma gücüyle daha karşılaşmıştır. On günden biraz daha uzun süren ve anlaşıldığı kadarıyla zorlu bir mücadeleden sonra müslümanların galibiyetiyle sonuçlanan bu savaşla birlikte Kiryûn İslâm hakimiyetine girmiştir. Savaş esnasında ordunun önünde yer alan Abdullah b. Amr'ın çok sayıda yara aldığı, Amr b. el-Âs'ın da korku namazı kıldığı söylenmektedir.[424]

Harita 12: Müslümanların İskenderiye'ye İlerleyişi (2)[425]

[421] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 73.

[422] Sultays: Buranın eski Mısır'ın köylerinden olduğu, müslümanların Mısır ve İskenderiye'yi fethi sırasında Amr b. el-Âs'a yardımcı oldukları söylenmektedir. Bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/267; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 73.

[423] Yâkût el-Hamevî, bölgenin Mısır fetihleri devam ederken, Amr b. el-Âs'ın Doğu Romalılar'la savaştığı bölgelerden biri olduğunu ifade eder. Başka bir rivayette de Nil nehrinden beslenen bir nehir olduğunu söyler. Bekrî de burasının Nil kenarında bir yer olduğunu aktarmaktadır. Bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/521; Bekrî, *Mu'cem*, 1127.

[424] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 73-74.

[425] Akram, *The Muslim Conquest of Egypt and North Africa*, 74.

Kiryûn'un müslümanların eline geçmesinden sonra büyük bir kısmı bu esnada öldürülen Doğu Roma askerlerinden sağ kalanlar kaçıp İskenderiye'ye sığınmışlardır. Onları İskenderiye'ye kadar takip eden müslümanlar da oraya vardıklarında Hulvan[426] ile Kasru Fâris arasındaki bölgede konaklamıştır. Müslümanlarla birlikte savaşa katılan Kıptîlerin ordunun ihtiyaç duyduğu yemek, hayvan, hayvan yemi konusunda destek olduğu zikredilmektedir.[427]

3.1. İskenderiye'nin Birinci Fethi

İskenderiye güneyden Meryût gölü, kuzeyden Akdeniz, batıdan da Sa'bân kanalı ile çevriliydi. Şehrin sadece doğu ve güney doğu tarafları saldırıya açıktı. Buralar da surlarla çevriliydi.[428] Surların iç içe oluşu da kuşatmadan sonuç almayı zorlaştırmaktaydı. İskenderiye'yi iki ay kadar kuşatan müslümanların şehri ele geçirmeleri kolay olmamıştır. Zira şehri çevreleyen sağlam surların yanı sıra düşman askerinin sayısı da çok fazlaydı. Esasen Mısır'da Doğu Romalılar'ın en önemli şehirlerinden biri olan İskenderiye'nin kaybedilmesi demek bu bölgede Doğu Roma'nın hakimiyetinin de sona ermesi anlamına geliyordu. Bu durumun bilincinde olan İmparator Herakleios, Suriye bölgesinde müslümanların savaşlarda galip geldiğini görünce aynı akıbetin İskenderiye'nin de başına gelmemesi için askerî açıdan hazırlık yapılmasını emretmiş, dahası bu hazırlık sırasında hiç kimsenin geri kalmamasını istemiştir. Ancak savaş hazırlıkları devam ederken rahatsızlanan imparator 19 (641) yılında ölmüştür.[429] Ölüm haberinin duyulmasıyla büyük bir hayal kırıklığı yaşayan Doğu Romalılar orduya gerekli desteği vermemiştir. Bundan dolayı orduda dağılmalar meydana gelmiş ve askerlerin hepsi İskenderiye'ye gitmemiştir.[430]

---

[426] Hulvan: Bekrî burasının, Irak bölgesinde bulunan bir bölge olduğunu bildirmektedir. Hamevî de Hulvan'ın Irak'ta bulunduğunu, aynı isimde bir yerinde Mısır'da olduğunu bildirmektedir. Fustat ve Hulvan arasında iki fersah mesafe olduğu, Sa'id tarafından denize kıyısı bulunduğu aktarılır. Ayrıca Hulvan'ı ilk defa Abdülaziz b. Mervan'ın inşa ettiği, bu bölgede yapılaşmayı başlattığı bildirilmektedir. Bk. Bekrî, *Mu'cem*, 463; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/334-337.

[427] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 74.

[428] Butler, *Fethu'l-Arab*, 319.

[429] İbn Abdülhakem başka bir rivayette ölüm tarihini 20 (642) olarak vermektedir. İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 76.

[430] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 76.

Hulvan'da iki ay kadar bekleyen müslümanlar daha sonra Maks[431] tarafına gitmeye karar vermiş, yolda müslüman ordusuna kalenin arkasındaki Buhayra[432] denilen bölgede gizlenmiş bir atlı birlik saldırmış, o gün müslümanlardan Kenisetü'z-zeheb'te on iki kişi şehit edilmiştir.[433] Bu çatışmadan sonra Amr b. el-Âs Maks'a gitmemiş, karargâhını kurduğu yere dönmüştür.

İskenderiye kuşatması devam ederken müslüman askerlerden bazıları kalenin içine girmeye muvaffak olmuş, ancak tam bir sonuç elde edememişlerdir. Hatta bu esnada bir kişinin Amr'a mancınıkla şehrin surlarına saldırı düzenlenmesini teklif ettiği, ancak Amr'ın bu fikri benimsemediği rivayet edilmektedir.[434] Kuşatma esnasında zaman zaman düşman askerleriyle müslümanlar arasında mübarezeler de gerçekleşmiştir. Nitekim Doğu Romalı bir süvari ile karşı karşıya gelen Mesleme b. Muhalled, düşman askerinin darbesiyle atından düşmüş ve öldürüleceği sırada bir müslüman tarafından kurtarılmıştır. Mesleme'nin yere düştükten sonra kalkamaması ve ölümle karşı karşıya gelmesi müslümanların moralini bozmuş, Amr b. el-Âs'ın da tepki göstermesine neden olmuştur.[435]

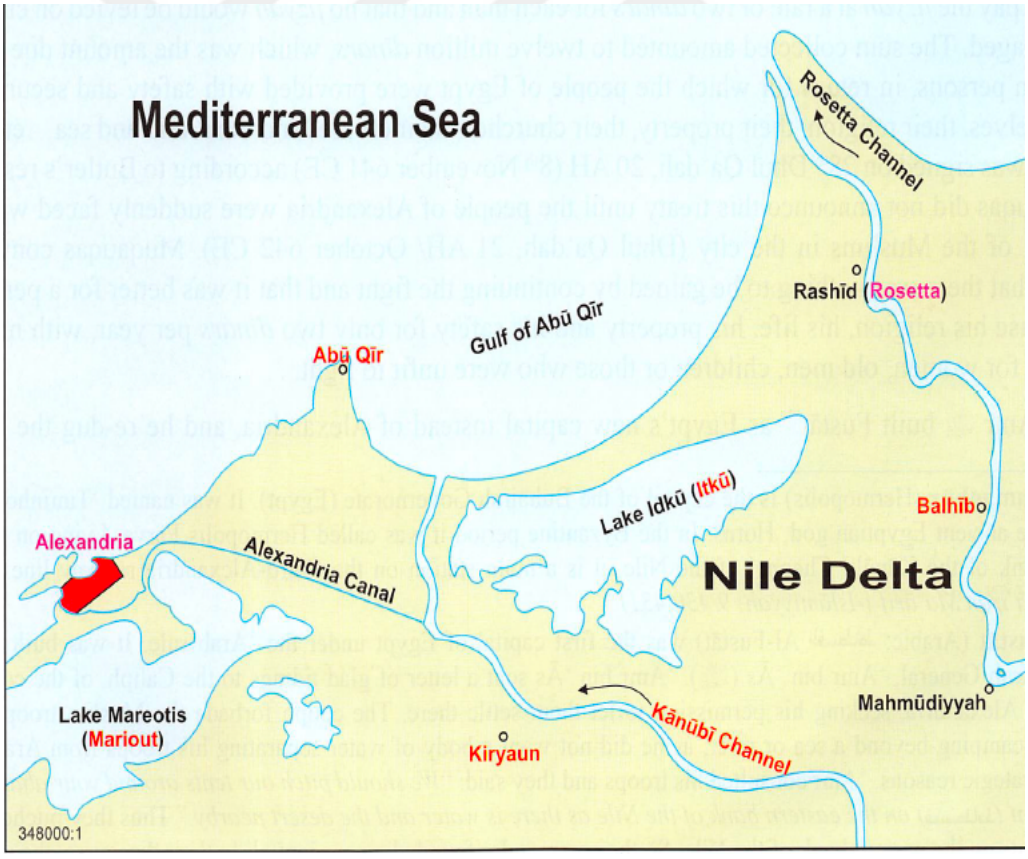
Müslümanlar İskenderiye'yi aylarca muhasara altına almışlar ve bir türlü şehri ele geçirememişlerdir. Muhasaranın uzaması üzerine Hz. Ömer, Amr b. el-Âs'a bir mektup gönderip onlara bazı nasihatlerde bulunmuştur. Buna göre mektup eline geçince Amr'dan mektupta yazılanları askerlere okumasını emreden Hz. Ömer, müslümanların abdest alıp iki rekât namaz kılmalarını, Allah'ın fethi kendilerine müyesser kılması için dua etmelerini ve birlik olmalarını söylemiştir. Hz. Ömer'in emirlerini yerine getiren müslümanlar yeniden savaş pozisyonu alarak bir saldırı gerçekleştirmişler ve sonunda İskenderiye fethedilmiştir."[436] İbn Abdülhakem, bir

[431] Maks: İslam'dan önce Ümmü Düneyn olarak anılan bölge, vergi toplayanların burada konaklamaları sebebiyle, şehrin isminin Maks olduğu rivayet edilir. Bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/204.
[432] Mısır'ın köylerindendir. Bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/417.
[433] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 75-76.
[434] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 77.
[435] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 76-77.
[436] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 79.

rivayette Amr b. Âs'ın Ubâde b. Sâmit'i ordunun başına getirdiğini ve fethin onun eliyle gerçekleştiğini aktarmaktadır.[437]

İbn Abdülhakem, İskenderiye'nin nasıl fethedildiğine dair bilgiler de vermektedir. Buna göre kendisine İbn Bessâme denilen, kalede muhafızlık yapan bir adam Amr b. el-Âs'a gelerek kendisine güvence vermesi, ailesi ve topraklarının da güvende olması şartıyla kale kapısını açabileceğini söylemiştir. Teklifi kabul eden Amr, adamın kale kapısını açmasıyla içeriye girmiştir. Amr kaleye Kantaratü Süleyman denilen bölgeden girmiştir. Amr'ın kaleye ilk girişi ise Kenisetü'z-Zeheb tarafından olmuştu.[438]

Harita 13: İskenderiye'nin Fethi (Mısır)[439]

[437] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 79-80.
[438] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 80-81.
[439] Kamal, *Atlas*, 239.

Fethin ne zaman gerçekleştiği meselesine gelince, bu konuda kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Belâzürî'ye göre Amr b. el-Âs Babilon'da Hârice b. Huzâfe'yi bırakarak İskenderiye fethi için 21 (642) senesinde yola çıkmıştır.[440] İbn Abdülhakem, müslümanların İskenderiye'yi Doğu Roma imparatoru Herakleios'un ölümünden önce beş ay ölümünden sonra da dokuz ay muhasara ettiğini, fethin 20 yılı Muharrem ayının başlarında (641 Ocak) cuma günü gerçekleştiğini aktarmıştır.[441] Buna göre şehir on dört ay muhasara edilmiştir. İbn Abdülhakem bu rivayetin devamında Malik b. Enes yoluyla kendisine ulaşan ikinci bir rivayette Mısır fethini sene 20 (641) olarak vermektedir.[442] İbn Abdülhakem'in aktardığı ilk tarih İskenderiye'nin değil Babilon'un fetih tarihidir. Nakledilen rivayetler akla iki ihtimal getirmektedir. Birincisi, ikinci rivayette zikredilen Mısır fethi ile Babilon ve çevresinin kastedilmiş olabileceğidir. İkincisi ise, Mukavkıs'la yapılan Babilon anlaşmasına İskenderiye'nin de dahil edilmiş olabileceğidir. İskenderiye ile birlikte bütün Mısır'ın yapılan anlaşmaya dâhil olması, birinci rivayette verilen Ocak 641 (Muharrem 20) tarihinin İskenderiye'nin fetih tarihi olarak verilmesini mümkün kılmıştır.[443]

Birinci rivayette üzerinde durulması gereken bir diğer nokta İbn Abdülhakem'in İskenderiye'nin on dört ay gibi uzun bir süre muhasara edildiğini belirtmesidir. 11 Şubat 641 tarihinde[444] öldüğü bilinen Herakleios'un ölüm tarihi dikkate alındığında Babilon fethinin yeni gerçekleşmiş olduğunu göstermekte ve Amr b. el-Âs'ın henüz Babilon'da bulunduğu bir tarih olarak bilinmektedir. Özkuyumcu, tüm bunların bir araya gelmesiyle zikredilen tarihte İskenderiye fethinin gerçekleşmiş olmasının mümkün olmadığını iddia etmektedir.[445]

Amr b. el-Âs'ın Babilon'dan 21 (642) senesinde hareket ettiğini yukarıda zikretmiştik. Babilon fethinin 20 (641) senesinde gerçekleştiği düşünüldüğünde Amr'ın Babilon'da yaklaşık bir sene kaldığı anlaşılmaktadır. Bu süre zarfında Amr,

---

440 Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 135.
441 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 80.
442 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 80.
443 Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 50.
444 Işın Demirkent, "Herakleios", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Nisan 2023).
445 Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 51.

Babilon anlaşması sebebiyle Kostantiniyye'ye giden Mukavkıs'ı beklemiştir.[446] Mukavkıs'ın gelmemesi üzerine Amr b. el-Âs Belâzürî'nin belirttiği 21 (642) tarihinde İskenderiye fethi için Babilon'dan yola çıkmıştır. Amr'ın İskenderiye güzergâhında yaptığı savaşlar ve yolda geçen süre birlikte düşünüldüğünde iki ay içinde İskenderiye'ye varmıştır. Rebiülahir 21'de (Mart 642) İskenderiye'ye vardığını düşündüğümüz Amr, şehri üç ay kuşatmış ve fetih Receb 21 (Haziran 642) tarihinde gerçekleşmiştir.

Taberi'de ise İskenderiye fethinin tarihi hakkında farklı rivayetler vardır. Bir rivayete göre İskenderiye'nin 25 (645) senesinde fethedildiği, bu süreçte Hz. Osman'ın iki senedir hilafet görevinde olduğu, ordunun başında Amr'ın olduğu rivayet edilmiştir.[447] Taberî'nin eserinde geçen bir diğer rivayette Mısır fethi sırasında orduda asker olan bir kişinin fethin Hz. Ömer döneminde gerçekleşmiş olduğunu söylediği aktarılmaktadır. Bu rivayette fetih tarihi olarak 21 (641/642) -veya 22 (642)- senesi verilmektedir.[448] Fethin Şevvâl 21 (Eylül 642) tarihinde olduğu da söylenmektedir.[449]

İskenderiye'nin birinci fethinin devamı Taberî'de şöyle geçmektedir. Müslümanlar Belhîb'i de fethedince İskenderiye yöneticisi Amr b. el-Âs'a elçi gönderip şu mesajı iletmiştir: "Biz bu zamana kadar sizden daha çok nefret ettiğimiz Farslılara ve Doğu Romalılar'a cizye verdik. Bundan sonra size de dilerseniz cizye verebiliriz. Karşılık olarak da esirlerimizin serbest bırakılmasını istiyoruz." Bu mesajdan sonra Amr, tek başına buna karar veremeyeceğini söyleyerek durumu Hz. Ömer'e yazmış, onun vereceği karara göre hareket edeceğini belirtmiştir.[450] İskenderiye'nin fethi sırasında gelen bu teklif Hz. Ömer'e haber verilince şunları söylemiştir. "Bir topluluğun bana cizye ödemesi, feyden daha sevimli gelmektedir. Onlara, sana cizye ödemelerini şart koş. Ayrıca esirlere din seçme konusunda seçenek sunacağını belirt. Onlardan her kim İslâmiyet'i seçerse, o müslümanlardan olur. Müslümanlar neye sahip ise aynı şeyler kendisinin de olur. Müslümanların aleyhine bir durum olduğunda o da bundan mesul

446 Özkuyumcu, "Mukavkıs".
447 Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*, 4/104-105.
448 Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*, 4/105.
449 Seyyid, "İskenderiye".
450 Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*, 4/105.

olur. Her kim kavminin dinini seçerse, kavmi için belirlenen cizye onun için de geçerli olur."[451]

Gelen bu mesajdan sonra hem Doğu Romalılar hem de müslümanlar, ellerindeki esirleri toplamışlardır. Ellerindeki esirlere tek tek İslâm dinini seçip seçmeyeceklerini soran müslümanlar, içlerinden biri İslam'ı kabul ettiği bir şehri fethetmiş gibi tekbir getirmişler, İslâm'ı değil de Hristiyanlığı seçtiğindeyse içlerinden biri onlara katılmış gibi üzülmüşlerdir. Her esire bu uygulanmış ve İskenderiye sulh ile fethedilmiştir.[452]

Doğu Romalılar'ın İskenderiye'ye çıkarma yapması sonrası şehirde birtakım tedbirler alınmıştır. Hz. Ömer şehrin korunması amacıyla İskenderiye'ye her yıl Medine'den bir birlik göndermiştir. Amr gelen birliği ordusuna dahil etmiş, ardından ordusunu dörde bölmüş, askerlerin dörtte biri altı aylığına şehri, dörtte biri de sahilleri korumuştur. Geri kalanlar da Amr ile Fustat'ta kalmıştır. Altı ay sonra İskenderiye ve Fustat'taki askerler yer değişmiştir. Bu durum sonraki halifeler tarafından da devam ettirilmiştir.[453]

Müslümanlar Mısır'ı fethettiklerinde bazı köyler ile de savaşmıştır. Savaş yapılan bu köyler Belhîb,[454] el-Hays, Kartasâ, Sehâ ve Sultays idi. Yapılan savaş sonucunda bu köylerde yaşayanlar esir alınarak şehre götürülmüştür. Hz. Ömer ise bu insanların tekrar köylerinde iskân edilmelerini ve Kıptîler gibi zimmet statüsüne alınmalarını emretmiştir. Ayrıca bu insanlara İslâm'ı seçme veya cizye ödeme seçeneğinin sunulmasını istemiş, Belhîbîler İslâm'ı seçmişlerdir.[455]

---

[451] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*, 4/105-106.

[452] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*, 4/106.

[453] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 127, 130-131, 191-192; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/163.

[454] Mısır'ın köylerinden olan Belhîb, Amr b. el-Âs, Doğu Romalılar'la savaştığı sırada Doğu Romalılar'a destek vermiş, müslümanlar galip gelince esir alınmışlar ve Hz. Ömer'in emriyle daha sonra zimmî statüsüne geçirilmişlerdir. Bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/584; Belhîb ile birlikte Sehâ, el-Hays, Kartasâ ve Masîle köyleri de savaş sırasında Doğu Romalılar'a destek olmuştur. Diğer köyler için ayrıca bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/470, 3/221, 4/369-370, 5/170.

[455] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 83.

Sultays, Masîle ve Belhîb köyleri, Doğu Romalılar müslümanlara saldırmak için toplandığında Doğu Romalılar'ı desteklemiş ve onlara arka çıkmışlardı. Müslümanlar da bu köyleri mağlup ettiklerinde buralara el koymuşlardı. İskenderiye'de olduğu gibi bu köylerin de kendileri için fey olduğunu söylemişlerdi. Amr b. Âs bu durumu Hz. Ömer'e bir mektupla haber vermiş, Hz. Ömer de bu üç köy ile İskenderiye'yi zimmet kabul etmesini, cizyelerinin Kıptîler ile yapılan anlaşmadaki gibi olmasını söylemiştir. Müslümanlar da Hz. Ömer'in söylediklerini yerine getirip, buraları zimmet statüsüne dahil etmiştir.[456] İbn Abdülhakem, son olarak İskenderiye'nin fethinde, yirmi iki Müslümanın vefat ettiğini bildirmektedir.[457]

İskenderiye fethinin bu şekilde tamamlanmasıyla ele geçirilen mallar ganimet olarak alınmış, Amr b. el-Âs ve Mukavkıs arasında Babilon anlaşmasına benzer bir anlaşma yapılmıştır. Anlaşma maddelerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Ergenlik çağına gelmiş her Kıptî erkek yıllık iki dinar cizye vermekle yükümlü olacaktır.

2. Ödemekle yükümlü oldukları cizye miktarı arttırılmayacaktır.

3. Yaşlılar, kadınlar ve çocuklar cizye ödemekle yükümlü olmayacaktır.

4. Kıptîler, kendilerine gelen müslümanları üç gün misafir edeceklerdir.

5. Bu anlaşma karşılığında Kıptîlerin canları, malları ve toprakları müslümanların güvencesi altında olacaktır.

6. Toprak sahibi olan Kıptîler, ikişer dinar cizye ile birlikte müslümanlara üç irdeb buğday, iki kıst zeytinyağı, iki kıst bal ve iki kıst sirke vereceklerdir.

7. Kıptîler gibi cizye vermeyi kabul eden Doğu Romalılar Mısır'da kalabileceklerdir. Gitmek isteyene izin verilecektir.

[456] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 83.
[457] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 80-81.

8. Son olarak Mısır'da bulunan müslümanların sayısı kadar yılda bir defa birer cübbe veya Kıptî kaftanı, birer pelerin veya sarık, şalvar ve birer çift ayakkabı vereceklerdir.[458]

Burada da Babilon'da imzalanan anlaşmaya benzer bir anlaşma imzalanmıştır. İskenderiye fethinin Receb 21 (Haziran 642) gerçekleştiği düşünüldüğünde bu anlaşmanın Eylül-Kasım arasında imzalandığı söylenebilir.[459] Fetih sonrası Amr'ın civar beldelere düzenlediği seferler, Doğu Romalılar'ın İskenderiye çıkarması ve şehrin tekrar onlardan temizlenmesi gibi birtakım hususlar anlaşmanın bu tarihlerde imzalanmış olma ihtimalini arttırmaktadır.

3.2. Feyyûm'un Fethi

İskenderiye fethi tamamlandıktan sonra Amr b. el-Âs süvarileri civar köyler üzerine göndermiştir. Bu bölgelerden biri de Feyyûm'dur.[460] Müslümanların buranın tam olarak yerini bilmedikleri zikredilmektedir. Şöyle ki, bir adamın bilgi vermesiyle müslümanlar Feyyûm'un yerini öğrenmiştir. Amr gelen adamla birlikte Rebîa b. Hubeyş b. Urfute es-Sadefî'yi göndermiş, Mecâbe yolunu izleyip devam eden müslümanlar, Feyyûm'un karartılarını görmüş ve büyük bir savaş gerçekleşmeden Feyyûm'u ele geçirmişlerdir.[461]

Feyyûm'un fethi ile ilgili başka bir rivayette de İbn Abdülhakem, Amr b. el-Âs'ın Malik b. Nâime es-Sadefî'yi gönderdiğini aktarmaktadır. Mecâbe taraflarında Feyyûm'dan habersiz ilerleyen, al bir ata sahip Malik b. Nâime, bölgenin karartısını fark etmiş ve geri dönerek gördüklerini Amr b. el-Âs'a bildirmiştir.[462]

---

458 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 82-83.

459 Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 58-59.

460 Feyyûm: Mısır'ın batısında yer alan bir bölgedir. Fustat'a dört günlük mesafede bulunmaktadır. Bu iki bölge arasında iki günlük mesafe kadar bir çöl bulunmaktadır. Bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/325-327; Mısır'ın önemli şehirlerindendir. Şehirde yapılaşma iyi seviyededir. Buğday fazladır. Burada ayrıca ketenden bez yapılmaktaydı. Bk. Ya'kûbî, *Kitâbü'l-büldân*, 92.

461 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 169.

462 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 169.

3.3. İskenderiye'nin İkinci Fethi

İskenderiye'nin fethinden sonra Doğu Romalı askerler karadan ve denizden kaçmışlar, Amr b. el-Âs ise şehirde bin kadar asker bırakarak kaçan düşman askerlerini yakalamak için peşlerine düşmüştür. Ancak deniz yoluyla İskenderiye'yi terk eden Doğu Romalılar, şehirde nispeten az sayıda müslüman askerinin kaldığını görünce tekrar saldırı gerçekleştirmek için dönmüşlerdir. Bu sırada taraflar arasında çarpışmaların yeniden başladığını haber alan Amr da kaçan askerleri takip etmekten vazgeçip tekrar İskenderiye'ye gelmiş ve böylece şehir ikinci defa fethedilmiştir.[463]

Fetihten sonra Amr, şehrin ele geçirildiğini haber vermesi için Muâviye b. Hudeyc'i (ö. 52/672) Hz. Ömer'e göndermiştir. Muâviye b. Hudeyc'in Medine'ye gelip müslümanların İskenderiye'yi fethettiğini haber verince Hz. Ömer, bir rivayete göre secdeye kapanmış ve Allah'a hamd etmiştir. Ayrıca bu haberi müslümanlara duyurması için Muâviye'yi mescide göndermiş ve o da namaz için toplanan Medineliler'e zafer haberini vermiştir.[464]

Şehrin müslümanların hâkimiyetine geçmesinin dışında Amr, savaş sırasında dört bin düşman askerinin öldürüldüğünü ve ganimet olarak kelimelerle ifade edilemeyecek kadar pek çok şeyin ele geçirildiğini Hz. Ömer'e bildirmiştir. İbn Abdülhakem Müslümanların eline geçen ganimetlerle ilgili bazı rakamlar zikretmiştir. Buna göre dört bin hamam, on iki bin bakkal ve dört yüz kadar da şehrin hâkiminin eğlenmek için kullandığı yer ele geçirilmiştir. Bunların dışında savaş sırasında Yahudilerden yetmiş bin kadarı şehirden kaçarken kalan kırk bin kişiye cizye vergisi yüklenmiştir.[465]

Yahudilerin dışında kendilerine cizye vergisi takdir edilen kişiler de tespit edilmiştir. Buna göre sayısı iki yüz bin kişiyi bulan Doğu Romalılar'ın yaklaşık otuz bini gemilerle şehri terk etmişlerdir. Zira daha önce de zikredildiği üzere müslümanların hâkim olduğu bölgelerden ayrılmak isteyenlere herhangi bir zorluk

[463] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 80.
[464] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 81.
[465] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 82.

çıkarılmamıştı. Doğu Romalılar'ın dışında İbn Abdülhakem haraç ve cizye ödemekle yükümlü olan kişilerin sayısını –kadınlar ve çocuklar dışında- altı yüz bin olarak vermektedir.[466]

İnsanların sayısının tespit edilmesinden sonra Amr b. el-Âs ile müslümanlar arasında taksim konusunda tartışmalar çıkmıştır. Müslümanların çoğu, kalanların kendi aralarında taksim edilmesini istiyordu. Amr ise bu konuda kendi başına karar alamayacağını söyleyerek konuyu Hz. Ömer'e sormuştur. Hz. Ömer insanların ve arazilerinin taksim edilmemesini, onların müslümanlara haraç olarak faydası olmasını bildirdiği bir mektup yazmıştır. Gelen cevabı müslümanlara okuyan Amr, saydıkları insanlara cizye ve haraç vergisi yüklemişlerdir. Buna göre erkeklerinden her birinin ikişer dinar ödemeleri şart koşulmuş, ayrıca herkesin gücü nispetinde arazileri ekip biçmesine müsaade edilmiştir.[467]

Hz. Ömer'in 3 Kasım 644'teki (26 Zilhicce 23) vefatına kadar Amr b. el-Âs bir sonraki başlıkta ele alacağımız çok sayıda yeri fethetmiştir. Hz. Ömer vefatından kısa bir süre önce valiliği ikiye ayırmış, Sa'id bölgesinin idaresini Amr'dan alarak, Feyyûm'a kadar olan yerlerin valisi olarak Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'i tayin etmiştir. Hz. Osman ise iki valili sistemi değiştirmiş, siyasî ve askerî idareyi Amr b. el-Âs'a, malî idareyi ise Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'e vermiştir. Hz. Osman'ın yaptığı görevlendirme Amr tarafından kabullenilmemiş, Mısır'daki idarenin bütün yetkilerle kendisine verilmesini talep etmiştir. Bu istekleri sonrasında halife tarafından azledilen Amr'ın yerine, Abdullah b. Sa'd tüm yetkilerle Mısır valisi olmuştur.[468]

Belâzürî'nin eserinde İskenderiye'nin ikinci defa fethine dair nispeten farklı bilgiler aktarılmıştır. Yukarıda da zikredildiği üzere İbn Abdülhakem'in eserinde, fetihten sonra herhangi bir antlaşma yapılmaksızın ve Amr'ın kaçan askerlerin peşinden gitmesini fırsat bilen Doğu Romalılar'ın İskenderiye'ye saldırısından bahsedilmişti. Burada ise fetih tamamlanmış ve Amr cizye antlaşması yapıp da Fustat'a doğru hareket

[466] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 82.
[467] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 82-83.
[468] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 173-174; Ahmet Önkal, "Amr b. Âs", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Nisan 2023).

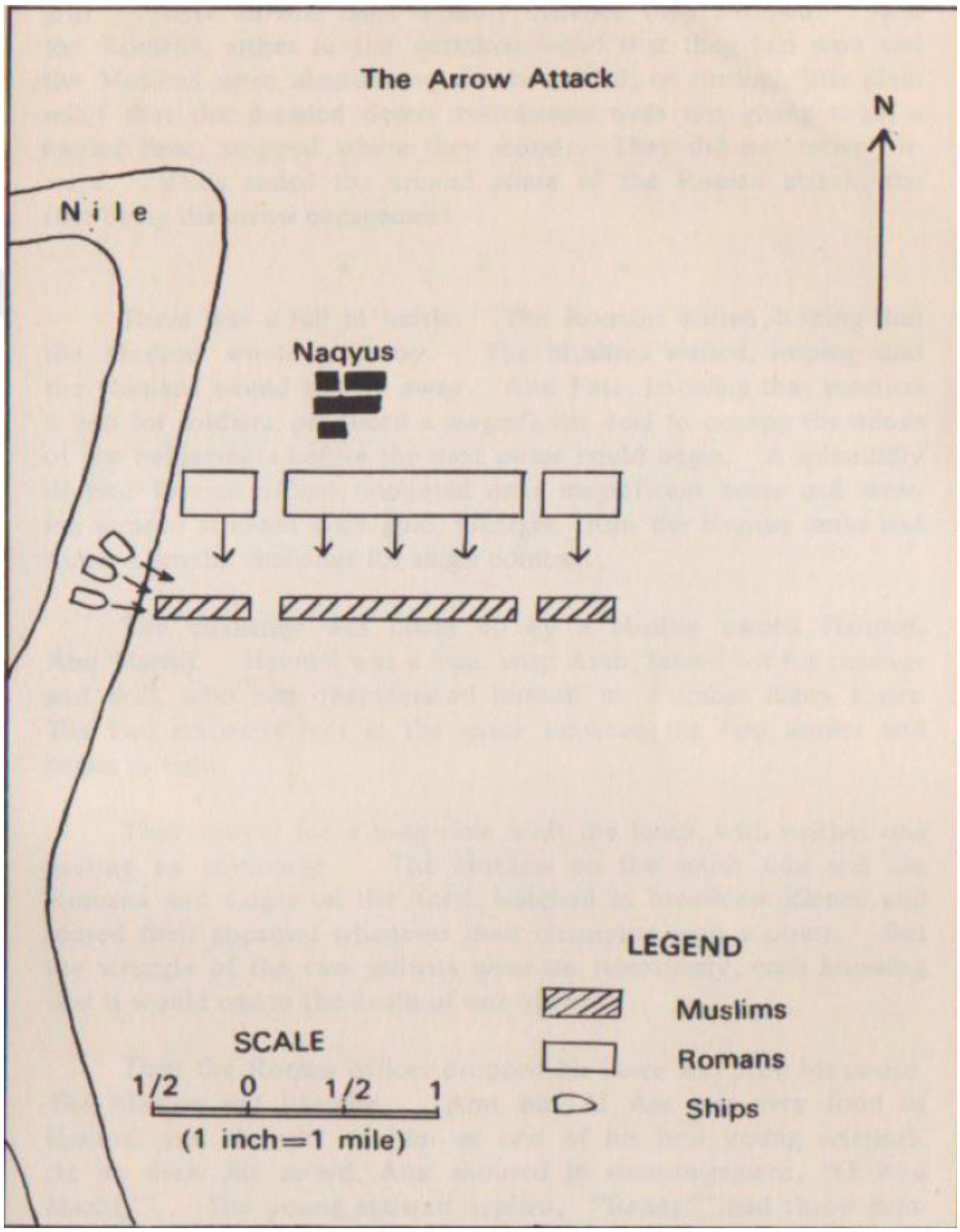
ettikten sonra Doğu Romalılar gemilerle tekrar şehre saldırdıklarından bahsedilmektedir. Buna göre Amr ile Abdullah b. Sa'd arasındaki iç çekişmeler esnasında İskenderiye'de bulunan Doğu Romalılar imparator Konstantin'e, İskenderiye'de bulunan müslümanların sayıca az olduğunu, cizye ödeyerek zelil duruma düştüklerini haber vermiştir.[469] Ayrıca Amr b. el-Âs'ın azledildiğini ve kendilerinin müslümanlara karşı savaşacaklarını söylemişlerdir. Bunun üzerine savaş için İskenderiye'ye Doğu Roma imparatoru Konstantin tarafından Manuel komutasında üç yüz gemilik bir donanma gönderilmiştir. İskenderiye'ye giren Doğu Roma birlikleri orada bulunan müslümanların çoğunu şehit etmiş, az sayıda müslüman kaçarak kurtulmuştur. Daha sonra Doğu Roma birlikleri Kıptî köylerini yağmalayarak Nakyûs'a kadar inmişlerdir. Doğu Romalıların İskenderiye'ye yaptığı çıkarma, müslümanlar tarafından halife Hz. Osman'a bir mektupla bildirilmiş, mektupta ayrıca Amr'ın tekrar Mısır'a gönderilmesini istemişlerdir.[470]

Hz. Osman, müslümanların talebini olumlu karşılamış ve Amr'ı 15 bin kişilik bir ordu ile Doğu Romalılar üzerine göndermiştir. Doğu Romalılar'la ilk olarak Nakyûs'ta karşılaşan Amr b. el-Âs onları mağlup etmiştir. Mağlup olup İskenderiye'ye çekilen Doğu Romalılar'ı üç ay muhasara ettikten sonra şehirden çıkarmaya ve İskenderiye'yi ikinci defa savaşla fethetmeye muvaffak olmuştur. Böylece İslâm ordusu Ocak 646'da (Rebîülevvel 25) İskenderiye'ye yeniden girmiştir. Doğu Romalıların pek çoğu gemilerle kaçmış, içlerinde komutanları Manuel'in de bulunduğu pek çoğu da öldürülmüştür. Kaçmayı başaramayan Doğu Romalılar da Amr'a gelerek canlarının bağışlanması karşılığında barış teklifinde bulunmuşlardır. Bu teklifini kabul eden Amr b. el-Âs, şehirde ele geçirdiği Doğu Romalılar'a ait malları ganimet olarak almış, fakat kendilerini esir etmemiştir. Önceki anlaşmada olduğu gibi, kendileri için cizye toprakları için de haraç vergisi ödemelerini şart koymuştur.[471] Şehri teslim alan Amr, söz verdiği üzere (Amr'ın adak adadığı kastedilmektedir) İskenderiye şehrinin

[469] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 135.
[470] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 135-136.
[471] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 175-177.

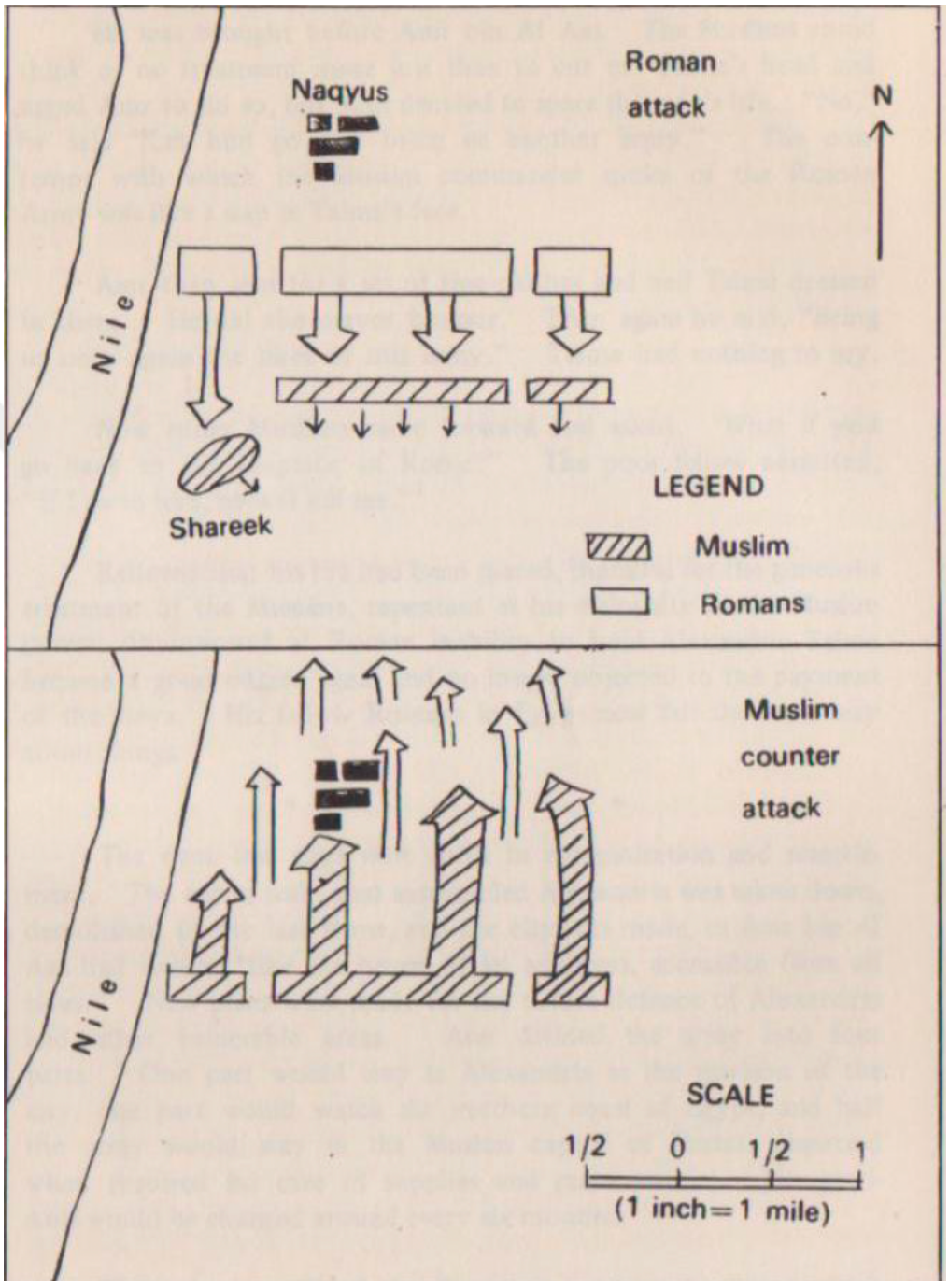
duvarlarını yıktırmış, ardından Fustat'a dönerek görevini yeniden Abdullah b. Sa'd'a devrederek Mısır'dan ayrılmıştır.[472]

Harita 14: Nakyûs Savaşı (1)[473]

[472] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 137.
[473] Akram, *The Muslim Conquest of Egypt and North Africa*, 132.

Harita 15: Nakyûs Savaşı (2)[474]

Başka bir rivayette ise bu savaşın 23 (643) senesinde yapıldığı aktarılmaktadır. Bu savaş sonrası İskenderiye topraklarına haraç, orada yaşayanlara ise cizye ödemeleri şart koşulmuştur. İskenderiye'nin fethi ile ilgili Belâzürî'de son olarak şu anlatılır.

[474] Akram, *The Muslim Conquest of Egypt and North Africa*, 136.

Amr b. el-Âs'ın azledilmesinden sonra İskenderiye tekrar Doğu Romalılar'ın eline geçmiş, Hz. Osman da Amr b. el-Âs'a gidip, savaşta ordunun başına geçmesini istemiştir. Yapılan savaşı müslümanlar kazanmış ve İskenderiye ikinci defa fethedilmiştir.[475]

Doğu Romalılar'ın İskenderiye çıkarması sırasında zarar verdiği Kıptîler, İskenderiye'nin ikinci fethinden sonra Amr b. el-Âs'a gelerek, anlaşmada yer alan "Bu anlaşma karşılığında Kıptîlerin canları, malları ve toprakları müslümanların güvencesi altında olacaktır." maddesine binaen canlarının ve mallarının müslümanların güvencesinde olduğunu hatırlatmışlar ve bu savaşlarda müslümanlara karşı Doğu Romalılar'a yardım etmediklerini, aksine Doğu Romalılar tarafından zulme uğradıklarını, mallarının, arazilerinin ve hayvanlarının talan edildiğini söyleyerek uğradıkları zararlarının müslümanlar tarafından tazmin edilmesini istemişlerdir. Amr da onların zararlarını tespit ettirerek her birinin zararını tazmin etmiştir.[476]

4. Berka, Trablusgarp, Sebre ve Nûbe'nin Fethi

4.1. Berka'nın Fethi

İskenderiye'yi fethedip Fustat'a dönen Amr b. el-Âs, ardından Kasım 642'de (Zilhicce 21) Mısır'ın batı sınırında bulunan ve Antablus olarak bilinen Berka[477] üzerine yürümüştür. Kuşatma sırasında müslümanlara karşı bir mukavemet göstermeyen Berka halkı teslim olmuş, böylece şehir sulh ile fethedilmiştir. Fethin gerçekleşmesiyle Berkalılar ile her yıl on üç bin dinar cizye ödemeleri şartıyla bir

[475] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 137.

[476] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 176.

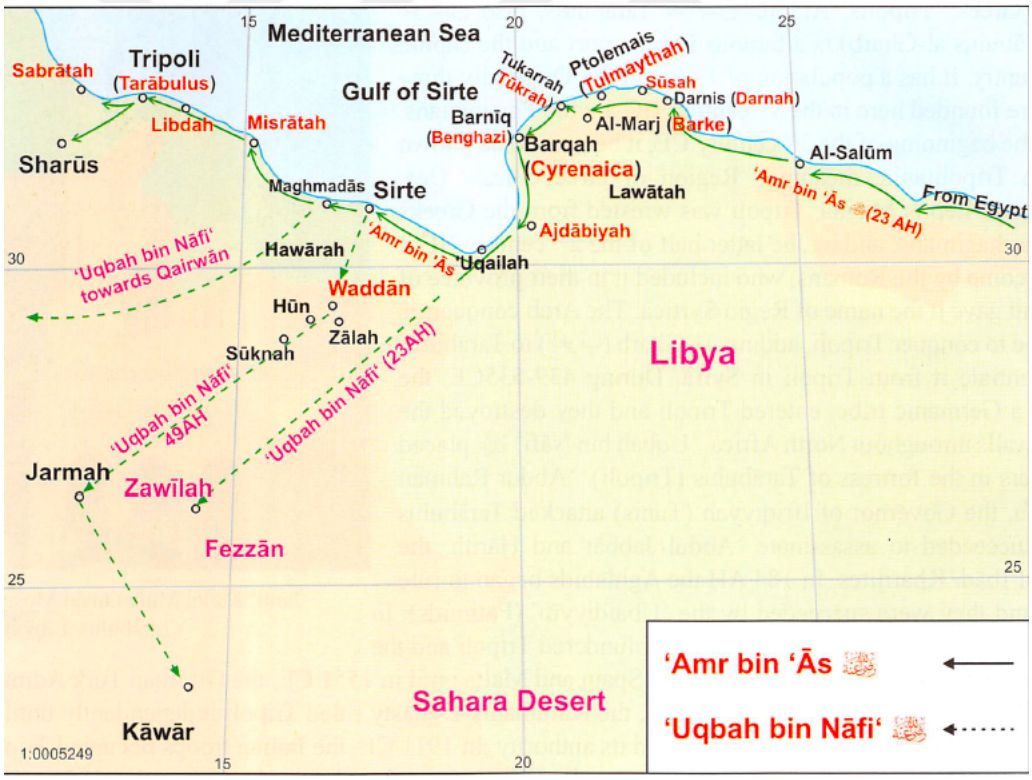
[477] Berka: Yâkût el-Hamevî, Berka'dan şu şekilde bahsetmektedir. Afrika ve İskenderiye arasında kalan, şehir ve köyleri içerisinde barındıran bir bölgedir. Bu bölge Antablus olarak da bilinmektedir. Bölgede bulunan şehrin ismi Antablus'tur. Ayrıca bölgede Berberîlerin yaşadıkları, şehrin o dönem için olanaklarının çok fazla olduğu aktarılmaktadır. Bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/462-463.

antlaşma yapılmıştır.[478] Rivayete göre Berkalılar'ın, cizyelerini ödemek için gerekirse çocuklarını köle ve cariye olarak satabilecekleri zikredilmektedir.[479]

İslam hâkimiyetine girdikten sonra Berkalılar vergilerini düzenli bir şekilde Amr b. el-Âs'a göndermiştir.[480] Amr b. el-Âs onların bu tutumlarına karşılık "Berka halkıyla yapılan anlaşmaya vefa gösterilir" demiştir.[481]

Kaynaklarda Berka'nın fetih tarihi olarak net bir bilgi bulunmamakla birlikte, Amr'ın Kasım 642'de (Zilhicce 21) Fustat'tan hareket ettiği düşünüldüğünde fethin Aralık 642'de (Muharrem 22) gerçekleştiği söylenebilir.

Harita 16: Berka ve Trablusgarp'ın Fethi[482]

[478] Kâsım b. Sellâm, *Emvâl*, 236; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 137-138.
[479] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 170-171; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 137-138.
[480] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 137.
[481] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 171.
[482] Kamal, *Atlas*, 247.

4.2. Trablusgarp'ın Fethi

Amr b. el-Âs, Berka'nın fethi tamamlanınca 22 (643) senesinde doğusuyla batısı arasında üç günlük mesafe bulunan, Mısır'ın batısında bir sahil şehri olan Trablusgarp'a[483] doğru ilerlemiştir. Burası Doğu Romalıların denizden çıkartma yapabilecekleri bir liman şehri olduğu için müslümanlar açısından tehlike arz ediyordu. Müslümanlar şehre vardıklarında şehrin doğu tarafındaki el-Kubbe denilen yerde konaklamışlar ve bir ay boyunca devam eden kuşatmadan bir sonuç alamamışlardır. Bu süreçte Benî Müdlic kabilesine mensup bazı kişiler, avlanmak için şehri batı tarafına doğru gittiklerinde deniz ile şehrin arasında bir surun olmadığını, yani şehrin denizle birbirine yapışık halde olduğunu fark etmişlerdir. Daha sonra karargâhlarına dönen bu kişiler durumu Amr'a bildirmişlerdir. Amr da bir plan yaparak bazı askerlerin şehre girmesini sağlamıştır. Tekbirlerle Trablusgarb'a giren müslüman askerlerin geldiğini gören Doğu Romalılar panik halinde kaçmaya başlamışlardır. Şehirden kaçmayı başaramayan düşman askerlerinin hemen tamamı öldürülmüştür. Böylece Trablusgarb'ın fethi tamamlanmış ve şehirde bulunan her şey Amr tarafından ganimet olarak alınmıştır.[484] Fetih tarihi olarak da 23 (643) senesi verilmektedir.[485]

4.3. Sebre'nin Fethi

Amr b. el-Âs, Trablusgarp'ın fethi tamamlanınca İfrîkıyye'de bir şehir olan Sebre'ye[486] Abdullah b. ez-Zübeyr komutasında atlı bir birlik göndermiştir. Burada bulunan Doğu Romalılar üzerine gönderilen birlik Sebre'ye gece karanlığında varmış ve orada sabahlamıştır. Trablusgarp kuşatması sırasında, Sebre halkı kendilerini kaleye kapatmış ancak kuşatmanın kısa sürede sonuçlanmayacağına güvenerek ve muhtemelen Müslümanların Sebre'yi ele geçirmek için geldiklerinden habersiz bir şekilde, sabah hayvanlarını otlatmak için kalelerinden çıkmışlardır. Bu durumu fırsata

[483] Şehrin ismi Rumca'dır. Trablus Rumca'da üç şehir anlamına gelmektedir. Bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/28-29.
[484] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 171; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 138.
[485] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 171.
[486] Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/207-208.

bilen müslümanlar ani bir baskınla Doğu Romalıları mağlup edip şehre girmişler, kurtulabilen düşman askerleri ise gemilerle Sicilya adasına kaçmıştır. Şehirde bulunan her şey ganimet olarak alınmıştır. 643 (22) yılında gerçekleşen fethin ardından müslüman askerler ganimetlerle birlikte Amr b. el-Âs'ın yanına dönmüştür.[487]

4.4. Nûbe'nin Fethi

İbn Abdülhakem, Mısır'ın güneyinde Sudan sınırında bulunan Nûbe'ye[488] de Amr b. el-Âs tarafından birlikler gönderildiğini ve bu bölgeyle çok sayıda savaş yapıldığını aktarmaktadır. Burası Nil nehrinin hem doğu hem de batı kıyısında yayılmış ve nehir boyunca seksen günlük bir mesafede olan oldukça geniş bir bölgedir. Halkı hristiyan olan Nûbe'nin doğuda bulunan merkezi Dongola'dır. Burası aynı zamanda Nûbe bölgesinin başkentidir. Dongola ile Asvân arasında 40 günlük, Asvân ile Fustat arasında ise 5 günlük mesafe vardır. Nûbe'nin batı tarafında bulunan bölge ise Alvâ'dır.

Buna göre Amr b. el-Âs, Nâfî b. Abdi Kays el-Fihrî'yi Nûbe üzerine göndermiş, Nûbe topraklarına ulaşan müslümanlar bu seferden bir sonuç alamamıştır. Bu ilk seferden sonuç alamayan Amr, Mısır valisi olarak görevde olduğu süre boyunca her yaz Nûbe'ye askerî bir birlik göndermiştir. Hz. Osman'ın halifeliğe geçmesiyle Amr b. el-Âs azledilmiş ve Nûbe onun yerine tayin edilen Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh tarafından fethedilmiştir.[489] Nûbelilerin, müslümanların o zamana kadar karşılaştıkları en zor savaş olduğu ve çok iyi ok kullandıkları rivayet edilmektedir.[490]

5. Fethedilen Toprakların Statüsü ve Taksimi ile İlgili Tartışmalar

Mısır fethi tamamlanınca Amr b. el-Âs, arazilerin askerler arasında taksim edilmesi konusunda bir istekle karşılaşmıştır. Buna göre Mısır'ın savaş yoluyla fethedildiğini

[487] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 172.
[488] Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/357.
[489] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 169-170; İbn Haldûn, *el-İber*, 2/556.
[490] Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, 1/266.

söyleyen kişiler ele geçirilen yerlerin fetihlere katılanlar arasında dağıtılmasını talep etmişlerdir. Diğer bazı kimseler ise Mısır'ın sulh ile alındığını ve toprakların sahiplerinde bırakılması gerektiğini savunmuşlardır.

5.1. Mısır'ın Sulh ile Fethedildiği Hakkındaki Görüşler

İskenderiye fethedildiğinde Amr b. el-Âs ve askerlerin büyük bölümü arazilerin ve esirlerin taksimi konusunda ihtilafa düşmüştür. Çoğunluğu oluşturan grup, ele geçirilen arazilerin ve esir alınan insanların taksim edilmesini istemiştir. Amr ise bu konuda kendi başına karar veremeyeceğini belirterek, fetihlere katılanların kendisinden esirleri ve arazileri taksim etmesini istediklerine dair Hz. Ömer'e bir mektup göndermiştir. Hz. Ömer de Amr'a gönderdiği cevapta, toprakları askerler arasında dağıtmamasını, yerli halkın elinde bırakmasını, yerli halktan bunun karşılığında vergi almasını, alınacak vergilerin müslümanlar için bir kuvvet ve fey olacağını söylemiştir. Hz. Ömer'in mektubunu müslümanlara okuyan Amr b. el-Âs, buna göre İskenderiye ve çevresi gibi savaşla ele geçirilen yerleri sulh ile fethedilmiş yerlere dâhil etmiş ve buraları eski sahiplerinin ellerinde bırakarak onlara vergi takdir etmiştir. Buna göre her mükellef yıllık iki dinar cizye ödeyecek ve hiç kimseye iki dinardan fazla yük bindirilmeyecekti. Bunun yanında bu kişilere olabildiğince toprağı ekmeleri zorunlu kılınmış ve topraklarına da haraç vergisi konmuştur.[491]

İbn Abdülhakem'de geçen başka bir rivayette İskenderiye hariç Mısır'ın hepsinin sulh ile fethedildiği aktarılmaktadır.[492] Ubeydullah b. Cafer de Kıptîlerin müslümanlarla anlaşma yaptıklarını ve buranın sulh ile teslim edildiğini belirtmektedir.[493] Başka bir rivayette de İbn Abdülhakem, Amr b. el-Âs'ın Mısır'ı fethedince Kıptîlerin bülûğa ermiş bütün erkekleri ile ikişer dinar ödemeleri şartıyla anlaşma yaptığı ve sayılarının sekiz bin olduğunu aktarmıştır.[494] Yine İbn Abdülhakem'in, Mısır'ın fethine şahit olanlara dayandırılarak naklettiği bir rivayet

[491] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 84.
[492] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 84.
[493] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 85.
[494] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 87.

yapılan anlaşmanın içeriğine dair bazı bilgiler ihtiva etmektedir. Buna göre Ubeydullah b. Ca'fer yaşlı bir adama Mısır fethini sorunca, bu kişi Hz. Ömer zamanında Mısır fethedildiğinde kendisinin bülûğ çağında olduğunu ve Mısırlılarla yapılan antlaşmayı hatırladığını söylemiştir. Yapılan antlaşmaya göre herkes ikişer dinar verecek ve müslümanların erzakını karşılayacaktı. Ayrıca hiç kimse topraklarından zorla çıkarılmayacak, kadınlar zorla alınmayacak, insanların mallarına dokunulmayacak, arazileri kendilerinde kalacak ve bu şartlar arttırılmayacaktır.[495]

İbn Abdülhakem, bu rivayeti destekleyen başka bir rivayet daha aktarmaktadır. Buna göre Ukbe b. Âmir, Muâviye b. Ebû Süfyan'da (41-60/661-680) kendisine Akabe köyünden bir arazi vermesini talep etmiş, Muâviye de ona bin arşın arazi vermiştir. Ukbe'nin kölesi bu arazinin müslümanlara ait olmadığını, onlarla yapılan anlaşma gereği arazilerinin alınamayacağını söylemiştir. Bir diğer rivayette de kölenin Ukbe'ye; "Onlarla yapılan anlaşmaya göre arazileri onlarda kalacak, güçlerinin yetmediği bir şey onlardan istenmeyecekti" dediği nakledilmiştir.[496]

İbn Abdülhakem, fetih sonrası yapılan anlaşmanın geçerliliğini ifade eden başka bir rivayet daha aktarmaktadır. Muâviye b. Ebû Süfyan haraç âmili Verdân'dan, halktan alınan verginin bir kırat arttırılmasını istemiştir. Yapılan anlaşmaya göre Mısırlıların ödeyecekleri miktarın artırılmayacağını bilen Verdân, Muaviye'ye bunu hatırlatınca azledilmiştir.[497]

İbn Abdülhakem, Mısır'ın sulh ile fethedildiğini bu sebeple taksimin mümkün olmadığını gösteren şu rivayeti de vermektedir. Mısır, müslümanlar tarafından sulh yoluyla fethedilmiştir. Bununla birlikte başta İskenderiye şehri olmak üzere müslümanlara karşı Doğu Romalılar'a yardım eden Saltîs, Masîle, Belhîb gibi köyler ise savaş yoluyla ele geçirilmiştir. Müslümanlar da savaşla ele geçirildiği için buraların kendilerine ganimet olarak taksim edilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Bunun üzerine

[495] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 85.
[496] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 85-86.
[497] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 86.

durumu Hz. Ömer'e bildiren Amr b. el-Âs, cevap olarak bunların zimmî[498] olmalarını, haraç ödemekle yükümlü kılınmalarını ve haraçlarının Kıptîler ile yapılan anlaşmaya benzer olmasını bildiren bir mektup almıştır.[499] Hz. Ömer'in bu mektubuyla savaş ile fethedilen bölgeler fey, yani ganimet olmaktan çıkarılmış ve zimmî statüsüne alınmıştır. Sonuç olarak Mısır'ın sulh ile fethedildiğini düşünenler yerel halkla yapılan anlaşmaları delil olarak göstermiş, taksimin bu nedenle mümkün olmadığını ifade etmişlerdir.

5.2. Mısır'ın Savaş ile Fethedildiği Hakkındaki Görüşler

İbn Abdülhakem Mısır'ın savaş yoluyla fethedildiğini savunan kişilerin görüşlerine de yer vermektedir. Çoğunluğu oluşturan bu grup, şehrin savaşılarak ele geçirildiğini, bu sebeple toprakların taksim edilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Mısır fethine katılan Süfyân b. Vehb el-Havlânî (ö. 82/701), şehrin herhangi bir anlaşma yapılmadan fethedilmesi üzerine Zübeyr b. Avvâm'ın Amr b. el-Âs'tan arazileri taksim etmesini istediğini, ancak Amr'ın bunu reddettiğini ifade etmiştir. Daha sonra Zübeyr, Resûlullah'ın Hayber'de arazileri taksim ettiğini hatırlatarak, Amr'ın da aynı şekilde davranması gerektiğini söylemiştir.[500] Bunun üzerine Amr, durumu Hz. Ömer'e yazacağını ve cevap alana kadar taksimin olmayacağını belirtmiştir. Hz. Ömer, gönderdiği mektubunda Amr b. el-Âs'ı tasdik ederek toprakların asıl sahiplerinde kalmasını istemiştir.[501]

İbn Abdülhakem, eserinde cizye konusuna değinirken burada Mısır'ın savaş yoluyla ele geçirildiğini gösterebilecek bir rivayetten bahsetmektedir. Rivayete göre İhna[502] bölgesinin hâkimi Amr b. el-Âs'a gelip kendilerinin ne kadar cizye vermekle

---

498 İslâm ülkelerinde yaşayan gayr-i müslim tebaa için kullanılan bir terim. Detaylı bilgi için bk. Fayda, "Zimmî".

499 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 87-88.

500 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâç*, 25-26; Kâsım b. Sellâm, *Emvâl*, 53, 54, 134, 135; Hayyât, *et-Târîh*, 138; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 134.

501 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 88.

502 İhna: Mısır'ın sınır köylerindendir. İskenderiye yakınlarında bulunmaktadır. Başka kaynaklarda ha harfi cim olarak da karşımıza çıkmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/151-152.

yükümlü olduğunu, bu miktarı ödeme güçlerinin olup olmadığını öğrenmek istemiştir. Bunun üzerine Amr b. el-Âs, o kişiye kilisenin köşesini işaret ederek "Bana yerden çatıya kadar mal versen, yine de sana bunu haber vermem. Siz bizim hazinemizsiniz. Şayet bizim yükümüz artar ise sizin ödeyeceğiniz miktarı da çoğaltırız. Yükümüz hafifler ise size de hafifletiriz." demiştir. Rivayeti aktaran kişi bunu Mısır'ın savaş ile fethedildiğine delil olarak kullanmıştır.[503]

Bir başka rivayete göre, İbn Abdülhakem'in râvîlerinden İbn En'am, babasının kendisine Mısır'ın savaş yoluyla fethedildiğini ve bu sırada kendileriyle herhangi bir akit ya da ahit yapılmadığını söylediğini aktarmıştır. Yine Abdullah b. Hubeyre ve Ebü'l Esved Urve de Mısır'ın anlaşma yapılmadan ele geçirildiğini söylemektedir.[504] Davud b. Abdullah el-Hadramî, babasının, Amr b. el-Âs'ın, 'Ben Kıptîlerle herhangi bir anlaşma yapmadım. Sadece Antablus halkıyla sadık kalınan bir anlaşma yaptım.' dediğini işittiğini aktarmıştır. Amr'ın konuşmasına, "Dilersem onları taksim ederim, dilersem öldürürüm." şeklinde devam ettiği aktarılmaktadır.[505] Başka bir rivayette de Hz. Ömer'in herhangi biri ile yaptığı anlaşmaları koyduğu bir sandığının olduğu, bu sandıkta Mısırlılar ile yapılan bir anlaşmanın bulunmadığı aktarılmaktadır.[506]

Mısır'ın savaşılarak ele geçirildiğini savunanların kullandığı şu rivayet de dikkat çekicidir: Rivayete göre Mısır ehlinden Hayyân b. Sureyc, Ömer b. Abdülaziz'e (717/720)[507] yazarak, ölen Kıptîlerin cizyelerinin hayatta olanlara yüklenmesini istemiştir. Ömer b. Abdülaziz de Irâk b. Malik'e Mısır'ın fethini sormuş, o da Mısır'ın savaşılarak alındığını, bir anlaşmalarının olmadığını söylemiştir. Fetih hakkında bu bilgileri öğrenen Ömer b. Abdülaziz, Hayyân'a yazarak ölenlerin ödemekle yükümlü oldukları cizyenin hayatta olanlardan alınmasını istemiştir.[508] Benzer şekilde Ömer b.

---

[503] Kâsım b. Sellâm, *Emvâl*, 227; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 154; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/151-152.

[504] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 88-89.

[505] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 89.

[506] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 89.

[507] Emevî halifesi (717-720). Detaylı bilgi için bk. İsmail Yiğit, "Ömer b. Abdülazîz", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Nisan 2023).

[508] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 89.

Abdülaziz'in Hayyân b. Sureyc'e Mısır'ın bir akit olmadan fethedildiğini yazdığı, Sâlim b. Abdullah'a da Mısır'ın herhangi bir anlaşma yapılmadan mı alındığını sorduğu aktarılmaktadır.[509] Yine Hz. Ömer zamanında müslüman olan bir adamın topraktan ödediği haracın (cizye ale'l-arz) kaldırılmasını istediği, Hz. Ömer'in ise cevaben toprakların anveten fethedildiğini, bu sebeple cizyenin kaldırılmayacağını söylediği nakledilmektedir.[510]

İbn Abdülhakem'de geçen şu rivayet durumu özetlemektedir: Müslümanlar, Mısır'ın bir kısmını sulh ile fethederek insanları zimmet statüsüne almıştır. Mısır'ın diğer kısımları da savaş yoluyla fethedilmiştir. Hz. Ömer Mısır'ı bir bütün olarak düşünüp tüm insanları zimmet statüsüne almıştır.[511]

Belâzürî'de geçen rivayetlerde de Mısır'ın nasıl fethedildiğine dair farklı görüşler bulunmaktadır. Kimine göre Mısır sulh yoluyla fethedilmişken kimisi de Mısır'ın savaşılarak fethedildiğini söylemektedir. Fütûhu'l-büldân'da geçen rivayete göre zimmîler ile cizye ödemeleri, topraklarının haraç toprağı olması, kendilerine şart koşulan belli miktardaki ürünlerin verilmesi şartı ile anlaşma yapılmıştır. Bu şartlarda anlaşma yapılınca insanlar Mısır'ın sulhen alındığını zannetmişlerdir. Halbuki Mukavkıs, Amr b. el-Âs ile sulh yapmış, bu haber Doğu Roma kralına ulaşınca Mukavkıs'ı azarlamış, kalenin kapılarını kapattırmış ve müslümanları savaşa davet etmiştir. Yapılan savaşı müslümanlar kazanınca Amr, İskenderiye'nin savaşılarak fethedildiğini Hz. Ömer'e haber vermiştir.[512]

Sonuç olarak Mısır'daki yerleşim yerlerinin bir kısmının savaş yoluyla diğer bir kısmının ise barış yoluyla fethedildiği anlaşılmaktadır. Bir diğer ifadeyle müslümanlar, Mısır'a düzenledikleri fetih hareketlerinde bazı bölgeleri ele geçirirken herhangi bir zorlukla karşılaşmamış, bölge halkı ile anlaşma yaparak, onları ödeyecekleri cizye karşılığında zimmî statüsüne almıştır. Bu insanlar anlaşma yükümlülüklerini yerine getirdikleri sürece canları, malları ve topraklarına

[509] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 90.
[510] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 155.
[511] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 90.
[512] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 133-134.

dokunulmamış, arazileri de kendilerine bırakılmış ve müslümanlara taksim edilmemiştir. Mısır'ın bazı bölgelerinde ise müslümanlar direnişle karşılaşmış, sulh yapılmamış ve bölge savaşla ele geçirilmiştir. Fethin bu şekilde gerçekleşmesiyle müslümanların büyük çoğunluğu gayr-i müslim halka ait arazilerin kendilerine taksim edilmesi gerektiğini söylemiştir. Hz. Ömer ise bu şekilde fethedilen bölgelerdeki insanları da sulh ile alınan yerlerdeki insanlar gibi zimmî statüsüne almış, topraklarını savaşanlara dağıtmayıp işlemeleri şartıyla eski sahiplerine bırakmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
FETİH SONRASI GERÇEKLEŞTİRİLEN FAALİYETLER

1. Yapılaşma

Mısır'ın fethi ile Doğu Romalılar büyük bir kayıp yaşamış, müslümanlar ise bu fetihle birlikte büyük bir kazanç elde etmiştir. Mısır'ın fethi ile Şam ve Filistin bölgesi güvence altına alınmış, buralara Doğu Roma tarafından yapılabilecek olası saldırıların önüne geçilmiştir.[513]

Kısa denebilecek bir sürede gerçekleşen bu fetih sonucunda Mısır'da birtakım düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur. Hz. Ömer tarafından fethedilen her bölgede olduğu gibi Mısır'da da idarî, malî, askerî ve adlî alanlarda düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerden olan bayındırlık ve imar faaliyetleri fetih sonrası gerçekleştirilen ilk önemli faaliyetlerden olmuştur. Şöyle ki; Mısır'ın fethi sonrası bölgenin güvenliğinin sağlanması ve yapılabilecek herhangi bir saldırıya karşı teyakkuzda olmak adına müslümanlardan Mısır'da iskân edilenler olmuş, bunun sonucunda şehirleşme gerekli hale gelmiştir.

Basra ve Kûfe gibi fethedilen diğer bölgelerde olduğu gibi Mısır'a yerleşenler için de bölgede yeni yerleşim yerleri inşa edilmiştir. İnşa edilen yeni yerleşim yerlerine başta mescit ve cami gibi ibadethaneler olmak üzere devletin resmi işleri için binalar, halkın içme suyu ihtiyacını karşılamak için kanallar yapılmıştır. Ayrıca Mısır'dan Hicaz bölgesine giden kervanların daha rahat ulaşımı için Hz. Ömer'in emriyle Babilon ile Kulzüm Limanı'nı birbirine bağlayan bir haliç inşa edilmiştir.[514] Bunların yanında birçok şehirde çarşı, hamam ve pazar yeri yapılmıştır.

1.1. Fustat ve Cîze Şehirlerinin Kuruluşu

Mısır'ı fethettiğinde Amr b. el-Âs ilk olarak İskenderiye'ye yerleşmek istemiş ve bu konuda Hz. Ömer'den izin istemiştir. Hz. Ömer ise haberi getiren elçiye

[513] Beyazyüz, *Mısır'da Toplum*, 20-22.
[514] Tomar, "Mısır".

müslümanların İskenderiye'ye yerleşmesiyle aralarına suyun girip girmeyeceğini sormuştur. Elçi, Nil nehri aktığı zaman aramızda sınır oluyor deyince, Hz. Ömer Mısır'da bulunan müslümanların İskenderiye'de oturmalarını istememiş, onlarla arasında suyun engel olmasını kabul etmemiştir. Nitekim Medâin'de bulunan Sa'd b. Ebû Vakkâs ve Basra valisine de benzer bir uyarılarda bulunan Hz. Ömer, müslümanları kendisiyle onların arasında suyun girmeyeceği bir yerde iskân etmelerini, ne zaman gitmeye karar verirse suyun kendisine engel olmamasını söylemiştir.[515]

Hz. Ömer'in İskenderiye'ye yerleşmeyi yasaklamasıyla Amr b. el-Âs müslümanların fikrini almış, onlardan Fustat cevabı gelince orada karar kılmıştır.[516] Nil Delta'sının güneyinde bulunan Fustat, eski Babilon şehrinin olduğu yere kurulmuştur.[517] Fustat ilk etapta ordugâh bir şehir olarak tesis edilmiş ve şehrin kurulmaya başlamasından sonra Amr b. el-Âs ilk iş olarak bir mescit yaptırmıştır. Mescitle birlikte bir de minber inşa eden Amr, Hz. Ömer'in "Sen bu şekilde müslümanların omuzlarına çıkarken, onlar senin ayaklarının altında kalıyor" diyerek minberi yıkmasını istemesiyle onu yıkmıştır.[518]

Şehrin kurulmasıyla birlikte bölgeye çok sayıda Arap kabilesi yerleştirilmiştir. Genel olarak İslâm'a yeni girmiş bu kabileler için Fustat'ta mahalleler kurulmuş, her kabile kendileri için ayrılan bu mahallelere yerleşmiştir.[519]

---

[515] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 91; Hz. Ömer, idaresi altında bulunan müslümanların zarar görme riskini düşündüğünden bu kararı almıştır. Detaylı bilgi için bk. Murat Öztürk, "'İhtiyat Mı? Korku Mu?' Hz. Ömer'in (13-23/634-644) Deniz ve Denizciliğe Bakışı", *Tarih Dergisi* 0/72 (30 Aralık 2020), 21-43.

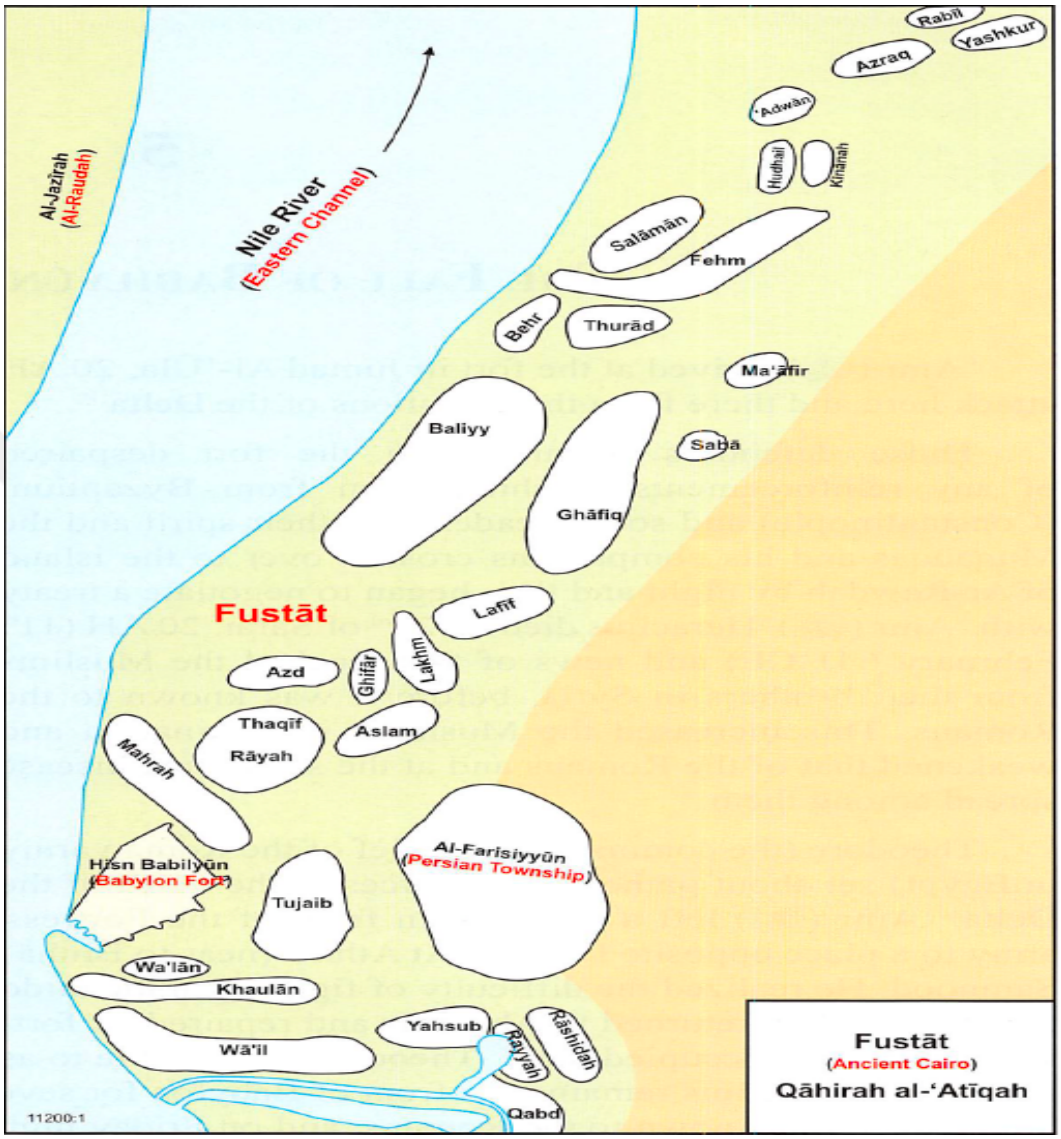
[516] Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/299; İbn Haldûn, *el-İber*, 2/556.

[517] Seyyid, "Kahire".

[518] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 92.

[519] İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 1/82.

Harita 17: Fustat (Mısır'daki İlk İslâm Başkenti)[520]

Fustat şehrinin bulunduğu yerin neden tercih edildiğine dair İbn Abdülhakem şu rivayeti aktarmaktadır. Amr b. el-Âs, İskenderiye fethi için oraya yönelince Babilon'da karargahını kurduğu bölgedeki çadırının sökülmesini emretmiş, bunu yapacakları sırada çadırda bir güvercinin kuluçkaya yattığını fark etmişlerdir. Bunun üzerine Amr çadırın olduğu gibi bırakılmasını istemiştir. Daha sonra İskenderiye fethi tamamlanınca Amr'ın bıraktığı çadırın olduğu yere yerleşme kararı almışlardır. Bu

[520] Kamal, *Atlas*, 234.

sayede bölge Fustat ismini almıştır.[521] Fustat'ın anlamına gelince Yâkût el-Hamevî bu konuda bazı bilgiler vermektedir. İlk olarak Fustat'ın Amr b. el-Âs'a ait deriden ve kıldan yapılma bir çadır olduğunu, -şehir adını buradan almaktadır- söylemektedir. Yine Fustat'ın bir yapı çeşidi olduğunu, bir de köy topluluklarının kendi mescitleri etrafına toplanmalarına da bu ismin verildiğini aktarmaktadır.[522] Butler ise yukarıdaki ihtimalleri saydıktan sonra aslında Fustat kelimesinin Doğu Romalılar'ın kullandığı Fossatum kelimesinden geldiğini, ayrıca Doğu Romalılar'ın Babilon kuşatması sırasında müslümanların karargahlarının bulunduğu bölgeyi Fustatûn şeklinde isimlendirdiklerini, Arapların da bu ismi onlardan aldıklarını söylemektedir.[523] Tüm rivayetler incelendiğinde Fustat isminin, şehrin kuruluşunun başlangıcını oluşturan Amr'ın çadırına nispetle aldığı söylenebilir.[524]

Fustat'ın güvenliğini sağlamak ve Nil yoluyla gelebilecek tehlikelere karşı savunma hattı olması açısından Amr b. el-Âs tarafından Nil nehrinin batı yakasına Cîze şehri kurulmuştur.[525] Buraya Ezd, Hemdân ve Himyerî kabilelerinden bir grup asker yerleştirilmiştir. Bir grup askerin nehrin batı tarafına yerleştirildiği haberi Hz. Ömer'e ulaşınca Amr b. el-Âs'ı eleştirmiş, ani bir saldırıda onlara yardım götüremeyeceğini söylemiştir. Ardından geri dönmeleri için Cîze'de bulunanlara teklif sunmasını, kabul etmedikleri taktirde onlar için bir kale inşa etmesini istemiştir. Nitekim inşasına başlanan kale yaklaşık bir sene sonra tamamlanmıştır.[526] Kalenin tamamlanmasıyla birlikte hem orada bulunan kabileler hem de Nil nehri üzerinden gelebilecek saldırılara karşı Fustat şehri güvence altına alınmış oldu.

1.2. Ev, Cami ve Kanalların İnşası

Fustat ve Cîze şehirlerinin kurulmasıyla ilk iş olarak şehir merkezlerine birer mescit inşa edilmiştir. Fustat'taki mescidin inşa edildiği yerin temeli bir Rum kalesine aitti.

[521] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 91.
[522] Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/299.
[523] Butler, *Fethu'l-Arab*, 361.
[524] Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", 97.
[525] Seyyid, "Kahire".
[526] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 128-129; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/232.

Amr b. el-Âs Mescidi adı verilen bu mescit, kale mescidi olarak da bilinirdi.[527] Mescidin inşasından sonra zamanla mescide ve etrafına birtakım eklemeler yapılmıştır. Nitekim Mesleme b. Muhalled tarafından 53 (672-73) yılında minare yaptırılmıştır.[528]

Hz. Ömer tarafından Mısır valisi olarak tayin edilen Amr b. el-Âs, kendisi için mescit kapısının yanına bir ev inşa ettirmiştir. Bu ev dışında bir daha inşa ettirdiği rivayet edilen Amr, oğlu Abdullah'ı da caminin yanındaki bu eve yerleştirdiği aktarılmıştır. Abdullah b. Amr b. el-Âs'ın Mısır'da vefat ettiğini ve bu eve defnedildiğini söyleyenler olmakla birlikte, onun Filistin'de veya Mekke'de vefat ettiğini söyleyenler de olmuştur.[529] Mescidin yanına da Dârü'r-Remle olarak bilinen Dârü'l-İmâre'yi yaptırmıştır.[530]

Amr'ın mescidin yanına yerleşmesinden sonra müslümanlar da onun etrafına yer edinmeye başlamıştır. Amr ile birlikte mescidin etrafına kendileri için ev inşa edenler arasında Kureyş, Evs ve Hazreç, Eslem, Ğıfar ve Cüheyne gibi kabilelere mensup kimselerde vardı. Bu kabileler dışında Leysîler, Belîler, Lahmîler, Maâfirliler ve Ğâfik de Mısır'a yerleşmiştir.[531] Mısır müslümanlar tarafından fethedilince büyük çoğunluğu Güney Arabistan'dan getirilen çeşitli kabilelerin oraya yerleştirildiği de aktarılmaktadır.[532] Ayrıca Mısır fethine bireysel olarak katılıp, savaşta kabilesi olmayan kimselerden de Mısır'a iskan edenler olmuştur.[533]

Benî Cumah da Mısır'a yerleşen kabilelerdendir. Umeyr b. Vehb el-Cumahî'nin Muâviye zamanında Mısır'a geldiği, ondan yer istediği ve o dönemde boş olan bir yere Cumahlılar için ev yapıldığı rivayet edilmiştir.[534] Başka bir rivayette de Umeyr'in

---

527 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 92,132.
528 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 131.
529 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 96-97.
530 İlk defa Hz. Ömer döneminde kullanılmaya başlanan Dârü'l-İmâre, hükümdarın veya valinin hem ikamet hem de yönetim merkezi olarak kullandığı yerin ismidir. Bk. Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 81.
531 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 115-127.
532 Tomar, "Mısır".
533 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 98.
534 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 108.

Mısır fethinde Hz. Ömer'in Amr b. el-Âs'a gönderdiği yardımcı kuvvetlerden birinin kumandanlığını yaptığı ve fetihlerde önemli görevler icra ettiği aktarılmaktadır.[535]

Amr b. el-Âs tarafından Hz. Ömer için mescidin yanında bir ev inşa edilmiştir. Kendisine bu haber gelince Hicaz'da oturan birinin orada bir eve ihtiyacı olmadığını söyleyerek, o evin müslümanların yararına kullanılmasını istemiştir.[536] Amr b. el-Âs tarafından Mısır'da bir de hamam yaptırıldığı aktarılmaktadır.[537]

Abdülazîz b. Mervân'ın Mısır valiliği yaptığı dönemde (64-86/684-705) de Mısır'a gelen misafirlerin konaklaması amacıyla bir misafirhane inşa edilmiştir. Yine bu dönemde bal çarşısı, ip çarşısı, koç çarşısı adıyla üstü kapalı çarşıların yapıldığı aktarılmaktadır.[538]

Fetih sonrası gelişmelerden biri de Mesleme b. Muhalled'in Mısır valisi olduğu dönemde Doğu Romalılar'a kilise inşa etmeleri için izin verilmesidir. Mesleme Doğu Romalılar'ın bu isteğini, kilisenin şehir merkezine inşa edilmemesi şartıyla kabul etmiştir.[539]

Fetih sonrası önemli bir diğer gelişme, Fustat sınırından başlayıp, Nil nehrinden Kulzüm'e kadar uzanan bir kanal (Halîcu Emîri'l-Müminîn) inşa edilmesidir. Butler kanalın Fustat'ın hafif kuzeyinden başlayıp Aynu Şems'ten geçtiğini, daha sonra Vâdiu't-Tumeylat'a, oradan da Kantara'ya, buradan da liman şehri olan Kulzüm'den Kızıldeniz'e ulaştığını aktarmaktadır.[540] Kanalın inşa edilmesine sebep olarak Medine'de yaşanan kıtlık gösterilmiştir. Tarihi verilere göre Hz. Ömer döneminde etkileri büyük olan bir kıtlık meydana gelmiştir.[541] Medine'de yaşanan bu kıtlık, tarihi kaynaklara Âmürremâde olarak geçmiştir. Bu dönemde yağmur yağmamış, topraklar kurumuş, hayvanlar telef olmuş, insanlar açlık ve susuzlukla karşı karşıya kalmıştır. Bu süreç, yaklaşık dokuz ay sürmüştür.[542]

---

[535] İbrahim Hatiboğlu, "Umeyr b. Vehb", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 21 Ekim 2023).
[536] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 92.
[537] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 96-97.
[538] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 133, 136.
[539] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 132.
[540] Butler, *Fethu'l-Arab*, 367.
[541] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 112; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 156-157.
[542] Öner, "Medine'de Yaşanan Remâde (Kıtlık) Yılı ve Hz. Ömer", 125-127.

Kıtlık süresince Hz. Ömer, öncelikle hazinedeki gıda maddelerini kıtlıktan etkilenen insanlara ulaştırmış, bunların kısa sürede tükenmesiyle Şam, Kûfe, Basra ve Yemen valilerinden yardım istemiştir. Yardım talebinde bulunulan yerlerden biri de Mısır olmuştur. Bu yardım talebi sonrası öncelikle Mısır'dan çok büyük bir deve kervanı gönderilmiştir. Gönderilen bu kervandaki her şey insanlar arasında paylaştırılmış, insanların ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştır. Daha sonra Hz. Ömer, Amr b. el-Âs ve bir grup Mısırlı ile görüşerek bu yardımların Medine'ye daha kolay ulaşmasını sağlayacak bir kanal kazılmasını istemiştir. Amr, Emîru'l-Müminin kanalı denen bu kanalı bir sene içerisinde tamamlamış, bu kanal yoluyla Medine'ye istenilen şeyler taşınmaya başlamıştır. En son Ömer b. Abdülaziz (99-101/717-720) döneminde üzerinde yük taşınan bu kanal, daha sonraki valiler tarafından bozulmuştur.[543]

Fustat şehri kurulurken Amr b. el-Âs tarafından Hammâm-ı Fe'r (Fare Hamamı) adıyla bilinen bir hamam yaptırmıştır. Hamamların küçük olmasından dolayı bu şekilde isimlendirilmiştir.[544]

Müslümanlar Mısır'a yerleşip, kendileri için ikamet edecekleri yerler inşa ettikten sonra hayvanların otlaması için de bir şeyler düşünmüşler, bunun için deniz ve kale arasında kalan bir bölgeyi bu amaçla kullanmışlardır. Muâviye (41-60/661-680) zamanına kadar bu bölgenin belirtilen amaçla kullanıldığı, daha sonra ise insanlara buraların iktâ[545] olarak verildiği rivayet edilmektedir.[546]

2. Vergilendirme

Fetihlerin tamamlanmasıyla birlikte Mısır'ın idarî yapısında da düzenlemeler olmuştur. Hz. Ömer ve Amr b. el-Âs tarafından müşterek olarak oluşturulan bu düzen içinde en önemli faaliyetlerden biri ekonomik alanda gerçekleştirilmiştir. Cizye ve haraç vergilerinin rahat toplanması adına haraç âmilliği kurulmuştur. Haraç âmilliğinin kurulmasıyla cizye ve haraç vergilerini toplama, ayrıca haraca tabi olan arazilerin ölçüm görevi bu kurumun uhdesindedir. Bununla birlikte Amr b. el-Âs,

---

543 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 162-166.

544 Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/135.

545 İktâ: Kamu otoritesinin, tasarrufundaki arazi ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme veya faydalanma hakkını kişilere tahsis etmesi. Detaylı bilgi için bk. Mustafa Demirci, "İktâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 07 Temmuz 2023).

546 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 133-134.

Doğu Roma döneminde vergi tahsili için görev yapan Kıptîleri görevlerinde bırakarak, fetihlerle meşgul olan müslümanların fetih konusunda rahat hareket etmelerini amaçlamıştır.[547]

Mısır'ın ilk valisi olan Amr b. el-Âs, aynı zamanda haraç âmilliği görevini de yerine getirmekteydi. Bu dönemde toplanan cizye ve haraç vergilerini hemen Medine'ye göndermeyen Amr, Mısır'da gerçekleştirdiği imar faaliyetleri için gerekli olan miktarı ayırır, kalan miktarı da Hz. Ömer'e gönderirdi. Yapılaşma başlığında bahsettiğimiz üzere Amr b. el-Âs, kendisinde kalan parayı köprü, yol, kanal vb. yapılar için harcamıştır.[548]

Amr b. el-Âs'ın Mısır'da imar faaliyetleri için harcadığı para sebebiyle Medine'ye istenilen düzeyde vergi gitmemiştir. Verginin azlığı sebebiyle Hz. Ömer ve Amr arasında anlaşmazlık çıkmış, halife Amr'a bir mektup gönderip kendisinin vergiler konusunda tembel davrandığını, zira İslâm öncesi dönemde halktan çok daha fazla vergi toplanabildiğini, Mısır'da kuraklık ve verimsizlik olmamasına rağmen toplanan haracın yarısının bile kendisine gönderilmediğini belirtmiştir.[549]

Mektupta ayrıca Amr b. el-Âs'dan Mukavkıs ile konuşmasını, ona İslâm öncesi dönemde Mısır'ın mamur olması için nelere dikkat edildiğini sormasını, bir de İslâm öncesi Mısır hakkında kendisine bilgi verecek bir Kıptî'yi Medine'ye göndermesini emretmiştir. Mukavkıs ile görüşen Amr, ondan şu bilgileri almıştır:

Mısır şu beş şey ile mamur veya harap olur:

-Haraç, mahsul tarladan kaldırıldıktan sonra alınırsa,

-Üzümün haracı, şıra edildikten sonra alınırsa,

-Su kanalları her yıl temizlenir, bozulanların tamirleri yapılırsa,

-Köprüler inşa edilirse,

-Halkın kuraklık ve sıkıntıya düşmesine fırsat verilmezse Mısır mamur olur. Şayet tam tersi olursa Mısır harap olur.

---

547 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 152.
548 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 151; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/145.
549 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 158-159.

Hz. Ömer'in mektubuna binaen Amr b. el-Âs Mukavkıs'ın bu cevabını Hz. Ömer'e göndermiştir. Kendisine gelen Kıptî'nin anlattıklarıyla gönderilen bu cevabın birbiriyle uyuştuğunu gören Hz. Ömer, Amr'ın haklı gerekçelerle vergiyi az gönderdiğini kabul etmiştir.[550]

Cizye ve haraç alınacak kişilerin tespit edilmesi amacıyla Hz. Ömer'in almış olduğu şu karar dikkat çekicidir. İbn Abdülhakem'de geçen rivayete göre Hz. Ömer, Amr b. el-Âs'a kendisinden zimmîlerin boyunlarına kurşunla mühür vurulmasını, ikamet yerlerinin belli edilmesini, hayvanlarının otladığı yere vergi koymasını ve kılık-kıyafet konusunda müslümanlara benzememesini istemiştir.[551]

2.1. Cizye

Mısır'da fetih sonrası devletin en önemli gelir kaynağı halktan alınan cizye ve haraç vergileriydi. Cizye ve haraç kelimeleri mutlak vergi anlamında da kullanılmış, müstakil olarak kullanıldıklarında cizye baş vergisini, haraç da arazi vergisini ifade etmiştir. Cizye gayr-i müslim erkeklerden can ve güvenliklerinin sağlanması karşılığında alınmış, çocuklar, kadınlar, yaşlılar ve din adamları bu vergiden muaf tutulmuştur.[552]

İbn Abdülhakem'de geçen bir rivayette cizyenin iki çeşit olduğundan bahsedilmektedir. Alınan ilk cizye erkeklerden adam başı alınan, diğeri ise bütün olarak köy adına ödenen, yani müşterek cizyeydi. Eğer müşterek cizye ödemek üzere bir anlaşma yapıldıysa köyden mükellef birinin ölmesi durumunda onun vergisi köy tarafından ödenirdi.[553]

Amr b. el-Âs'ın Mukavkıs ile yaptığı ilk anlaşmaya göre mükelleflerden iki dinar cizye alınmıştır. Bu iki dinar dışında arazi sahipleri müslümanlara yiyecek ve giyecek vermekle de yükümlü tutulmuştur. Müslümanlara aylık olarak bir mudyan buğday, üç kıst yağ ve kumaş verilmekteydi.[554] Mısırlılarla Hz. Ömer'in halifeliği döneminde

[550] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 161.
[551] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 151.
[552] Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâç*, 122; Mehmet Erkal, "Cizye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Temmuz 2024).
[553] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 154.
[554] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 152.

yapılan ikinci bir anlaşmaya göre yiyecek yerine, cizyenin iki dinar arttırılıp iki dinar daha vermeleri, dört dinara çıkarılmasının kararlaştırıldığı aktarılmaktadır.[555] Bu vergi artırımının sürekli olmadığı, Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'in haraç âmili olduğu dönemde bir defaya mahsus olmak üzere toprak sahipleri ve zenginlerden bu şekilde cizye alındığı kuvvetle muhtemeldir.[556] Nitekim bu dönemde Mısır'dan Medine'ye gönderilen vergi on iki milyon dinardan on dört milyon dinara çıkmıştır. Toplanan cizyenin zekattaki gibi belli bir yere harcanma mecburiyeti bulunmadığından, kamu yararına uygun olarak, Haşr Sûresinin 6-12. ayetlerine[557] göre harcanmıştır.[558]

Hz. Ömer döneminde İskenderiye, Berka ve Nûbe anlaşmalarına göre cizye konusu şu şekildeydi. İbn Abdülhakem'de geçen bir rivayete göre İskenderiye'de fetih sonrası yapılan bir nüfus sayımında 600 bin cizye mükellefinin olduğu aktarılmaktadır.[559] Ancak bu sayının doğru olma ihtimali yoktur. Bu sayıya kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve

[555] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 133.

[556] Reyyis, *Harâc*, 168.

[557] 6. Allah'ın onlardan alıp resulüne fey' olarak verdikleri için siz at veya deve koşturmuş değilsiniz. Ama Allah elçilerini dilediği kimselere üstün kılar. Allah her şeye kadirdir. 7. Allah'ın (başka) beldeler halkından alıp resulüne fey' olarak verdikleri, Allah'a, peygambere, yakınlara, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir; (servet) içinizden sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir şey olmasın diye böyle hükmedilmiştir. Peygamber size ne vermişse onu alın ve size neyi yasaklamışsa ondan kaçının. Allah'a karşı saygısızlık etmekten sakının. Kuşkusuz Allah cezalandırmada çok çetindir. 8. (Bu gelirler) Allah'ın lutuf ve rızâsının peşine düşerek Allah'a ve resulüne yardım ederlerken yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılmış olan yoksul muhacirlerin hakkıdır. İşte onlar dosdoğru kimselerdir. 9. Onlardan önce bu yurda yerleşmiş ve gönülden inanmış olanlar, kendilerine göç edip gelenleri severler, onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar; ihtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarırsa işte kurtuluşa erecekler onlardır. 10. Bunların ardından gelenler de "Ey rabbimiz" derler, "Bizi ve bizden önceki iman etmiş kardeşlerimizi bağışla; kalplerimizde iman edenlere karşı kötü bir düşünce ve duyguya yer bırakma. Rabbimiz! Kuşkusuz sen çok şefkatlisin, çok merhametlisin." 11. Şu münafıklık edenleri görüyor musun? Ehl-i kitap'tan inkârcı yandaşlarına, "Şayet siz çıkarılacak olursanız, bilin ki biz de sizinle beraber çıkarız, sizin hakkınızda (aleyhinizde) kimseye asla itaat etmeyiz. Eğer size savaş açılırsa muhakkak yardımınıza koşarız" diyorlar. Allah şahittir ki onlar düpedüz yalancıdırlar. 12. Oysa çıkarılsalar asla onlarla beraber çıkmazlar, onlara savaş açılsa asla yardımlarına koşmazlar; yardım etmeye kalksalar da muhakkak arkalarını dönüp kaçarlar. Ve sonunda onlar yardımsız kalırlar. "Haşr Suresi 6-10. Ayet Tefsiri - Diyanet İşleri Başkanlığı" (Erişim 02 Ekim 2024); "Haşr Suresi 11-17. Ayet Tefsiri - Diyanet İşleri Başkanlığı" (Erişim 02 Ekim 2024).

[558] Erkal, "Cizye".

[559] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 82.

rahiplerin dahil olmadığı, ayrıca şehirden kaçanların da olduğu düşünüldüğünde İskenderiye'de bu kalabalık nüfusun var olma durumu imkânsız hale gelmektedir.[560]

Berka'da toplanan cizyeyle ilgili de şunları söylemek mümkündür: Amr b. el-Âs Berka'yı şehir halkının hiçbir mukavemeti ile karşılaşmadan fethetmiştir. Fetih sonucunda Berkalılar müslümanlara yıllık on üç bin dinar cizye ödemeyi kabul etmişlerdir. Ayrıca kendilerine vergi memurlarının gönderilmesine de gerek olmadığını, toplanan cizyeyi Fustat'a kendilerinin ulaştıracağını söylemişlerdir. Ayrıca Berkalılar cizyelerini ödeyebilmek için çocuklarını satabilecekler.[561]

Berka anlaşmasında "çocukların satılması" meselesini açıklamak doğru olacaktır. Esasen ilk bakışta müslümanların da pek alışık olmadığı bu teklifin kuvvetle muhtemel Berka halkı tarafından dile getirildiği belirtilmelidir. Zira daha önce fethettikleri bölgelerde müslümanlara böyle bir teklif sunulmadığı gibi müslüman fâtihler de fethettikleri hiçbir yerde gayr-i müslimlere cizyelerini ödeyebilmek için çocuklarını satabileceklerine dair bir şart ileri sürmemiştir Bu sebeple bu teklifin müslümanlardan gelmediği açıktır. Buna benzer bir durum Nûbe'de de var olduğundan, bu adetin Afrika'da yaygın olduğu düşüncesi ortaya çıkmaktadır.[562]

Nûbeliler ile müslümanlar arasında devam eden savaşlarda her iki taraf da birbirine üstünlük sağlayamamıştır. Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh döneminde Nûbelilerle bir anlaşma yapılmış, ancak yapılan anlaşma cizye anlaşmasından ziyade iki ülke arasında bir nevi saldırmazlık antlaşması olarak kalmıştır.[563]

Emevîler döneminde cizye uygulamaları ise şu şekilde olmuştur: Amr b. el-Âs'ın vefatıyla Muâviye, Mısır valiliğine tayin edilen Utbe b. Ebû Süfyân zamanında Mısır haraç âmili Verdân'a yazarak, Kıptîlerden alınan cizyenin birer kırat arttırılmasını istemiştir. Verdân ise halifenin bu isteğini yapılan anlaşmada vergi miktarının

[560] Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 103.
[561] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 170-171.
[562] Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, 163-164.
[563] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 145-146; Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 103.

arttırılmayacağı yazdığı halde nasıl yapılabilir diye geri çevirmiş, akabinde Verdân Mısır haraç âmilliğinden azledilmiştir.[564]

Muâviye dönemiyle ilgili bir diğer rivayet de onun döneminde Hz. Peygamber'in Kıptî eşi Mâriye'nin köyü Cefn'den cizyenin kaldırılmış olmasıdır.[565] Yine bu dönemde Kıptîler'den müslüman olanların sayısı artmış, Mısır'dan alınan cizye ve haraç miktarı 600 bin dinara kadar düşmüştür.[566]

Din görevlilerinden cizye alınmadığını yukarıda belirtmiştik. Ancak Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705) döneminde Mısır haraç âmili Asbağ b. Abdülazîz tarafından rahipler tespit edilmiş, her birinden bir dinar cizye alınmıştır. Rahiplerden alınan ilk cizye bu olmuştur.[567] Velid b. Abdülmelik (86-96/705-715) döneminde Mısır valisi olan Kurre b. Şerîk (91-95/709-714) zamanında rahiplerden cizye alınmamış, ancak Süleyman b. Abdülmelik (96-99/715-717) döneminde Mısır haraç âmili olan Üsâme b. Zeyd, rahiplerinin sayımını tekrar yaptırmış ve onlardan kişi başı bir dinar cizye almaya devam etmiştir.[568] Zamanla birçok Hristiyan'ın vergi vermemek adına rahip olması, onlardan da vergi alınmasını gerekli hale getirmiştir.[569] Yalnız rahiplere yüklenen bu vergi, zimmîler tarafından ödenince fakir olan zimmîler daha da fakirleşmiştir.[570] Ömer b. Abdülazîz döneminde ise rahiplerden alınan vergi iki dinara çıkarılmıştır.[571]

Makrîzî, İskenderiye'de 300 bin mükellef bulunduğunu ve 600 bin dinar cizye toplandığını aktarmıştır.[572] Belâzürî ise Hişâm b. Abdülmelik'ten (106-125/724-743) önce İskenderiye'de 18 bin dinar cizye toplandığını, Hişâm devrinde ise bu rakamın

---

564 Kâsım b. Sellâm, *Emvâl*, 232; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 86; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*.

565 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 53; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 1/29.

566 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 102.

567 Makrîzî, *el-Hıtat*, 2/492.

568 Erkal, "Cizye".

569 Gök, *İslâm Tarih ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri (Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar)*, 140-141.

570 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 155-156.

571 Kâsım b. Sellâm, *Emvâl*, 117.

572 Makrîzî, *el-Hıtat*, 79.

36 bine ulaştığını haber vermektedir.[573] Bu miktarın sadece rahiplerden alınan cizye olma ihtimali yüksektir.

Zimmî statüsünde iken müslüman olan birinin cizye ödeyip ödemeyeceği ile ilgili farklı uygulamalar olmuştur. Abdülmelik b. Mervân'ın halifeliği döneminde Mısır'da müslüman olan zimmîlerden cizye alınmaya devam edilmesi kararlaştırılmıştır. Devlet gelirlerinin azaldığı bu dönemde devlet bütçesinin daha da zayıflayacağı endişesi bu kararın alınmasını beraberinde getirmiştir. Halife, Mısır valisi olan kardeşi Abdülaziz b. Mervân'a yazarak bu kararın uygulamaya konmasını istemiştir. O dönem Mısır kadısı olan İbn Huceyre valiye "Mısır'da müslüman olanlardan cizye alan ilk kişi siz olmayın" diyerek bu kararı uygulatmamıştır.[574] Ömer b. Abdülazîz'in halifeliği döneminde Mısır valisi tarafından müslüman olan zimmîlerden cizye alınmaya devam edilsin teklifi yapılmış, o ise bu teklifi reddetmiştir.[575]

Velid b. Rifâ'a'nın Mısır valiliği döneminde de cizye mükelleflerinin sayısını tespit etmek amacıyla Mısır'ın tamamında bir yıl boyunca nüfus sayımı yapılmıştır. Vali ve yardımcıları Mısır'ı bizzat dolaşmış, bütün köyleri ve nüfuslarını saymışlardır. Bu sayım sonucunda on binden fazla köy kayıt altına alınmış, en küçük köydeki mükellef sayısının 500 civarında olduğu tespit edilmiştir.[576] Bu konuda yapılan yorumlarda verilen 500 rakamının müstensih hatasıyla bu şekilde yazılmış olabileceği ihtimali üzerinde durulmuş, bu rakam kabul edildiği takdirde sadece yetişkin erkek sayısının 5 milyon olacağı, bu sebeple rakamın 500 değil 50 olabileceği ifade edilmiştir.[577] Böyle kabul edildiğinde Mısır'da 500 bin kadar cizye mükellefinin bulunduğu söylenebilir.

Halife Ömer b. Abdülazîz döneminde, zimmîlerden ölen ya da vergi vermemek için kaçan kimse olduğunda cizyesinin alınıp alınmayacağı konusunda iki farklı rivayet karşımıza çıkmaktadır. Bu konudaki ilk rivayeti aktaran İbn Abdülhakem, Ömer b. Abdülazîz'in öncelikle Mısır'ın sulh yoluyla mı savaşılarak mı fethedildiğini sorduğunu, savaşla fethedildiğine karar verince bu durumda olan kimsenin cizyesinin

[573] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 137.
[574] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 155-156.
[575] Kâsım b. Sellâm, *Emvâl*, 124.
[576] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 156.
[577] Reyyis, *Harâc*, 263-364.

o belde halkından alınmasını emretmiştir.[578] Diğer taraftan bu durumdaki kimsenin cizyesinin başka birinden alınmayacağı aktarılmıştır. Rivayete göre Ömer b. Abdülazîz şöyle demiştir. "Ölen veya kaçan kişinin üzerine cizye yoktur." Ölen kişi miras bıraksa bile cizye mirasından alınmaz. Cizyesine borç nazarıyla bakılmaz. Aynı şekilde kaçan kişinin de cizyesi aile fertlerinden alınamaz.[579]

İki farklı rivayetin de doğru olması muhtemeldir. İlk rivayet incelendiğinde buradaki cizyenin belde halkının müşterek ödediği "Cizye Ale'l-Kurâ", ikinci rivayettekinin ise ferdî ödenen "Cizye Ale'r-Ruûs" olduğu kabul edilebilir.[580]

2.2. Haraç

Haraç, fıkıh literatüründe biri genel diğeri özel olmak üzere iki farklı anlamda kullanılmıştır. Genel anlamı ile vergi veya devlet gelirleri, özel anlamı ile de toprak vergisi anlamına gelmektedir.[581] Hz. Ömer fethedilen toprakları müslümanlar arasında taksim etmeyip, eski sahiplerinde bırakmış, eski sahipleri de muayyen bir vergi karşılığında arazilerini ekip biçme hakkını elde etmişlerdir. Mısır'da da fethedilen yerler eski sahiplerinde bırakılarak onlardan haraç (arazi vergisi) alınması kararlaştırılmıştır.[582]

İbn Abdülhakem, Mısır'da haraca tâbi toprakların tespit edilmesi amacıyla her bölgeden bir heyet oluşturulduğunu belirterek, bu heyetin yaptığı işleri açıklamıştır. Öncelikle her belde, kaç feddân haraç arazisi olduğunu tespit etmiş, ibadethane imarı için gerekli araziyi haraç dışında değerlendirmiş, beldelerine gelecek müslümanlara yapacakları harcamaları hesaplayıp giderlerini karşılayacak kadar araziyi haraç dışı tutmuş, beldelerindeki alet-edevat için yapılacak masrafları hesaplayıp bunu vergiden düşmüş, kimsesizler, hastalar ve yeni evlenecek için de gerekli miktarı bulup bunu da haraç dışı bırakmışlardır. Tüm bu masraflar hesaplanıp yeteri kadar arazi de ayrıldıktan sonra haraca tâbi araziler ölçülmüş ve bölge halkı arasında paylaştırılmıştır. Bu paylaşım esnasında o kişinin araziyi ekip-biçecek güçte olup olmadığına dikkat

[578] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 89-90.
[579] Kâsım b. Sellâm, *Emvâl*, 125.
[580] Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 110.
[581] Cengiz Kallek, "Haraç", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 23 Temmuz 2024).
[582] Kâsım b. Sellâm, *Emvâl*, 153.

edilmiştir.[583] Tüm bu işlerin ardından her belde, haraç ve cizye mükelleflerini, arazi miktarlarını, bu arazilere düşen haraç miktarını liste halinde hazırlayarak Fustat'a göndermiştir.[584]

Haraç, aynı zamanda hilafet merkezine gönderilen önemli bir gelir kaynağıydı. Böyle olması hasebiyle zaman zaman eyaletler ve hilafet merkezi arasında sorunlara yol açmıştır. Örneğin Hz. Ömer, Mısır'dan gelen meblağı az bulduğu için Amr b. el-Âs'a yazarak, doğrudan sapmaması ve yanlış yapmaması adına onu uyarmıştır.[585]

Makrîzî'nin verdiği bilgiye göre Mısır'ın vergi geliri sürekli azalmıştır.[586] Bu sebeple Mısır'a atanan valileri meşgul eden en önemli görevlerden biri daha fazla vergi toplamanın yollarını aramak ve verginin azalmasına sebep olan sorunları tespit etmek olmuştur. Kurre b. Şerik Mısır valisi olduğu dönemde yerel yöneticisini uyararak, ondan vergiyi eksiksiz ve vaktinde getirmesini istemiştir.[587] Valilerin daha önce vergi alınmayan din adamlarından vergi almaya çalışması da azalan vergi gelirlerini arttırmaya yönelik bir yöntem olmuştur. Buna sebep olarak vergiden kurtulmak isteyen zimmîlerin din adamı gibi davranması ya da manastırlara ait yerlere göç etmesi gösterilmektedir.[588] Yine valilerin vergi gelirlerini artırmak için Mısır'ı dolaşıp haraca tabi arazileri tekrar ölçtükleri ve bu arazilerde tarım yapılıp yapılmadığını kontrol ettikleri aktarılmaktadır.[589]

Vergi gelirlerinin azalmasının birkaç sebepten olduğu zikredilir. Cizyenin azalmasına sebep olarak Kıptîlerin zamanla İslâm'a girmesinin etkili olduğunu belirtmiştik. Haraç miktarının azalmasına sebep olarak da tarımsal faaliyetlerin Nil nehrine bağlı olması gösterilebilir. Nitekim Nil'in sularının az olduğu yıllarda tarımsal üretim de azalmıştır.[590] Bu sebeple haraç miktarı tespit edilirken Nil nehrinin senelik rejimi de dikkate alınmıştır. Ayrıca, vergi miktarının artırılmasına yönelik girişimler ve vergilerin toplanması sırasında halka kötü muamele edilmesi, vergi mükelleflerinin

[583] Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâç*, 69; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 152-153.
[584] Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 113.
[585] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 158-162.
[586] Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/185.
[587] Abbott, *The Kurrah Papyri*, 42-43, 46.
[588] Dûrî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, 47-48.
[589] İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 1/259.
[590] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 1/257-258; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 1/87.

arazilerini terk ederek göç etmelerine neden olmuştur. Zirai faaliyetler için oldukça önemli olan bentler ve kanalların ihmal edilmesi de haraç vergisini olumsuz etkilemiştir.[591]

Makrîzî, Mısır'ın fethinin ardından Hz. Ömer'e Nil nehrinin senelik rejimi hakkında şunların söylendiğini aktarmıştır. Toprakların sulanmasında ve ürün veriminde Nil nehri önemli bir yer tutmaktadır. Nil nehri normalin üzerinde aktığında sel felaketi, normalin altında aktığında ise kuraklık olmaktadır. İki durumda da beklenenden az ürün elde edildiğinden fiyat artışı olduğu ve insanların ihtikar yaptığı aktarılmıştır. Kendisine verilen bilgilerin doğruluğunu öğrenmek isteyen Hz. Ömer, Amr b. el-Âs'dan bu durumu araştırmasını istemiştir. Gelen mektuba binaen Amr b. el-Âs gerekli araştırmaları yapmış, bunun sonucunda Nil nehrinin 14 zirâ yüksekliğinde aktığında normal, 16 zirâ aktığında bolluk, 14 zirâ'ın altında aktığında kuraklık, 16 zirâ'ın üzerinde aktığında da sel felaketi olduğunu Hz. Ömer'e haber vermiştir. Bu konuyu Hz. Ali ile istişare eden Hz. Ömer, Nil nehrinin akışına bağlı olarak kuraklık ya da sel felaketi olması durumunda haraç vergisi almamasını söylemiştir. Makrîzî, Nil nehrinin su seviyesini ölçmek için kullanılan zirâ için de bir zirâ'ın yüksekliğinin 24 parmak olduğunu aktarmıştır.[592] 1 zirâ'ın günümüzdeki karşılığının 65 cm olduğu aktarılmıştır.[593]

Nil nehrinin haraç vergisinin alınmasında bu denli önemli oluşu, Mısır fethi sonrası müslümanların Nil üzerinde yeni mikyaslar yapmasını zorunlu kılmıştır. Amr b. el-Âs ilk valiliği döneminde Mısır'da "Asvân"[594] ve "Dendere",[595] ikinci valiliği döneminde de "Ensınâ"da[596] olmak üzere üç tane mikyas yaptırmıştır. Abdülazîz b. Mervân ve Süleyman b. Abdülmelik'in Mısır haraç âmili Üsâme b. Zeyd et-Tenûhî'nin de birer mikyas yaptırdıkları aktarılmıştır.[597]

---

[591] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 133; Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/77, 99.

[592] Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/58-59.

[593] Hinz, "İslâm'da Ölçü Sistemleri", 79.

[594] Burası Yukarı Mısır'ın sonunda Nûbe topraklarının başında Nil nehri üzerinde bulunan büyük bir şehirdir. Bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/227.

[595] Vâsıt bölgesinden bir şehirdir. Bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/543.

[596] Sa'id bölgesinden bir şehir olan Ensınâ, Nil nehrinin doğusunda bulunmaktadır. Bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/315.

[597] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 2/258-259; Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/58.

Haraç vergisinin toplanması için bir diğer önemli nokta haraca tabi arazilerin miktarının belirlenmesidir. Müslümanlar fethettikleri yerlerde genellikle önceden o bölgede kullanılan ölçü birimlerini kullanmaya devam etmişlerdir.[598] Arazilerin ölçülmesi için de aynen muhafaza edilen feddân kullanılmıştır. Bir feddân 6368 m^2 tekabül etmekteydi.[599] Bu rakamın 5992 m^2 olduğu da rivayet edilmektedir.[600]

Mısır'da ne kadar haraç arazisi olduğu hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Makrîzî bu konuda bilgi vermekte, fakat verdiği bilgiler Hişâm b. Abdülmelik'in halifeliği döneminde Mısır haraç âmili olan Ubeydullah b. el-Habbâb (725-727) döneminden itibaren başlamaktadır. Bu konuda aktardığı ilk rivayette Mısır'da ekilebilecek "100 milyon feddân", ikinci rivayette "28 milyon feddân", son rivayette de "30 milyon feddân" arazinin olduğunu aktarmıştır.[601] *el-Harâc ve'n-Nüzûmu'l-mâliyye li'd-Devleti'l-İslâmiyye"* adlı eserin yazarı Muhammed Ziyâuddin Reyyis, Makrîzî'nin aktarmış olduğu "30 milyon feddân" rakamının müstensih hatasıyla yazılmış olabileceğini söyledikten sonra bu rakamın "3 milyon feddân" olması gerektiğini belirtmiştir.[602]

Mısır topraklarından alınan haraç miktarının ne kadar olduğu konusunda da kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Kaydedilen rivayetlere göre her cerib toprak için bir dinar, ayrıca mahsullerden de üç irdeb alınmıştır.[603] Sulh yoluyla İslâm hakimiyeti altına giren topraklardan haraç alınmıştır. Kıptîler müslümanlara mukavemet göstermedikleri için topraklarına haraç konulmakla birlikte bu toprakların onlara ait olduğu açıklanmış ve fey toprağı sayılmamıştır.[604]

Haracın tahsili ise şu şekilde olmuştur. Beldelerdeki haraca tabi araziler tespit edilip liste halinde Fustat'ta bulunan beytülmâle gönderiliyordu. Tespit edilen bu arazilerden ne kadar vergi alınacağı belirlendikten sonra bir sonraki sene görevlendirilen vergi âmilleri her beldeden bu tahsili yapıyordu. Berka ile yapılan anlaşmaya göre ise onlar

---

598 Gök, *İslâm Tarih ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri (Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar)*, 143.
599 Hinz, "İslâm'da Ölçü Sistemleri", 80.
600 Reyyis, *Harâc*, 317.
601 Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/75, 91, 99.
602 Reyyis, *Harâc*, 164.
603 Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", 2/131.
604 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 87-88.

vergilerini kendileri toplayıp Fustat'a gönderirdi. Kurre b. Şerîk'in valiliği döneminde ise her beldenin sorumlu heyeti Fustat'a çağrılmış, bu heyetler detaylı olarak sorguya çekilmiştir.[605]

Haraç vergisiyle ilgili bir diğer husus, zimmîlerin vergilerini aynî ya da nakdî olarak ödeyebilmesiyle ilgilidir. Zimmîler haracı nakdî ödemelerinin yanında bizzat müslümanların isteğiyle nakdî ödeme de yapmışlardır. Nakdî vergiye ek olarak alınan aynî ödemeler ordunun ihtiyaçları için kullanılmıştır. Ayrıca müslümanlar vergi kapsamında, gerekli işlerde çalıştırmak için bazı kimseleri de istemişlerdir.[606]

Ubeydullah b. el-Habbâb haraç âmili olduğu dönemde Halife Hişâm b. Abdülmelik'e mektup yazıp Mısır'dan alınan haracın arttırılabileceğini, zira Mısır'ın bunu kaldırabileceğini söylemiştir. Halifenin bu öneriyi kabul etmesiyle Mısır'da mükelleflerin ödedikleri haraç miktarı her dinar için bir kırat arttırılmıştır. Bunun üzerine bazı köyler isyan etmiştir.[607] 107 (725) yılında gerçekleşen ve pek çok kişinin kanının akmasına sebep olan bu isyan, Kıptîler tarafından vergi sebebiyle çıkarılan ilk isyan olmuştur.[608]

İslâm öncesi dönemde Mısır'da Mukavkıs'ın 20 milyon dinar vergi topladığı aktarılmaktadır.[609] Amr b. el-Âs'ın ilk valiliği döneminde ise vergi miktarının 12 milyon dinar olduğu bildirilmektedir. Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh vali olduğunda ise 14 milyon dinar vergi toplanmıştır.[610] Abdullah b. Sa'd'ın Amr'dan fazla vergi toplama sebebi şu şekilde açıklanmaktadır. Zimmîlerle yapılan anlaşmaya göre onlardan alınan nakdî verginin yanında ayrıca ödemekle yükümlü oldukları aynî vergiler de vardı. Abdullah b. Sa'd döneminde arazi sahipleri ve zenginlerden tahsil edilen aynî ödemeler nakdî ödemeye çevrilmiştir.[611] Bu değişiklik sonucunda Mısır'ın vergi gelirlerinde artış olması doğaldır.

---

605 Detaylı bilgi için bk. Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 116-117.

606 Beyazyüz, *Mısır'da Toplum*, 88.

607 Bu ilk isyana katılan köyle için bk. İbn Hurdâzbih, *Kitâbu'l-Mesâlik*, 82, 247; İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz*, 1/152; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/54, 4/363.

608 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 73-74; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 1/259.

609 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 161.

610 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 161, 173-174.

611 Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 133.

Mısır'da Meks[612] veya Uşûr vergisi adıyla, ticaret mallarından da vergi alınmaktaydı. Esasen müslüman topraklara dışardan getirilen ve pazarlarda satılan belli orandaki ticaret mallarını ifade eden bu iki terimden Meks'in tanımı, hudut ve pazar yerlerinde alınan vergi, Uşûr'un tanımı ise ticaret mallarından alınan vergi şeklinde yapılmaktadır. Hz. Peygamber zamanında alınmayan bu vergi, ilk defa Hz. Ömer tarafından alınmıştır.[613] Bu verginin müslüman tüccarlardan zekât oranı olan %2,5, zimmî tüccarlardan %5, harbîlerden de %10 oranında alınması kararlaştırılmıştır.[614]

Amr b. el-Âs'ın valiliği döneminde Mısır'da Meks âmili olarak Şurahbil b. Hasene görev yapmaktaydı. Daha sonra bu görev Halid b. Sabit el-Fehmî'ye teklif edilmiş, o ise yapılan teklifi Hz. Peygamber'in "Meks alan cennete giremez." hadisini duyduğu için kabul etmemiştir.[615] Bu konuyla ilgili Belâzürî şu rivayeti aktarmaktadır. Hz. Peygamber Medine'ye hicretten sonra çarşı yerini belirleyince "Bu çarşı sizindir. Burada sizin için haraç yoktur." demiştir.[616] Burada haraç kelimesiyle ticaret mallarından alınan vergi ifade edilmiştir.[617] Mısır'da ayrıca Şurahbil b. Hasene'nin oğlu Rabî'a'nın da Meks âmilliği yaptığı rivayet edilmektedir.[618]

Bu verginin Hz. Ömer döneminde alınmaya başlanmasına sebep olarak şunlar zikredilmektedir: Hz. Ömer'in halifeliği sırasında artan fetih hareketleri müslümanların hâkim oldukları sahayı oldukça genişletmiş, bu topraklarda yaşayan pek çok kimse zimmî statüsüne geçmiştir. Müslümanların eline geçmeyen topraklardan da tüccarlar müslüman topraklarına ticaret malları getirip, buradan da ticaret malları satın alıp götürmekteydi. Müslüman tüccarlar farklı ülke topraklarına

[612] Dar anlamıyla bir ülkeye giren ticaret mallarından alınan vergiyi ifade etmektedir. Detaylı bilgi için bk. Cengiz Kallek, "Meks", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Aralık 2024).
[613] Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, 206-209.
[614] Fayda, "Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr", 174-175.
[615] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 113, 231.
[616] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 16.
[617] Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, 205.
[618] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 109.

gittiklerinde 1/10 vergi vermekteydi. Hz. Ömer de harbîlere karşı "mukabele-i bilmisil"e[619] göre hareket edip aynı verginin alınmasını istemiştir.[620]

Halife Abdülmelik b. Mervân zamanında Mısır valisi olan Abdullah (86-89/705-708), ticaret malları vergisini arttırmıştır. Kindî verginin ne kadar artırıldığını belirtmeden, Mısır'da fiyat artışlarının olduğunu, halkın tepki olarak valiyi öldürmeye teşebbüs ettiğini, bu sebeple valinin Mısır'dan kaçtığını aktarmaktadır.[621] Kurre b. Şerîk valiliği zamanında ise bu vergiyle ilgili olabilecek "el-Ebvâb" vergisi geçmektedir. Kurre b. Şerîk bir idarecisine yazdığı mektupta "el-Ebvâb (el-Bâb=kapı)" vergisini göndermesini istemiştir.[622] Bu vergiyle doğrudan gümrük vergisinin kastedildiği kabul edildiğinde, Meks veya Uşûr'un da zamanla sadece çarşı ve pazarlarda alınan bir vergi anlamına geldiği düşünülebilir.[623]

Ömer b. Abdülazîz de halifeliği döneminde Mısır Meks âmili olan Ruzeyk b. Hayyân'a şunları söylemiştir. "Müslüman tüccarların mallarından 1/40 oranında vergi al. Müslüman tüccarın malı 40 dinarla 20 dinar arasında ise 1/40 oranında almaya devam et. Malı 20 dinardan 1/3 oranında az ise de malından vergi alma. Zimmîlerin ticaret mallarından her 20 dinardan 1 dinar vergi al. 10 dinara düşünceye kadar aynı oranda hesaplamaya devam et. 10 dinarın 1/3 dinar kadar azı olursa o kişiden vergi alma. Onlardan bir seneye kadar vergi alınmaması için bir makbuz ver."[624]

2.3. Tahâvîn Vergisi

Bu vergi hakkında tek rivayet, İbn Abdülhakem'in eserinde geçmektedir. Meks valiliği hakkında bilgi verdiği bölümde İbn Abdülhakem, tavâhîn âmilliği görevinin de Mesleme b. Muhalled tarafından yapıldığını belirtmektedir.[625]

Tavâhîn vergisi ise "değirmen vergisi" anlamına gelmektedir. Bu verginin alınmasıyla ilgili iki farklı yöntem akla gelmektedir. Öncelikle bu vergi ya

---

[619] Bir davranışa aynıyla veya benzeriyle karşılık verme anlamında fıkıh terimidir. Detaylı bilgi için bk. Ahmet Özel, "Mukâbele-i bi'l-Misl", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Aralık 2024).

[620] Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, 209-210.

[621] Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 59.

[622] Abbott, *The Kurrah Papyri*, 51.

[623] Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 120.

[624] Kâsım b. Sellâm, *Emvâl*, 638-639.

[625] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 100, 231.

değirmencilerden alınan bir vergidir. İkinci olarak da bu vergi Mısır valiliğine ait olan bir değirmenin tahıl öğütme kirası adı altında bir vergi alınması şeklinde olabilir.[626]

2.4. Fudûl Vergisi

Fudûl vergisi ise Kurre b. Şerîk'in Mısır valisi olduğu dönemde alınan bir vergidir. Kurre b. Şerîk bir bölge sorumlusuna yazdığı mektupta cizye ile birlikte "Fudûl" vergisinin de toplanmasını istemiştir. Eseri neşreden Nabia Abbott, "Fudûl" kelimesini "extraordinary taxes" olarak kullanmıştır.[627] Buna göre "olağanüstü vergiler" olarak isimlendirilebilecek bu tür vergilerin diğer kaynaklarda farklı dönemlerde Mısır'da veya başka yerlerde alınıp alınmadığına dair bilgi bulunmamaktadır.

3. İdari Görevlendirme

Hz. Ömer döneminde gerçekleşen fetihler sonucunda İslâm coğrafyasının genişlemesi hem müslümanların hem de gayr-i müslimlerin çözülmesi gereken sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Bu sorunların çözümü adına Hz. Ömer'in çeşitli düzenlemeler yapması gerekmekteydi. Yapılan bu yeni düzenlemeler devletin kurumsallaşmasının da en önemli âmillerindendi. Siyasî, iktisadî ve hukukî alanda kendisini gösteren bu yenilikler, yaşanılan dönemde var olması gereken düzenlemeleri içermekteydi.[628]

Fetih sonrası önemli meselelerden biri idarî görevlendirmelerin nasıl yapıldığı konusudur. İdarî anlamda Mısır'da birtakım görevlendirmeler olmuştur. Hz. Ömer'in yaptığı bu görevlendirmeler, bölgeyi yönetecek valiyi tayin etme, haraç ve beytülmâl âmilini seçme, emniyeti sağlayacak şurta âmilini belirleme ve hukukî konulara bakacak kadı tayini şeklindeydi. Hz. Ömer'in halifeliği boyunca yaptığı bu tayinler, yetenekli kimseler arasından olmuştur. O, bu görevlere getirdiği insanlarda liyakate önem vermiştir. Bu kişiler yönetimde maharetli ve kabiliyetli kimselerden oluşmuştur. Bununla birlikte bu kimseler Hz. Ömer'in sıkı denetimine tabi tutulmuştur. Halife bu

[626] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 122.
[627] Abbott, *The Kurrah Papyri*, 49-52.
[628] Ömer Sabuncu, "Hz. Ömer Dönemi Kurumsallaşma Faaliyetleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (15 Haziran 2018), 135-154.

kişilerin yeteneklerinden istifade etmiş, ayrıca onların keyfi tavır takınmalarının önüne geçmiştir.[629]

Mısır'daki idarî yapı Hz. Ömer ve Amr b. el-Âs tarafından birlikte oluşturulmuştur. Amr bu oluşum sürecinde mahallî idarecileri vergilerin daha kolay toplanabilmesi adına görevlerinden almamış, zimmîleri de kendi inançları üzere bırakmıştır. Yapılan bu davranış İslâm'ın başka inançlara göstermiş olduğu saygının tezahürüdür. Bu açıdan bakıldığında yerleşik düzenin korunmuş olması, fetihlerle uğraşan müslümanlar için doğru bir karar olmuştur. Mahallî idarenin korunmasının yanında Mısır'da bir de merkezi idare kurulmuştur.[630]

Bu başlık altında Mısır'da kurulan merkezi idarenin kurumlarını ele alacağız. Valilik, vali tayinleri, valilerin görev ve sorumlukları, haraç, beytülmâl ve şurta âmillikleri ile kadılık kurumunu inceleyeceğiz.

3.1. Valilik

Mısır'da kurulan merkezi idaredeki en önemli kurum valiliktir. Mısır fetihlerinin tamamlanmasıyla bölgeyi hakimiyeti altına alan Amr b. el-Âs, Hz. Ömer tarafından Mısır valiliği görevine getirilmiştir. Amr b. el-Âs vali olduğu ilk senelerde bir görev dağılımı yapmamış, ordu komutanlığı, imamlık, şurta emirliği, haraç âmilliği gibi görevleri uhdesinde toplamıştır.[631]

Amr'ın bu şekilde bütün görevleri tek elden yürütmesi çok uzun sürmemiştir. İlk olarak kendisi şurta âmilliğine Hârice b. Huzâfe'yi getirmiştir.[632] Şurta âmilliğinden sonra valilikten ayrılan ikinci makam kadılık olmuştur. Kadı olarak Mısır'a tayin edilen ilk kişi de Kays b. Ebü'l-Âs olmuştur.[633] Daha sonra halife Hz. Ömer, halifeliğinin son yılında Mısır valiliğini ikiye ayırmıştır. Amr'ı Aşağı Mısır'ın

---

629 Apak, *İslam Tarihi 2*, 111-113.

630 Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 71-72.

631 İbrahim Hasan Hasan - Ali İbrahim Hasan, *en-Nüzumü'l-İslâmiyye* (Kahire: Mektebetü'n-Nahda el-Mısriyye, ts.), 153; Ömer Ferrûh, *Târîhu sadru'l-İslâm ve'd-devletü'l-Emeviyye* (Beyrut: Dârü'l-İlm Li'l-Melayin, 1970), 221.

632 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 105; Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 10.

633 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 103, 229-230; Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 300-301.

valiliğinde bırakan halife, Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'i de Yukarı Mısır'ın valiliğine tayin etmiştir.[634]

Bu görev dağılımından sonra Amr b. el-Âs valilik görevi yanında Mısır'ın haraç âmilliği görevini de yerine getirmiştir. Nitekim Halife Hz. Ömer, Mısır'ın vergileri konusunda Amr'ı teftiş ettirmiş, kimlere ne kadar maaş verileceği konusunda onu muhatap almıştır.[635] Bunlar haraç âmilliği ve beytülmâl vazifesinin de Amr'da olduğunu göstermektedir. Yine bu hususla, Mısır'da haraç âmilinin aynı zamanda beytülmâlden sorumlu olduğu da anlaşılmaktadır.[636] Osman b. Affân'ın halife olmasıyla Mısır merkezî idaresinde önemli bir değişiklik gerçekleştirilmiştir. Hz. Osman, Hz. Ömer'in ikiye ayırdığı Mısır valiliğini 24'te (645) yeniden tek elde toplamış, ancak bu defa genel valilik ile haraç âmilliğini birbirinden ayırmıştır. Genel valiliğe Amr b. el-Âs'ı tayin ederken, bütün Mısır'ın haraç âmilliği görevine de Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'i atamıştır.[637] Haraç âmilliği görevi kendisinden alınan Amr, bu konuda Hz. Osman'a itirazda bulunmuş, haraç âmilliğinin valilik gibi kendisine verilmesini istemiştir. Burada dikkati çeken husus; Hz. Ömer'in valiliği ikiye ayırmasına onu mutlak otorite olarak gördüğü için tepki göstermeyen Amr'ın, daha ılımlı gördüğü Hz. Osman'a ise itirazda bulunmuş olmasıdır. Haraç âmilliğinin elinden alınmasıyla Amr valiliğin askere komutanlık yapmaktan ibaret olduğunu ve işlevsiz hale geldiğini düşünmüştür.[638]

Gerçekleşen bu anlaşmazlık sonucunda Amr valilikten azledilmiş, yerine Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh getirilmiştir.[639] Valilik görevine getirilen Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh hemen Fustat'a giderek halka namaz kıldırmış ve Mısır valiliğine tayin edildiğini açıklamıştır.[640] Hz. Osman'ın muhalifler tarafından muhasara edilmesi haberini alan

634 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 173; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 1/66.
635 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 145.
636 Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 73.
637 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 177-178.
638 Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, 116-119.
639 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 161, 174; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 217, 225; Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 10.
640 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 173-174.

Abdullah yerine şurta âmili Sâib b. Hişam'ı bırakarak Medine'ye doğru yola çıkınca, Mısır'daki muhalifler Mısır idaresini ele geçirmiştir.[641]

Hz. Ali'nin halifeliği döneminde de Mısır'da valiliğe sırasıyla Kays b. Sa'd b. Ubâde (657), Eşter en-Neha'î (Aralık 657) ve Muhammed b. Ebû Bekr (Aralık 657-Temmuz 658) tayin edilmiştir.[642]

Emevîler döneminde ise Mısır'a tayin edilen valiler genellikle kendi kabilelerinden ve halifelerin kendi ailelerinden olmuştur.[643] Bu dönemde Amr b. el-Âs Mısır valiliğine ikinci defa atanmıştır.[644] İkinci defa Mısır valiliğine getirilen Amr'ın "Mısır valiliği hilâfete denktir"[645] sözü dikkat çekicidir. Bu dönemde dikkat çeken bir diğer önemli nokta genel valilik ve haraç âmilliğinin aynı şahsa verilip verilmediği meselesidir. Emevîlerin tayin ettiği valilerin bir kısmı haraç âmilliği görevi olmadan tayin edilmiştir. Bir kısmı da her iki görevle birlikte atanmıştır. Örneğin halife Hişâm tarafından Mısır valisi olarak görevlendirilen Hür b. Yusuf, (105-108/724–727) haraç âmilliğinden sorumlu olmamıştır. Hür b. Yusuf'un valiliği döneminde haraç âmilliği, doğrudan halifeye bağlı olarak halife Hişâm nezdinde itibarı olan Ubeydullah b. el-Habbâb tarafından yürütülmüştür.[646] Bunun yanında, babası Mervân b. el-Hakem tarafından Mısır'a vali tayin edilen Abdülaziz b. Mervân her iki görevi de uhdesinde toplamıştır.[647]

3.1.1. Vali Tayinleri

Mısır'da görevlendirilen valiler halifeler tarafından tayin edilip azledilmekteydi. Halifelerin bizzat kendi seçtikleri kişiler dışında, bir önceki valinin tavsiye ettiği kişileri[648] veya müslümanların isteğiyle ve belli bir amaç için tayin edilen kimseler de

641 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 13-14.
642 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 20-31.
643 Ferrûh, *Târîh*, 206-207.
644 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 31; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/63; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 1/63.
645 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 192.
646 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 73-74.
647 İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 1/172.
648 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 71-72.

vardı.[649] Bunun dışında Emevî halifelerinin kendi ailelerinden güç sahibi kimseleri de valiliğe tayin ettikleri olmuştur.[650]

Bu şekilde yapılan tayinler dışında istisnai durumlar da olmuştur. Örneğin, Hz. Osman'ın muhalifler tarafından muhasara altına alınması ve sonrasında öldürülmesiyle sonuçlanan fitne sırasında Mısır'da gerçekleşen ayaklanma sonucunda Muhammed b. Ebû Huzeyfe valiliği ele geçirmiştir.[651] Bir diğer durum ise Mısırlıların Mervan b. Muhammed tarafından Mısır'a tayin edilen Hanzala b. Safvan'ı geri gönderip, Hafs b. el-Velid'i üçüncü defa halifeye kabul ettirmek suretiyle valiliğe getirmeleridir.[652]

Mısır valilerinin görevden ayrılmaları ve azledilmeleri çeşitli şekillerde gerçekleşmiştir. Kimisi başka yere atanarak Mısır'daki görevini bırakmıştır. Valilik görevi devam ederken vefat edenler olmuştur.[653] Kendi isteğiyle görevinden istifa edenler olmuştur.[654] Halife değişiminde azledilenler olmuştur.[655] Halife ile valinin yaşadığı sıkıntılar[656] ve vali hakkında yapılan şikayetler sonucunda da görevleri sona eren kimseler olmuştur.[657] Kimi vali de göreve geldikten sonra bölge halkının kendisini istememesi sebebiyle göreve başlayamamıştır.[658]

3.1.2. Valilerin Görev ve Sorumlulukları

Valiler halifeler tarafından atanıp uzak bölgelerde görev yapan kimselerdir. Halifeler adına karar veren bir kurum olan valilik, diğer bütün görevlendirmelerin üzerinde bir yapıdadır.[659] Mısır'da görevlendirilen valiler de her bölgede olduğu gibi halife adına karar alan kişiler olmuştur.

---

649 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 11; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 1/65.
650 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 73-74; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 1/263-264.
651 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 14-20.
652 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 86-87.
653 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 34, 40, 55.
654 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 73, 85; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 1/257.
655 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 85; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 1/291-292.
656 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 79-80.
657 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 74-75.
658 İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 301-303.
659 Hasan - Hasan, *en-Nüzumü'l-İslâmiyye*, 165.

Mısır'a görevlendirilen valilerin görevlendirme şekilleri ne gibi görevleri olduğunu açıklamamıza yardımcı olmaktadır. Atanan valinin isminden sonra "alâ salâtihâ ve harâcihâ" ifadesinin yer alması bu kişinin Mısır vergilerinin toplanmasından da sorumlu olduğunu ifade etmekteydi. Valiliğe tayin edilen kişinin isminden sonra sadece "alâ salâtihâ" ifadesi yer alıyorsa bu kişi gelirlerin toplanması işine karışmamış, bu durumda bu kişi haricinde biri "alâ harâcihâ" ifadesine binaen haraç âmili olarak görevlendirilmiştir.[660]

Vali tayinlerinde geçen "salât" ifadesi ile valinin namazlarda imamlık yapmak gibi bir görevi olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında vali ordu komutanı ve her türlü konuda toplumun lideri durumundaydı.[661] "Haraç" ifadesi ile de vali haricinde bir kişinin Mısır'daki vergileri toplamakla ve bunların harcanmasıyla görevli olduğu anlatılmaktadır.

Vali tayinlerinde üzerinde durulması gereken bir diğer konu ise bazı valilerin Mısır ile birlikte İfrîkıyye valiliğine atanmalarıdır. İfrîkıyye fetihlerinin tamamlanmasının ardından bir istisna hariç Mısır ve İfrîkıyye bölgelerine görevlendirilen kişiler farklı olmuştur. Bu dönemde İfrîkıyye bölgesi idarî olarak Mısır'dan ayrılmıştır. Bu ayrılmadan sonra Hanzala b. Safvan halife Hişâm tarafından bu iki bölgenin valisi olarak görevlendirilen tek kişi olmuştur.[662]

Daha önceki dönemlerde de bu iki bölgeye birden görevlendirilen kişilerin olduğu söylenmektedir. Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh, Mesleme b. Muhalled ve Abdülazîz b. Mervân'a her iki bölgenin idaresi verilmiştir. Bu kişilerin valilik yaptığı dönemler İfrîkıyye fetihlerinin devam ettiği dönemdir. Buraya atanan valiler, validen ziyade fetih için gönderilen ordu komutanı şeklindedir.[663]

Buraya kadar anlatılanlar valilerin tayin şekillerine göre görevlerini kapsamaktadır. Bu görevler dışında valilerin farklı görevleri de olmuştur. Namazlarda imamlık yapmak ve ordu komutanlığını yerine getirmek valilerin aslî görevleri arasındaydı. Amr b. el-Âs'ın Hz. Osman tarafından azledilmesinden sonra vali olarak

---

660 Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 79-80.
661 Hasan - Hasan, *en-Nüzumü'l-İslâmiyye*, 165.
662 Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 142; Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 80-82.
663 Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 138, 140; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 1/132-134.

görevlendirilen Abdullah b. Sa‘d b. Ebû Serh Fustat’a gelip sabah namazını kıldırmıştır. Ardından halifenin kendisini vali olarak tayin ettiğini bildiren mektubu cemaate okumuştur.[664]

Valilerin yaptığı bir diğer görev halifenin değişmesi durumunda yeni halife adına halktan biat almaktı. Muâviye öldükten sonra halife olan Yezîd b. Muâviye adına Mısır’da Mesleme b. Muhalled halktan biat almıştır.[665] Bunların yanında vali görevli olduğu bölgedeki imar ve bayındırlık faaliyetlerinden de sorumluydu. Şehirlerin kurulması, çarşıların inşası gibi görevler de valinin yapması gereken şeylerdi.[666] Yine Mısır’a yerleştirilen insanların iskânı valilerin göreviydi.[667]

Valiler ayrıca birtakım yetkilere de sahipti. Bu yetkilerin başında valilerin idarî görevlere atamalar yapmasıydı. Şurta emiri vali tarafından atanmıştır. Amr b. el-Âs valiliği döneminde şurta emiri olarak Hârice b. Huzâfe’yi tayin etmiştir.[668] Vali atanırken haraç âmilliği kendisine verildiyse haraç âmilini de atayabilirdi.[669] Ayrıca beytülmâl âmili, namazda imamlık yapacak kişi, kadı, yerine vekil bırakma gibi görevlere de atamalar yapmaktaydı.[670] Bu yetkiler dışında valiler ordu sayısını arttırmış ve gerekli durumlarda valiliği başka bir bölgeye de taşıyabilmiştir.[671] Yine valiler kendilerine hâciplik yapacak kimseler de tutmuştur.[672]

Mısır ile ilgili önemli bir bilgi de valiler tarafından Akdeniz sahilinde olan Berka ve İskenderiye’ye murabıtlar tayin edilmesidir. Bu iki bölgenin sahil şeridinde yer alması Doğu Roma’nın saldırılarına maruz kalabileceğini düşündürmüştür. Bu düşünceden hareketle bu iki bölgeye murabıtlar tayin edilmiştir.[673]

---

664 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 174.
665 İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu’z-zâhire*, 1/133.
666 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 91; Kindî, *Kitâbü’l-Vulât ve kitâbü’l-kudât*, 74; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu’z-zâhire*, 1/296.
667 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 116.
668 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 105; Kindî, *Kitâbü’l-Vulât ve kitâbü’l-kudât*, 31.
669 İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu’z-zâhire*, 1/231.
670 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 202-203; Kindî, *Kitâbü’l-Vulât ve kitâbü’l-kudât*, 10, 55; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu’z-zâhire*, 1/231.
671 Kindî, *Kitâbü’l-Vulât ve kitâbü’l-kudât*, 49; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu’z-zâhire*, 1/219.
672 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 123-124.
673 Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 135, 137.

3.2. Haraç Âmilliği

Mısır'da gerçekleşen fetihler sonrasında Hz. Ömer toprakları savaşanlar arasında dağıtmamış, bölge halkının elinde bırakmıştır. Bölge halkı din seçiminde de serbest bırakılmış, dileyen İslâm'a girmiş, kendi dininde kalmak isteyene de bu özgürlük tanınmıştır. Kendi dinlerinde kalmayı tercih eden gayr-i müslim halk kendileri için cizye, toprakları için de haraç ödemekle yükümlü olmuştur. Bu vergilerle ilgili işlerin yapılması bir kurumun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ortaya çıkan kurum "haraç âmilliği" idi. Haraç âmilliği, cizye ve haraç vergileri ile ilgili her türlü işten sorumlu kurumdu. Bu kurumun görevleri arasında cizye ve haracı toplamak, haraca tabi olan arazilerin ölçümünü yapmak ve cizye ile mükellef olan zimmîlerin sayımını yapmak bulunmaktaydı. Bu görevi yapan kişiye "haraç âmili" denilmekteydi. Bu görev İslâm devletinin gelir kaynakları ile ilgili olduğundan her zaman önemini korumuştur.

Mısır'ın ilk valisi Amr b. el-Âs döneminde idarî anlamda herhangi bir görev dağılımı yapılmamıştır. Valilerin görev ve sorumlukları başlığı altında bahsettiğimiz görevlerin hepsi Amr tarafından yürütülmüştür. Vergiler konusunda Hz. Ömer ve Amr b. el-Âs arasında sorun çıkana kadar durum bu şekilde devam etmiştir. Bu aşamadan sonra Amr, Hz. Ömer tarafından görev sahası kısıtlanarak sadece Aşağı Mısır'ın idaresi ve haraç âmilliğinden sorumlu hale gelmiştir. Yukarı Mısır'da ise Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh görevlendirilmiştir. Mısır bu dönemde iki haraç âmiline sahip olmuştur.

Hz. Ömer'den sonra halife olan Hz. Osman ise iki vali, iki haraç âmili uygulamasına son vererek valilik ile haraç âmilliğini birbirinden ayırmıştır. Bunun sonucunda haraç âmilliği doğrudan halifeye bağlı bir kurum haline gelmiştir. Valilik ve haraç âmilliğinin birbirinden ayrılması Amr tarafından hoş karşılanmamış, nitekim sonraki süreçte Amr azledilerek Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh 25 (646) yılında Amr'ın ilk vali olduğu dönemdeki gibi tüm yetkilerle Mısır'a vali olmuştur.[674]

Amr'ın azledilme sebebi olarak İbn Abdülhakem'de şu rivayet geçmektedir. Hz. Osman tarafından valilikte bırakılan Amr, haraç âmilliğinin Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'e verilmesi sebebiyle buna itiraz etmiş, hatta halife ile görüşmek için Medine'ye

[674] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 177-178.

gitmiştir. Orada Abdullah b. Sa‘d b. Ebû Serh’in azledilip haraç âmilliği görevinin tekrar kendisine verilmesini istemiştir. Bu isteği kabul edilmezse Mısır’a dönmeyeceğini söyleyince Hz. Osman tarafından azledilmiştir.[675]

Haraç âmilliğinin önemini anlatan şu rivayet oldukça dikkat çekicidir. Rivayete göre Amr b. el-Âs Muâviye ve Hz. Ali arasında gerçekleşen mücadelede Muâviye’nin yanında yer almak için kendisinden Mısır valiliği ve tu‘mesinin[676] kendisine verilmesini istemiştir. Bu isteği kabul edilince Muâviye’nin yanında yer almıştır.[677] Bu isteği gerçekleşince Amr b. el-Âs “Mısır valiliği hilafete denktir.” diyerek kabul ettirmeyi başardığı isteğinin ve Mısır valiliğinin büyüklüğünü ifade etmiştir.[678]

Mısır’a tayin edilen valilere valilik görevleriyle birlikte haraç âmilliği görevi de verildiği olmuştur. Haraç âmili için doğrudan bir ifade kullanılmamışsa, valiler bu göreve atanmıştır. İsterlerse bu görevi kendileri yapmış, isterlerse kendilerine yardımcı olması için birisini haraç âmili olarak görevlendirmiştir. Valilere haraç âmilliği görevi verilmediğinde ise haraç âmili doğrudan halifelik makamının seçtiği kişi olmuş ve halifeye bağlı kalmıştır. Emevîler döneminde de haraç âmillerinin tayini geçmişteki gibi olmuştur. Kimi vali bu görevi de yerine getirmiştir. Kimi haraç âmili de doğrudan halife tarafından atanmıştır.[679] Bu kişilerin temel görevi bulundukları bölgelerdeki vergileri toplamak olmuştur. Cizye vergisini toplayabilmek için vergi vermekle yükümlü olan zimmîleri saymaları da yaptıkları işlerdendir. Haraç vergisi içinde toprak ölçümü yapmaları bir diğer görevlerindendir. Yaptıkları bu sayım ve ölçümleri kaydedip, önceden ödenecek verginin miktarını da hesaplamışlardır.[680]

---

675 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 161.

676 Tu‘me: Terim olarak Hz. Peygamber’in hanımlarından başlamak suretiyle bazı ihtiyaç sahiplerine ve devlet görevlilerine devlete ait yerlerden belli miktarda gıda tahsisi yapılmasını ifade eden kelime, asıl şeklini devam ettirmekle beraber siyasal amaçlar için kullanıldığı da görülür. Muâviye b. Ebû Süfyân, kendisine biat etmesi karşılığında Mısır ve Mağrib’i bu eyaletlerin valisi Amr b. Âs’a tu‘me olarak bırakmıştır. Aralarındaki şartnâmeye göre buralardaki askerlerin maaşları ve eyaletin ihtiyaçları karşılandıktan sonra artan gelirler beytülmâle gönderilmeyip Amr’a ait olacaktı. Bk. Celal Yeniçeri, “Tu‘me”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Eylül 2024).

677 Kindî, *Kitâbü’l-Vulât ve kitâbü’l-kudât*, 31.

678 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 192.

679 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 86.

680 Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika’nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 116-118.

Mısır'da haraç âmilliği içinde değerlendirilebilecek başka bir âmillik daha bulunmaktaydı. Meks âmilliği olarak isimlendirilen bu âmilliğin görevi, ticaret ve gümrük mallarının vergisini toplamaktı. İbn Abdülhakem Amr b. el-Âs'ın valiliği döneminde bu kurumun başında Şurahbil b. Hasene'nin bulunduğunu rivayet etmektedir. Bu rivayetin devamında meks âmilliğinin öncelikle Halid b. Sâbit el-Fehmî'ye teklif edildiği, onun bu görevi "Meks alan kişi cennete giremeyecektir." şeklindeki hadis sebebiyle kabul etmediği aktarılmaktadır.[681] Şurahbil b. Hasene'den sonra bu görevi oğlu Rebîa yapmıştır.[682] Amr b. el-Âs'ın valiliğinden sonra da meks âmilliği başka kimseler tarafından yapılmıştır.[683]

3.3. Beytülmâl Âmilliği

Kelime anlamı olarak "mal evi" anlamına gelen beytülmâl kelimesi, terim olarak devlet mallarının muhafaza edildiği yerin adı olarak bilinmektedir. Ayrıca kamuya mahsus taşınır taşınmaz malların hepsini ifade etmek için de kullanılmaktadır. Bu malların idaresiyle ilgili kurum da bu şekilde isimlendirilmektedir. Genel anlamda ise devlete ait her türlü mal varlığı ve gelirin toplanıp, harcamalarının planlandığı kurum demektir.[684]

Beytülmâlin kurumsallaşmasının her ne kadar Hz. Ömer döneminde olduğu aktarılsa da temellerinin Hz. Peygamber döneminde atıldığını söylemek mümkündür. Resûlullah zamanında elde edilen cizye, haraç vb. gelirlerin toplanıp, bekletilmeden dağıtıldığı görülmektedir. Artan miktarın ise muhafaza edildiği, ihtiyaç halinde muhafaza edilen malın harcandığı kaynaklarda mevcuttur. Hz. Ebubekir döneminde de varlığını aynı şekilde devam ettiren bu kurum, Hz. Ömer döneminde daha müesses bir yapı haline gelmiştir.[685]

Hz. Ömer beytülmâli kurumsal hale getirerek, İslam devletinin malî yapısının teşkilatlanmasına katkı sağlamıştır. Onu buna sevk eden bazı zorunluluklar doğmuştur. Savaş ganimetlerinin ve anlaşmalardan kaynaklı Medine'ye gelen malların artmış

[681] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 112-113, 231.
[682] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 109.
[683] İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 1/237.
[684] Mehmet Erkal, "Beytülmâl", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Ekim 2023).
[685] Apak, *İslam Tarihi 2*, 152-154.

olması bunu zorunlu hale getirmiştir. Halife merkezde Abdullah b. Erkam (ö. 644-656) ile birlikte Mu'aykîb b. Ebû Fâtımâ'yı (ö. 40/660 [?]) görevlendirmiştir.[686] Kurumsallaşan beytülmâlin merkezde görevlileri olmakla birlikte, eyaletlerde de şubeleri ve görevlileri bulunmaktaydı. Mısır'da bu görevi valiliğin yanında Amr b. el-Âs yerine getirmiştir.[687] Netice itibariyle beytülmâl Hz. Ömer zamanında kurumsal hale gelmiştir.

Haraç âmili olan kişi aynı zamanda beytülmâl âmili olarak da görev yapmıştır. Haraç âmili vergileri toplamakla birlikte toplanan vergileri gerekli olan yerler için harcama ve atiye dağıtma görevini de yerine getirmiştir. Hz. Ömer zamanında Mısır'a vali olarak görevlendirilen Amr b. el-Âs aynı zamanda haraç âmiliydi. O vergilerin toplanmasından da sorumluydu. Bunun yanında toplanan vergilerin harcama yetkisi de kendisindeydi. Yani o vali ve haraç âmili olmakla birlikte aynı zamanda beytülmâl âmiliydi.[688] Haraç âmillerinin beytülmâl âmili olarak da görev yaptıklarını anlatan başka rivayetler de vardır.[689]

Kaynaklarda bir istisna dışında haraç âmillerinin beytülmâl âmili olarak da görev yaptıkları anlatılmaktadır. Sadece Abdülazîz b. Mervân döneminde kadılık ve kassaslık, yani vaaz ve irşad işlerini yürütme görevinde bulunan Abdurrahman b. Huceyre aynı zamanda beytülmâl âmilliğine de atanmıştır.[690]

3.4. Şurta Âmilliği

Mısır'ın fethi ile kurulan idarî yapı içerisinde en önemli görevlerden biri de şurta âmilliği olmuştur. Amr b. el-Âs tarafından kurulan şurta âmilliği, valilikten sonra en önemli makamdır. Şurta âmilleri, valilere vekalet etmiş, onların Fustat'tan ayrılma durumları olduğunda valinin yaptığı namaz kıldırma, orduya komutanlık etme gibi tüm görevleri yapma yetkisine sahip olmuşlardır.[691]

---

686 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâç*, 50-51.
687 Apak, *İslam Tarihi 2*, 154.
688 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 230-231.
689 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 63,309,354.
690 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 235.
691 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 105-106.

Şurta âmilliğinin valilikten sonra en önemli kurum olduğunu anlatan şu nokta önemlidir. Mısır'da şurta âmili olarak görev yaparken valilerin çeşitli sebeplerle valilikten çekilmeleriyle yerlerine şurta âmilleri vali olarak atanmıştır. Bu kişilerden olan Hanzala b. Safvân, şurta âmili iken abisi Bişr b. Safvân'ın görevden ayrılmasıyla vali olmuştur.[692]

Şurta âmillerinin valilerden sonra en önemli kişiler olduğunu söylemiştik. Bunu açıklayan bir diğer örnek şurta âmili olarak görev yapan Abdurrahman b. Muâviye b. Hudeyc'in vali tarafından görevden alınamamasıdır. Nitekim Abdurrahman'ın görevden doğrudan alınmasına ilişkin bir sebep bulunamadığından, maaşının arttırılmasıyla İskenderiye murabıtlığına getirilmiştir.[693]

Hârice b. Huzâfe, Amr tarafından bu göreve getirilen ilk kişi olmuştur. Muâviye zamanında haricî düşünceye sahip birisi tarafından öldürülünceye kadar bu görevde kalmıştır. Bir gün rahatsızlanan Amr b. el-Âs'ın yerine şurta âmilliğin başında bulunan Hârice vekalet etmiştir. Akşam veya öğle yemeği sırasında Hârice'yi Amr zanneden bu kişi tarafından öldürülmüştür.[694] Aynı zamanda Muâviye de suikasta uğramış ve hançerle yaralanmış, hançer zehirli olmadığı için çok etkilenmeden kendine gelmiştir.[695] Hârice'nin ölümüyle Amr şurta âmilliğine Benî Mâlik b. Hisl'den Sâib b. Hişam'ı getirmiştir.[696]

Şurta âmilleri Amr b. el-Âs'dan itibaren Emevîler'in sonuna kadar valiler tarafından tayin edilmiştir. Aynı şekilde azilleri de valiler tarafından yapılmıştır.[697] Şurta âmillerinin temel görevleri de Mısır'da asayişi sağlamaktır. Bununla birlikte kadıların vermiş oldukları kararların da uygulanmasını sağlamakla yükümlüydü.

---

692 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 70-72.

693 Abdullah b. Abdurrahman b. Mervân babası tarafından Mısır valisi olarak görevlendirilince bütün ekibi değiştirmek istemiş, Abdurrahman b. Muâviye b. Hudeyc'i doğrudan görevden alacak bir gerekçe bulamadığından onu İskenderiye murabıtlığına getirmiştir. Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 58.

694 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 105.

695 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 105-106.

696 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 107.

697 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 105-107; Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 58, 70-72.

Bunlar dışında valiliğe vekalet ettiklerinde namaz kıldırmak gibi birçok görevi yerine getirmiştir.[698]

3.5. Kadılık

Mısır'da fetih sonrası kurulan kurumlardan biri de kadılık makamıydı. Mısır'a kadı tayin edilen ilk kişi Kays b. Ebû'l-Âs'dır. İlk kadının Amr b. el-Âs tarafından tayin edildiğini bildiren rivayete karşılık,[699] Hz. Ömer tarafından tayin edildiğini bildiren rivayetler de vardır.[700] 23 (644) yılı Safer (Ocak) ayında kadı tayin edilen Kays b. Ebû'l-Âs üç ay sonra vefat etmiştir.[701] Kays'ın ölümünden sonra Ka'b b. Yesâr'a kadı olması teklif edilmiş, cahiliye döneminde insanlar arasında hakemlik yapmış olan Ka'b, verdiği hükümlerin mesuliyetini taşıdığını belirterek görevi kabul etmemiştir.[702] Ka'b'ın kadılık görevini kabul etmemesinden sonra Kays b. Ebû'l-Âs'ın oğlu kadı olarak tayin edilmiştir.[703] İbn Abdülhakem Mısır'da fetihten 246 (860) senesine kadar kadılık görevine getirilmiş kişiler hakkında bilgi vermektedir.[704]

Kadılık görevine atanan kişiler İbn Abdülhakem'in rivayetine göre davalara Fustat'ta bulunan el-Hars b. Fulân'a (veya Fulân b. el-Hars) ait evde bakmıştır.[705] Kadıların aynı zamanda Amr camiinde de davalara baktıkları aktarılmıştır.[706]

Kadıların göreve gelişleri ve azilleri farklı şekillerde olmuştur. Kimisi doğrudan halife tarafından tayin edilip azledilirken, kimisi de vali tarafından atanıp görevden alınmıştır. İlk kadı Kays b. Ebû'l-Âs'ın halife veya Amr b. el-Âs tarafından tayin edildiğini belirtmiştik. Diğer taraftan halifeler tarafından kadı olarak tayin edilen kişiler de bulunmaktadır. Örneğin Süleym b. Itr et-Tucîbî Muâviye b. Ebû Süfyân, İyâz

698 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 105-107.
699 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 102-103.
700 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 111; Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 300-301.
701 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 301.
702 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 230.
703 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 230-231.
704 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 226-248.
705 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 115.
706 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 351.

b. Ubeydullah el-Ezdî de Süleyman b. Abdülmelik (96-99/715-717)tarafından tayin edilmiştir.[707] Bu kişiler dışında kalanlar valiler tarafından tayin edilmiştir.

Kadılar görevlerinden genel olarak azledilmek suretiyle ayrılmıştır. Bir kısmının görevden ayrılması ise ölüm sonucu olmuştur.[708] Kadılardan bazıları da bu göreve iki defa atanmıştır.[709] Kadılıkla birlikte başka görevleri olan kişiler de olmuştur. Kadı iken şurta âmili,[710] kasaslık,[711] beytülmâl âmilliği[712] kadılıkla birlikte yaptıkları işlerden olmuştur. Kadılar tüm bu işleri yaparken kendilerine yardımcı olan kâtipleri de olmuş, kadıların bizzat seçtiği bu kişiler davalarda verilen hükümleri, davacıların yaptıkları müracaatları ve yapılan iddiaları yazmıştır.[713]

Kadıların aldıkları maaşa gelince, bu konuda farklı dönemlerde görev yapan kadıların maaşları arasında farklılık olduğu görülmektedir. Amr b. el-Âs döneminde kadı olarak görev yapan Osman b. Kays b. Ebû'l-Âs'a senelik 200 bin dinar maaş bağlandığı görülmektedir.[714] Abdülazîz b. Mervân zamanında kadı olan İbn Huceyre de 200 bin dinar maaş almıştır.[715] Emevîler'in Mısır valisi Havsere b. Süheyl döneminde kadı olan Abdurrahman b. Sâlim el-Ceyşânî ise aylık 10 dinar olmak üzere senelik 120 bin dinar maaş almıştır.[716]

Kadıların en önemli görevi davalara bakmaktı. Müslümanların davalarına baktıkları gibi gayr-i müslimlerin davalarına da bakmışlardır.[717] Kadılar mirasın kayıt altına alınmasını üstlenmelerinin[718] yanı sıra çalışamayacak kadar kötü bir sağlık sorunu yaşayanların geçimlerini devam ettirebilmeleri için söz konusu kimselere yardımcı

[707] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 231, 240; Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 303, 333, 337, 340.
[708] Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 313, 314, 320.
[709] Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 331-333.
[710] Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 303.
[711] Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 311.
[712] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 235.
[713] Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 345-346.
[714] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 230-231.
[715] Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 70-71.
[716] Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 354.
[717] Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 351.
[718] Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 309-310.

olmuşlardır.[719] Ayrıca yetimlerle alakalı düzenlemeler,[720] fakir ve miskinlere maaş bağlama[721] gibi görevler yaptıkları bilinmektedir.

4. Divan Tedvini

Divan, devlet idaresindeki malî, idarî ve askerî hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere, ayrıca bunların ve devlet memurlarının bulunduğu resmî kuruma verilen isimdir.[722] Divan teşkilatı beytülmâl ile doğrudan ilişkilidir. Beytülmâlde toplanan malın ve paranın düzenli dağıtımının yapılması için divan tedvini gerekli hale gelmişti. Divana ihtiyaç duyan Hz. Ömer, gelen vergileri sistemli bir şekilde dağıtabilmek için bu kurumu kurmuş ve beytülmâlden maaş alacakları defterlere kaydettirmiştir.[723]

Hz. Ömer'in divanı kurmasının sebebi olarak kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. En yaygın rivayet Ebû Hüreyre (ö. 58/678) rivayetidir. Bu rivayete göre Ebû Hüreyre Bahreyn'den beş yüz bin dirhem para getirmiş, Hz. Ömer getirilen malların dağıtımı konusunda ashabın önde gelenleriyle istişare etmiş, orada bulunanlardan bazılarının tavsiyesi üzerine divanı tesis edilmiş ve gelen malları divan kayıtlarına göre dağıtmıştır.[724]

Bir diğer rivayete göre de Hz. Ömer beytülmâle gelen malların dağıtımı konusunda ashab ile istişare etmiştir. Bu görüşme esnasında Hz. Ali gelen malların hemen taksim edilmesini söylemiş, Hz. Osman ise insanlara yetecek kadar malın olduğunu ancak alanın almayanın belli olması gerektiğini, alan kimselerin isminin tespit edilmesini halifeye bildirmiştir. Bu iki görüşten sonra Velid b. Hişâm kendisinin Şam'da olduğu sırada Doğu Romalılar'ın divan tedvin ettiklerini gördüğünü, maaşların bu şekilde ödendiğini söylemiştir. Bu öneriyi beğenen halife divanı kurmaya karar vermiştir.[725]

Divan tedvinine başlayan Hz. Ömer gelirleri hak sahiplerine yılda bir defa dağıtmış, maaşları sabit bir şekilde belirlemiş ve bunları divan defterlerine kaydetmiştir. Tüm

---

719 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 309.
720 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 240; Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 325.
721 Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 346.
722 Abdülazîz ed-Dûrî, "Divan", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Kasım 2023).
723 Apak, *İslam Tarihi 2*, 154.
724 Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, 221-222.
725 Apak, *İslam Tarihi 2*, 155.

bunları yaparken varlığını o dönemde de sürdüren kabile sistemini esas almıştır. Bunun için soy şecereleri hazırlatılmıştır.[726]

Hz. Ömer, Amr b. el-Âs'dan belli kimselerin atıyyelerinin 200 dirhem olmasını istemiştir. Bu kişilerin Rıdvan biatına katılanlar, Amr b. el-Âs ve ailesi, cesaretinden dolayı Hârice b. Huzâfe ve misafirperverliğinden dolayı Osman b. Ebi'l-Âs olduğu söylenmektedir. Muâviye zamanında da atıyyelerinin 200 dirhem olduğu dört bin kişiden bahsedilmektedir.[727]

Muâviye zamanında divanda 40 bin kişinin ismi bulunmaktaydı. O dönemde orduya dağıtılan atıyyeler dışında Muâviye'ye 600 bin dirhem fazladan götürülüyordu. Muâviye, bu dönemde vergilerin toplanması için her kabilenin başına kendi içlerinden birisini sorumlu kılmıştır. Verginin toplanma zamanı geldiğinde bu kişilerin yeni doğan olup olmadığını, bir başkasının gelip gelmediğini öğrenerek kendi divanlarını tamamladıkları aktarılmıştır.[728]

İbn Abdülhakem konuyla benzer bir rivayet daha aktarmaktadır. Buna göre Mesleme b. Muhalled, divanda isimleri yazılı olan kimselere atıyyelerinin yanı sıra, ailelerin erzaklarını da vermiştir. Ayrıca şehrin yol, köprü vb. ihtiyaçları için bir miktar ayırmıştır. Divan katiplerinin ve Hicaz'a buğday taşıyan kişilerin erzaklarını temin etmiştir. Tüm bunların ardından Muâviye'ye fazladan 600 bin dirhem vergi gönderilmiştir.[729]

4.1. Mısır Divan Teşkilatı

İlk defa Hz. Ömer tarafından fey gelirlerini müslümanlara atiyye ve yiyecek şeklinde dağıtmak üzere Medine'de kurulan divan teşkilatı, Mısır, Suriye ve Irak gibi fethedilen bölgelerde de kurulmuştur.[730]

---

[726] Apak, *İslam Tarihi 2*, 156-158.
[727] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 145.
[728] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 102.
[729] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 102.
[730] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*, 3/615; Mustafa Fayda, "Atâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 07 Temmuz 2023).

Mısır divanının ne zaman kurulduğu hakkında kaynaklarda net bilgi olmamakla birlikte, burada ilk tedvinin Amr b. el-Âs döneminde gerçekleştiği aktarılmaktadır.[731] Amr b. el-Âs'ın Fustat şehrini kurmasıyla birlikte müslümanlar oraya kabile esasına göre yerleştirilmiş, yerleştirilen kişiler ve kabileler divanlara kaydedilmiştir.[732] Başka bir rivayette de Hz. Ömer'in Amr'a yazdığı bir mektupta, kimlere divandan ne kadar atiyye verileceğini söylediği aktarılmaktadır.[733]

Mısır divanında bulunan kişilerden Rıdvan Biatına katılanlara ve bazı kişilere Hz. Ömer'in emriyle senelik 200 dinar verilmiştir.[734] Bunlar dışında kalan kişiler ve kabilelerin hangi sırayla yazıldığı ve ne kadar atiyye aldıkları hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bu sebeple divan tedvinine bu şahıslardan başlandığı düşünülebilir.[735]

Mısır divanı ile ilgili ayrıca şu bilgiler bulunmaktadır. Divan kabile esasına göre düzenlenmiştir. Mısır fethine münferiden veya kendi kabilelerinden az sayıda kişi ile katılan kişiler de olmuştur. Bu kişiler divana başka kabilelerin ismi altında katılmayı reddetmiştir. Amr b. el-Âs bu kişileri "tahte râyeti Amr (kendi sancağı altında savaşa katılanlar)" şeklindeki özel bölümde divana kaydetmiştir. Bu kişilere "Ehlü'r-Râye" ismi verilmiştir. Ayrıca Mısır fethine İranlılar ve Doğu Romalılar'dan da katılanlar olmuş, bu kişiler için de divanda ayrı bir bölüm açılmıştır.[736]

Mısır'da Emevîler'in sonuna kadar dört defa divan tedvin edilmiştir. İlk tedvinin Amr tarafından yapıldığını belirtmiştik. İkinci tedvin Abdülaziz b. Mervân, üçüncü tedvin Kurre b. Şerik, dördüncü tedvin de Bişr b. Safvân döneminde yaptırılmıştır.[737]

Hz. Ömer'in divanı kurma amaçlarından biri, fetihler sonucu elde edilen gelirden müslümanların hakkı olduğuna inanmasıdır. O bu amaçla Medine'de divan tedvin

[731] Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 65; Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/94; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 1/244.
[732] Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/296-297.
[733] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 230-231.
[734] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 230-231.
[735] Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 124.
[736] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 98, 116-117.
[737] Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 65, 71, 76, 77; Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/94; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 1/244.

etmiş ve müslümanlara yıllık atiyye ve aylık olarak da yiyecek dağıtmıştır. Bunu yaparken sahabenin İslâm'ı kabul sırasını ve takvalarını dikkate almıştır.[738]

Mısır'da kimlere ne kadar yiyecek dağıtıldığı hiç konu edilmemiştir. Ancak Hz. Ömer'in Medine dışında kalan yerlerde de atiyye ve yiyeceğin müslümanların geneline dağıtılması gerektiği hakkında görüşü vardır. Nitekim Hz. Ömer feyin, müslüman mücahitlere, onlara yardım edenlere ve onlarla birlikte bulunanlara ait olduğunu söylemektedir.[739] Buna göre atiyye ve yiyecek alacak kişiler sadece askerler değil, onların aileleri de olacaktır. Yani tüm müslümanlar feyden yararlanacaktır.[740]

Müslümanlara atiyyeyle birlikte aylık olarak yiyecek verileceğini belirtmiştik. Yiyecek dağıtımı Medine'de herkese aylık 2 cerib verilmesi şeklinde olmuştur.[741] Yukarıda da zikredildiği üzere Mısır'la ilgili bu konuda bir bilgi bulunmamakla birlikte orada da Medine'deki gibi bir uygulama olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca Mısır'da yiyeceklerin depolanması için "Dârü'r-Rızk" kurulmuştur.[742]

Hz. Ömer tarafından tüm müslümanlara feyden pay verilmesi amacıyla kurulan divan, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın halifeliğinin ilk yıllarında da Hz. Ömer'in kurduğu şekilde işleyişine devam etmiştir. Ancak bu dönemde zamanla sadece askerlere atiyye ve yiyecek veren bir kuruma (Dîvânü'l-Cünd) dönüştürülmüştür.[743] Divanın sadece askerlere atiyye ve yiyecek vermeye başladığı dönem tam olarak bilinmemektedir. Bu konuda iki ihtimal söz konusudur. Birinci ihtimal merkeze Mısır'dan gönderilen vergideki ciddi düşüştür. Muâviye b. Ebû Süfyân'ın halifeliğinin ilk yıllarında Mısır'dan merkeze giden vergi 9 milyon dinarken, daha sonra bu miktar 600 bin dinara kadar düşmüştür.[744] İkinci ihtimal ise Abdülmelik b. Mervân (65-86/684-704) döneminde Doğu Roma'ya vergi verilmesidir.[745] İlk ihtimalin doğru olma olasılığı zayıftır. Henüz asker bir toplum olan müslümanların ailelerine atiyye ve yiyecek verilmemesi mantıklı değildir. İkinci durumda ise Doğu Roma'ya vergi ödenmesi

738 Fayda, "Atâ".
739 Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*, 3/615.
740 Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", 2/159.
741 Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", 2/172.
742 Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 131; Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", 2/159.
743 Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", 2/150.
744 İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 102.
745 Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, 339.

sebebiyle asker olmayanlara atiyye ve yiyecek verilmemesi daha kuvvetli olan seçenektir.[746] Emevîler döneminde Dîvânü'l-Cünd tabiri yaygınlık kazanmış, sadece Ömer b. Abdülazîz (99-101/717-719) döneminde tüm müslümanlar atiyye ve yiyecekten yararlanmıştır.[747]

Emevîler döneminde Mısır valisi olarak görevlendirilen kişilerden bir kısmı da orduyu kendine bağlamak ve onlardan gelecek bir tehlikeyi önlemek adına askerlere ekstra atiyye dağıttırmıştır.[748] Yine Emevîler döneminde orduya verilen yiyeceğin zaman zaman aylık 10 irdeb olduğu, bunun 12 irdebe kadar çıkarıldığı da rivayet edilmektedir.[749]

Hz. Ömer'in Medine'de müslümanlara atiyye ve yiyecek dağıtımı için Arapça olarak tutturduğu divan defterleri Mısır'da da aynı şekilde tutulmuştur.[750] İlk dönemden itibaren bu divanlar Arapça olarak tutulmuş, gayr-i müslimlerden alınan vergilerin kaydedildiği haraç divanları ise her bölgede o bölgenin dili ile, Mısır'da da Rumca ve Kıptîce yazılmıştır.[751]

Mısır haraç divanını yazan kişiler, divan Arapçaya çevrilene kadar Doğu Romalı ve Kıptîler olmuştur. Rumca ve Kıptîce yazılan bu divanlar Velid b. Abdülmelik zamanında Mısır valisi olan Abdullah b. Abdülmelik tarafından Arapça'ya çevrilmiştir.[752] Ayrıca divan âmili olarak atanan kişilerden de bahsedilmektedir. Buna göre Emevîler döneminde Humeyd b. Zeyd ve Yahya b. Amr'ın divan âmilliği yaptığı aktarılmıştır.[753]

Mısır'da idarenin giderek genişlemesi ve çeşitli ihtiyaçların hasıl olmasıyla özel işlere bakan Dîvânü'l-Utekâ, Dîvânü's-Sulh, Dîvânü'l-Öşür ve Dîvânü'l-Ahbas gibi alt seviyede başka divanlar da ihdas edilmiştir.

---

[746] Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 127.
[747] Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 68-69.
[748] Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 49, 79, 84, 90.
[749] Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 82.
[750] Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", 2/149-150.
[751] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 122; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 1/120; Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 58-59.
[752] Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", 2/150.
[753] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 86; Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 82.

4.2. Dîvânü'l-Utekâ

Amr b. el-Âs'ın valiliği döneminde Hz. Ömer gönderdiği mektupta divana mevâlînin de eklenmesini istemiştir. Köle olup azat edilen bu kişilerin, kendilerini azat eden kişilerin yanına kaydedilmesini, azat edilen kölelerin bu kabul etmemesi durumunda onlar için ayrı bir bölüm açılıp oraya yazılmalarını söylemiş, ayrıca alacakları atiyyenin de onları azat edenlerin atiyyeleri kadar olmasını emretmiştir.[754] Verilen emirle mevâlîye bu tercih sunulmuş, kendilerini azat edenlerle birlikte yazılmayı kabul etmeyen mevâlî, "Dîvânü'l-Utekâ" isimli divana kaydedilmiştir .[755]

4.3. Dîvânü's-Sulh

Mısır'da kurulan bir diğer divan "Dîvânü's-Sulh"tur. Ömer b. Abdülaziz'in halife olduğu dönemde ismine rastlanan bu divan, Mısır'da bulunan zimmîlerden müslüman olanlara atiyye verilmesi için kaydedildikleri divandır.[756]

4.4. Dîvânü'l-Öşür

Dîvânü'l-Öşür, Mısır'da müslümanların zekât olarak onda bir oranında verdikleri ziraat vergisinin kaydedildiği divandır. Bu divanın ismi, Hişâm b. Abdülmelik'in halifeliği döneminde Mısır'a yerleştirilen kabilelere bu divandan yardım yapıldığından söz edilirken geçmektedir.[757]

4.5. Dîvânü'l-Ahbâs

Hubus kelimesinin çoğulu olan ahbâs, sözlükte vakıf anlamına gelmektedir. Emevîler döneminde kurulan bu divan,[758] vakfedilen malların kaybolmasını ve divana bakanların elinde miras yoluyla başka bir kimseye geçmesini önlemek amacıyla kurulmuştur. Kindî'den nakledilen bir rivayete göre Tevbe b. Nemr (115-120/733-738) Mısır kadılığı yaptığı dönemde sadakayı câriye olarak beytülmâle vakfedilen

[754] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 272; Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", 2/148, 169.
[755] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 120; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/130; Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/297-298.
[756] Makrîzî, *el-Hıtat*, 1/77.
[757] Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 76-77.
[758] Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 09 Mart 2024).

malların gerçek fakir ve miskinlere ulaştırılmasını sağlamak için Dîvânü'l-Ahbâs ile ilgilenmiştir.[759]

5. Zimmîlerin Toprak Satışı Yapabilme Meselesi

İbn Abdülhakem eserinde zimmîlerin topraklarını satıp satamayacakları konusuna da değinmiştir. Bu konuda barış yapılarak fethedilen topraklar ile savaşılarak fethedilen topraklarda farklı uygulamalar olmuştur. Buna göre kendileriyle barış yapılarak fethedilen bir yerde toprağı bulunan kişi dilediği gibi toprağını satabilirdi. Savaşılarak fethedilen yerlerde ise durum farklıydı. Böyle bir bölgede oturan zimmî toprağını satamaz, kimse de ondan bu toprağı alamazdı. Bunların elleri altındaki herhangi bir araziyi satma yetkileri yoktu. Çünkü barış yapılanlardan, müslüman olanlar arazisinde söz sahibiydi. Arazisi üzerinde dilediği gibi tasarruf edebilirdi. Aynı şekilde barış yoluyla fethedilen bir yerde oturup müslüman olmayan kimsede toprağını dilediği satabilirdi. Bu kişiler müslümanlarla anlaşma yaparak haraç ve cizye ödemek şartıyla canlarıyla birlikte mallarını da güvence altına almışlardı. Bunlar dışında kalan, toprağı savaşılarak fethedilen zimmîler ise topraklarını satamazlardı. Çünkü bu topraklar müslümanlara fey olmuştur.[760]

6. Ordunun Ziraatten Uzak Tutulması

Mısır'ın fethi tamamlanınca Hz. Ömer, ordunun tarımla uğraşmaması adına birtakım kararlar almıştır. Buna göre orduda savaşan katılan kabile liderlerine gönderilen emir doğrultusunda savaşanların toprağı ekip biçmemeleri, ürün paylaşımına dayalı ziraatçilik yapmamaları bildirilmiştir. Bu kimselerin ve ailelerinin her türlü ihtiyacının karşılanacağını belirten Hz. Ömer, atıyyelerinin hazır olduğunu da açıklayarak askerlerin sadece ordu ile ilgilenmelerini emretmiştir.[761]

Hz. Ömer'in bu kararının uygulanmasıyla ilgili zaman zaman bazı aksaklıkların da yaşandığı görülmektedir. Nitekim İbn Abdülhakem'in aktardığı rivayete göre Şerik b. Sümeyye el-Guteyfî, Amr b. el-Âs'a gelerek kendileri için hesaplanan atiyyenin verilmediğini söylemiş ve kendisine ziraat için izin vermesini istemiştir. Amr b. el-Âs

[759] Kindî, *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*, 346.
[760] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 85-88, 154-155.
[761] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 162.

da bu konuda izin verecek kişinin kendisi olmadığını belirtmiş ve onu göndermiştir. Şerik b. Sümeyye buna rağmen izinsiz olarak ekip biçmeye başlamış, bu haber Amr'a ulaşınca konuyu Hz. Ömer'e yazmıştır. Hz. Ömer de Şerik'i kendisine göndermesini istemiştir. Bu şekilde Hz. Ömer'e gelen Şerik özür dileyip, asıl işi olan orduya dönmüş ve ziraati bırakmıştır.[762] Hz. Ömer böyle yaparak askerlerin maddî bir kaygı içerisinde olmamalarını istemiş, yapılacak fetihlerde görevlerini daha iyi bir şekilde yapmalarını sağlamaya çalışmıştır.

[762] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, 162.

SONUÇ

Mısır bölgesi, coğrafî konumu ve ekonomik alandaki cazibesi sayesinde tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Hz. Peygamber tarafından İslâm fetihlerinin başlatıldığı dönemde Mısır, Doğu Roma'nın hakimiyetindeydi ve bölgenin asıl yerlileri olan Kıptîler bu dönemde birtakım haklardan mahrum bırakılmışlardı. Devletin içinde bulunduğu siyasî kargaşa ve dinî problemler, Kıptîler'i yönetime düşman hale getirmiştir. Doğu Roma'ya karşı gerçekleştirdikleri askerî harekâtlarla Şam bölgesini hâkimiyetleri altına alan müslümanlar, buradan kaçıp Mısır'a giden Doğu Roma kuvvetlerinin her an yeni bir saldırı gerçekleştirebileceklerini, dolayısıyla bölgenin güvenliğinin sağlanması gerektiğine kanaat getirip Mısır fetihlerine karar vermiştir. Gördükleri baskılar ve ayrımcılık sonucunda öten beri devlete karşı bir tavır içerisinde bulunan Kıptîler müslümanlara bu fethin gerçekleşmesinde yardımcı olmuştur. Stratejik konumu itibariyle Mısır'ın fethi Doğu Roma'yı çok önemli bir kayba uğratmış, müslümanlar için ise hem buradan gelebilecek tehlikenin bertaraf edilmesiyle Şam bölgesinin güvence altına alınması hem de Kuzey Afrika ve Endülüs coğrafyasına yönelik askerî seferlerin önünün açılması hususunda büyük bir kazanç olmuştur.

Ebü'l-Kâsım İbn Abdülhakem (ö. 257/870), Mısır'da doğmuş, yetişmiş ve ilmi hayatını orada geçirmiştir. Ailesinin öncülüğünde fıkıh, hadis ve tarih gibi ilimlerde kendini geliştirme imkanı bulmuştur. Daha sonra aile bireyleri arasında İbn Abdülhakem künyesiyle tanınmasını sağlayacak yerel tarih alanındaki eserini yazmıştır.

Yerel tarih yazıcılığın en önemli tarihçilerinden olan İbn Abdülhakem, Mısır, İfrîkiyye ve Endülüs fetihlerini anlattığı *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ* adlı eseriyle bu ekolün kurucularından kabul edilmektedir. İbn Abdülhakem'in eseri bugün elimizde bulunan en eski *fütûhât* kitaplarındandır. O eserinde rivayet edilen haberleri olduğu gibi aktarmış, rivayetleri yazarken herhangi bir ekleme yapmamıştır. Rivayetler hakkında herhangi bir yorum getirmemiştir. Haberlerin sıhhatine bakmadan ve eleştiri süzgecinden geçirmeden aktarması zaman zaman eleştirilmiştir. Ancak İbn Abdülhakem'in takip ettiği bu metodun sadece onun değil dönemin özelliği olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla buradaki amaç söz konusu dönemde eser veren

müelliflerin birinci önceliklerinin ele alınan bir meseleyle ilgili rivayetleri olabildiğince geniş çaplı olarak toplamak ve onları kitaplarına alarak bir sonraki nesle aktarmak olduğu ifade edilebilir.

İbn Abdülhakem eserini genel olarak kronolojiye dikkat ederek kaleme almıştır. Konuyla ilgili elde ettiği tüm rivayetleri aktarmaya çalışmıştır. Bu sebeple eserde iki zıt rivayeti bir arada görmek mümkündür. Ayrıca eserde fetih rivayetlerinin dışında Mısır'ın İslâm öncesi tarihçesi ve fetih sonrası gerçekleştirilen birtakım icraatlar hakkında da rivayetlere yer vermiştir.

İbn Abdülhakem kitabında Mısır coğrafyasının sınırlarını tam olarak vermemiş olsa da eserden hareketle onun bu konudaki düşüncesi hakkında bazı çıkarımlar yapmak mümkündür. İbn Abdülhakem'in anlatımı coğrafyacıların vermiş olduğu sınırlar ile birlikte değerlendirilmiş ve Mısır bölgesinin İskenderiye'den Berka ve çevresine, oradan Nûbe'ye, oradan da Refah ile Arîş arasında bulunan Şecereteyn denilen bölgeye kadar ulaştığı ortaya konmuştur. İbn Abdülhakem'in verdiği bilgilerden hareketle Şam fetihlerinin tamamlanmasının ardından Amr b. el-Âs'ın halife Hz. Ömer'i ikna etmesiyle Mısır fetihlerinin başladığı, Berka ve yöresinin fethinin tamamlamasıyla da bölgenin fethinin sona erdiği anlaşılmaktadır.

Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ eseri idarî, adlî, malî vb. konularda; özellikle cizye ve haraç, valilik, kadılık ve âmillikler hakkında detaylı bilgiler ihtiva etmektedir. *Fütûhu Mısr* cizye ve haraç konusuna değinmesi yönüyle fıkıh ilmi, rivayetleri aktarırken senetleriyle birlikte vermesi de hadis ilmi açısından önem arz etmektedir. Ehlü'r-Râye, tahâvîn vergisi, kadıların davalara baktıkları yer, zimmîlerin toprak satışı yapabilme meselesinde İbn Abdülhakem'in verdiği bilgilerin diğer kaynaklarda bulunmadığı tespit edilmiştir.

İbn Abdülhakem bazı yönlerden eleştirilmekle birlikte Mısır fethiyle ilgili yazılan elimizdeki en eski kaynaklardan olması hasebiyle tarihi değeri çok fazladır. Kıymetinin anlaşılması için kendinden sonra kimler tarafından eserden faydalanıldığına bakmak yeterlidir. Muhtevası incelendiğinde Mısır ve çevresinin fethi için zengin bir eser olduğu görülen *Fütûhu Mısr*, birçok tarih kitabına kaynaklık etmiştir. İbn Abdülhakem'den yararlanan kişilerin başında; Mısır tarihi ve bölgedeki diğer fetihler ile ilgilenen Nüveyrî, Makrîzî, İbn Tağrîberdî ve Süyûtî, Mısır coğrafyası

ile ilgili rivayetlerden yararlanan Yâkût el-Hamevî, Berberiler ile ilgili rivayetlerinden istifade eden İbn Haldûn ve genel olarak eserden faydalanan Kindî, İbn Zûlâk, Kudâî ve İbn Dokmak gelmektedir. Tüm bunlar bir araya gelince eser, Mısır tarihi ve fethi açısından-Mağrib ve Endülüs dahil- en önemli kaynaklardan biri olmaktadır. Eserin birçok kaynağı etkilemesi onun tarihsel değerinin bir göstergesidir.

Sonuç olarak İbn Abdülhakem'in eseri bağlamında Mısır fetihleri ve fetih sonrası müslümanların idarî faaliyetleri üzerine yoğunlaşan bu tez dışında konuyla ilgili yapılacak yeni çalışmalarda İbn Abdülhakem'in verdiği bilgilerden hareketle İfrîkıyye ve Endülüs fetihlerinin ele alınması faydalı olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

Abbott, Nabia. *The Kurrah Papyri From Afhrodito in the Orıental Institute*. Chicago: The University of Chicago Press, 1938.

Abdülhâdî, Cemal. *Fethu Mısr*. Kahire: Daru'l-Vefâ, 1999.

Akram, Agha İbrahim. *The Muslim Conquest of Egypt and North Africa*. Lahor: Ferozsons Ltd, 1977.

Âmir, Abdülmün'im. "Takdîm". *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*. mlf. Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdilhakem el-Mısrî el-Kureşî. Kahire: el-Heyetü'l-Âmme li-Kusûrü's-Sekâfe, 1961.

Annân, Muhammed Abdullah. *Muerrihû Mısr el-İslâmiyye*. Kahire: Mektebetü'l-Ûsre, 1999.

Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi(2)(Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 12. Basım, 2015.

Apak, Adem. *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.

Apak, Adem. "Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 159-173.

Apak, Adem. "Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dinî Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerine Değerlendirmeler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (01 Haziran 2001), 145-159.

Âsî, Hüseyin. *Abdurrahman b. Abdülhakem ve Kitâbuhû Fütûhu Mısr ve Afrîkiyâ*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

Aşık, Nevzat. "Tahammül". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Nisan 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/tahammul

Azimli, Mehmet. “Editörden”. *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ (Mısır Tarihi)*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2022.

Bağdâdî, İsmâil Paşa. *Hediyyetü’l-ârifîn*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951.

Bakır, Abdulhalik - Çelik, Aydın. “İbn Abdülhakem”. *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ (Mısır Tarihi)*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2022.

Bakır, Abdulhalik - Çelik, Aydın. “Önsöz”. *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ (Mısır Tarihi)*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2022.

Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Endülüsî. *Muʿcemü meʾstaʿcem min esmâʾi’l-bilâd veʾl-mevâzi*. thk. Mustafa es-Sekkâ.

Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-. *Fütûhu’l-büldân*. Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2. Basım, 2014.

Beyazyüz, Kevser. *Mısır’da Toplum, Sosyo-kültürel ve Ekonomik Yaşam - Fethinden Emevîler Döneminin Sonuna Kadar (18-132/639-750)*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Bilge, Mustafa L. “Arîş”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 08 Şubat 2024. https://islamansiklopedisi.org.tr/aris

Butler, Alfred C. *Fethu’l-Arab li-Mısr*. çev. Muhammed Ferid Ebu’l-Hadîd. Kahire: Mektebetü Madbouly, 1996.

Çelik, Aydın. “Mısır’ın Müslümanlar Tarafından Fethini Kolaylaştıran Önemli Unsurlar”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 141 (2002).

Çetin, Nihad M. “Ahbâr”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Aralık 2024. https://islamansiklopedisi.org.tr/ahbar--tarih

Çuhadar, Mustafa - Yiğit, İsmail. “İbn Tağrîberdî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Ağustos 2024. https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-tagriberdi

Demirci, Kürşat. “Ortodoksluk”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Eylül 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/ortodoksluk

Demirci, Mustafa. “İktâ”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 07 Temmuz 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/ikta

Demirkent, Işın. “Bizans”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Nisan 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/bizans

Demirkent, Işın. “Herakleios”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Nisan 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/herakleios

Devâdârî, Seyfeddin Ebû Bekir b. Abdullah b. Aybek ed-. *ed-Dürrü’s-semîn fî ahbâri Seyyidi’l-mürselîn*. nşr. Muhammed es-Saîd Cemaleddin. Kahire: Kısmu’d-Dirâsâtu’l-İslâmiyye bi’l-Me’hedi’l-Elmânî li’l-Âsâr bi’l-Kahire, 1981.

DİA. “Kıptîler”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Nisan 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/kiptiler

Doğaner, Suna. “Mısır”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Ekim 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/misir

Dûrî, Abdülazîz ed-. “Divan”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Kasım 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/divan--devlet

Dûrî, Abdülazîz ed-. *İslam İktisat Tarihine Giriş*. çev. Sabri Orman. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.

Beyrut: y.y., 1951.

Erkal, Mehmet. “Beytülmâl”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Ekim 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/beytulmal

Erkal, Mehmet. “Cizye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Temmuz 2024. https://islamansiklopedisi.org.tr/cizye

Fayda, Mustafa. “Atâ”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 07 Temmuz 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/ata--atiyye

Fayda, Mustafa. “Câbiye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Nisan 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/cabiye

Fayda, Mustafa. “Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXV (1981), 169-178.

Fayda, Mustafa. *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2006.

Fayda, Mustafa. “Hz. Ömer’in Divan Teşkilatı”. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. thk. Hakkı Dursun Yıldız. 107-176. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.

Fayda, Mustafa. “İbn Hişâm”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 23 Ocak 2025. https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-hisam

Fayda, Mustafa. “Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Nisan 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/tarihul-umem-vel-muluk

Fayda, Mustafa. “Vâkıdî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Ocak 2024. https://islamansiklopedisi.org.tr/vakidi

Fayda, Mustafa. “Zimmî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Nisan 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/zimmi

Ferrûh, Ömer. *Târîhu sadru’l-İslâm ve’d-devletü’l-Emeviyye*. Beyrut: Daru’l-İlm Li’l-Melayin, 1970.

Gateau, Albert. “Introduction”. *Conquete de l’Afrique du Nord et de l’Espagne*. mlf. Ebü’l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdilhakem el-Mısrî el-Kureşî. Cezayir: Editions Carbonel, 1942.

Gök, Murat. “Abbâsîler Dönemine Kadar Mısır’da Kıptîler ve Müslümanlarla

İlişkileri". *Mütefekkir* 6/12 (ts.), 441-470.

Gök, Murat. *İslâm Tarih ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri (Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017. https://hdl.handle.net/20.500.12452/868

Günaltay, Şemseddin. *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müerrihler-*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.

Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-. *Muʿcemü'l-büldân*. ed. Ferid Abdülaziz el-Cündî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Müesseselerine Giriş*. İstanbul: Düşünce Yayınları, 1981.

Hasan, İbrahim Hasan - Hasan, Ali İbrahim. *en-Nüzumü'l-İslâmiyye*. Kahire: Mektebetü'n-Nahda el-Mısriyye, ts.

Hatiboğlu, İbrahim. "Umeyr b. Vehb". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21 Ekim 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/umeyr-b-vehb

Hayyât, Halîfe b. *et-Târîh*, ts. https://foulabook.com/book/downloading/813916967

Hilloowala, Yasmin. *The History of the Conquest of Egypt, Being a Partial Translation of Ibn 'Abd al-Hakam's Futuh Mısr and Analysis of this Translation*. Arizona: The University of Arizona, Doktora Tezi, 1998.

Hinz, Walther. "İslâm'da Ölçü Sistemleri". çev. Acar Sevim. *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi* 5 (1989), 7-82.

Hubeyzi, Feride - Mansuri, Zübeyde. *Fethu'l-Mağrib el-İslâmî min hilâli'l-mesâdiri'l-meşrikiyye (h.21-97/m.642-716) Dirâse Târîhiyye menheciyye li Kitâbi Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ li İbn Abdilhakem*. Cezayir: Bouıra Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah b. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Beyrut: Dâru Sadr, 1889.

İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah. *Conquete de l'Afrique du Nord et de l'Espagne*. nşr. Albert Gateau. Cezayir: Editions Carbonel, 1942.

İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah. *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*. Londra: British Library, Rieu's Supplement to the Catalogue of the Arabic Manuscript, 1894.

İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah. *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*. Paris: Paris Ulusal Kütüphanesi, Slane Kataloğu Arapça El Yazmaları Bölümü, 1686.

İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah. *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*. nşr. Charles C. Torrey. Leiden: Brill Press, 1920.

İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah. *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 4442.

İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah. *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib li-İbn Abdilhakem*. nşr. Abdülmün'im Âmir. Kahire: el-Heyetü'l-Âmme li-Kusûrü's-Sekâfe, 1961.

İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah. *İbn Abd-el-Hakem's History of the Conquest of Spain*. nşr. John Harris Jones. Göttingen: Dieterich's University Press, 1858.

İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah. *Le Livre de la Conquete de L'Egypte du Magreb et de L'Espagne*. nşr. Henry Masse. Kahire: Imprimerie de L'Instıtut Français, 1914.

İbn Dokmak, Sârimüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Aydemir el-Alâî el-Mısrî. *Nüzhetü'l-enâm fî Târîhi'l-İslâm*. thk. Semir Tabbâra. Beyrut: el-Mektebetu'l-

ʿAṣriyye, 1420/1999.

İbn Ferhûn, Ebü'l-Vefâ (Ebû İshâk) Burhânüddîn İbrâhîm b. Alî b. Muhammed el-Ceyyânî el-Medenî. *ed-Dîbâcü'l-müzheb fî maʿrifeti aʿyâni ulemâʾi'l-mezheb*. Beyrut; Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1996.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalanî. *Tehzîbü't-tehzîb*. 12 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1993.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-mübtedeʾ ve'l-haber fî eyyâmi'l-ʿArab ve'l-ʿAcem ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevi's-sultâni'l-ekber*. nşr. Halil Şehhâde. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebû Bekr el-Bermekî. *Vefeyâtü'l-aʿyân*. ed. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1977.

İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed el-Bağdâdî. *Sûretu'l-Arz*. Beyrut: Dâru Sadr, 1938.

İbn Saʿd, Ebû Abdullah Muhammed b. Saʿd b. Menî. *Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kübrâ*. nşr. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1. Basım, 2001.

İbn Zûlâk, Ebû Muhammed el-Hasen b. İbrâhîm b. el-Hüseyn el-Leysî el-Mısrî. *Fezâilu Mısr ve ahbâruhâ*. nşr. Muhammed Ali Amr. Kahire: Mektebetü'l-Ûsre, 1999.

İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî el-. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Beyrut: Dâru Sadr, 2004.

Jones, John Harris. "Historical İntroduction". *İbn Abd-el-Hakem's History of the Conquest of Spain*. mlf. Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdilhakem el-Mısrî el-Kureşî. Göttingen: Dieterich's University Press, 1858.

Jones, John Harris. "Preface". *İbn Abd-el-Hakem's History of the Conquest of Spain*.

mlf. Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdilhakem el-Mısrî el-Kureşî. Göttingen: Dieterich's University Press, 1858.

Kallek, Cengiz. "Feddân". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 23 Mayıs 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/feddan

Kallek, Cengiz. "Haraç". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 23 Temmuz 2024. https://islamansiklopedisi.org.tr/harac

Kallek, Cengiz. "İrdeb". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 23 Mayıs 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/irdeb

Kallek, Cengiz. "Kıst". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 23 Mayıs 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/kist--olcek

Kallek, Cengiz. "Meks". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Aralık 2024. https://islamansiklopedisi.org.tr/meks

Kamal, Ahmad Adil. *Atlas of the Islamic Conquests*. çev. Samih Stretch - Mohsin Farani. Riyad: Mektebetü Darü's-Salam, 2010.

Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd. *Kitâbü'l-Emvâl*. Beyrut: Daru'ş-Şurûk, 1. Basım, 1989.

Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 6 Cilt. Beyrut: Daru ʾIhyai't-Turasi'l-Arabî, 1941.

Kavaklıoğlu, Mahmut. "Saîd b. Ufeyr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 23 Ocak 2025. https://islamansiklopedisi.org.tr/said-b-ufeyr

Kaya, İsmail. *Sahabenin İslâm'ı Tebliğ Faaliyetleri (Mısır Bölgesi)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2018.

Kazancı, Ahmet Lütfi. "Ak (Benî Ak)". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Nisan 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/ak-beni-ak

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemu kabâili'l-Arab*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, 1997.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.

Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf b. Yakub b. Hafs et-Tücîbî el-. *Kitâbü'l-Vulât ve kitâbü'l-kudât*. ed. Rhuvan Guest. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1908.

Korkmaz, Sabır. *İbn Abdülhakem ve Fütûhu Mısr Adlı Eseri*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Köse, Saffet. "İbn Abdülhakem, Abdullah". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Nisan 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-abdulhakem-abdullah

Kudâî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer. *el-Muhtâr fî zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*. y.y., ts.

Kûfî, İbn A'sem el-. *Kitâbü'l-Fütûh*. nşr. Ali Şîrî. Beyrut: Dâru'l-Adva', 1. Basım, 1991.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri. "Kindî, Muhammed b. Yûsuf". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Ağustos 2024. https://islamansiklopedisi.org.tr/kindi-muhammed-b-yusuf

Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-. *Ahsenü't-Tekâsîm*. Kahire: Mektebetü Madbouly, 1991.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkâdir b. Muhammed el-. *el-Hıtatü'l-makrîziyye*. Beyrut: Dâru Sadır, ts.

Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin el-. *Mürûcü'z-zeheb*. nşr. Kemâl Hasan Mer'î. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.

Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-. *Tehzîbu'l-kemâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.

Muranyi, Miklos. *Dirâsât fî mesâdiri'l-fıkhi'l-Mâlikî*. çev. Saîd Buhayrî - Ömer Abdülcelîl. Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1988.

Mustafa, Şakir. *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-müerrihûn : Dirâse fî tatavvuri ilmi't-târîh ve ma'rifeti ricâlihî fi'l-İslâm*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1. Basım, 1979.

Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî. *Nihâyetu'l-ereb fî fünûni'l-edeb*. 33 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutub ve'l-Vessâîku'l-Kavmiyye, 2002.

Ömer, Ali Muhammed. "Mukaddime". *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*. mlf. Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdilhakem el-Mısrî el-Kureşî. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1995.

Öner, Abdulkerim. "Medine'de Yaşanan Remâde (Kıtlık) Yılı ve Hz. Ömer". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/1 (15 Haziran 2020), 119-139. https://doi.org/10.18505/cuid.703388

Önkal, Ahmet. "Amr b. Âs". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Nisan 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/amr-b-as

Özel, Ahmet. "Mukâbele-i bi'l-Misl". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Aralık 2024. https://islamansiklopedisi.org.tr/mukabele-bil-misl

Özkuyumcu, Nadir. "İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Nisan 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-abdulhakem-ebul-kasim

Özkuyumcu, Nadir. *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*. Manisa: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2007.

Özkuyumcu, Nadir. "Mukavkıs". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Nisan 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/mukavkis

Öztürk, Murat. "'İhtiyat Mı? Korku Mu?' Hz. Ömer'in (13-23/634-644) Deniz ve Denizciliğe Bakışı". *Tarih Dergisi* 0/72 (30 Aralık 2020), 21-43. https://doi.org/10.26650/iutd.762514

Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1953.

Reyyis, Muhammed Ziyâuddîn er-. *el-Harâc ve'n-Nüzûmu'l-mâliyye li'd-Devleti'l-İslâmiyye*. Kahire: Dâru'l-Meʿârif, 3. Basım, 1969.

Sabîh, Muhammed. "Mukaddime". *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*. mlf. Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdilhakem el-Mısrî el-Kureşî. Kahire: Müessesetü Dâru't-Te'âvun, 1974.

Sabuncu, Ömer. "Hz. Ömer Dönemi Kurumsallaşma Faaliyetleri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (15 Haziran 2018), 135-154. https://doi.org/10.30623/harranilahiyatdergisi.372543

Safedî, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdullah es-. *el-Vâfî bi'l-vefeyât*. Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1. Basım, 2000.

Seyyid, Eymen Fuâd. "İskenderiye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21 Mart 2024. https://islamansiklopedisi.org.tr/iskenderiye

Seyyid, Eymen Fuâd. "Kahire". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 07 Temmuz 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/kahire

Sezgin, Fuat. *Târîhu't-turâsi'l-arabî*. Riyad: Camia'tü'l-İmam Muhammed b. Suu'd el-İslamiyye, 1991.

Shoshan, Boaz. "The Conquest of Egypt". *The Arabic Historical Tradition and the Early Islamic Conquest(Folklore, Tribal Lore, Holy War)*. 154-165. New York: Routledge, 2016.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr b. Muhammed el-Hudayrî

es-. *Hüsnü'l-muhâdara*. 2 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1967.

Tabba', Abdullah Enîs et-. "Mukaddime". *Fütûhu İfrîkiyâ ve'l-Endülüs*. mlf. Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdilhakem el-Mısrî el-Kureşî. Beyrut: Mektebetü'l-Medrese ve Darü'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1964.

Taberî, Ebû Caʿfer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-. *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387/1967.

Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*. 22 Cilt. Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitab, 1972.

Tomar, Cengiz. "Mısır". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Nisan 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/misir

Torrey, Charles Cutler. "Introduction". *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*. mlf. Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdilhakem el-Mısrî el-Kureşî. Leiden: Brill Press, 1920.

Torrey, Charles Cutler. "İbn 'Abd al-Hakam". *The Encyclopaedia of Islam II*. Volume II/353. Leiden: Brill Press, 1927.

Torrey, Charles Cutler. *The Mohammedan Conquest of Egypt and North Africa*. Biblical and Semitic Studios, 1902.

Uzavî, Abdurrahman Hasan. *et-Târîh ve'l-müerrihûn*. Bağdat: Dâru'ş-Şuûnu's-Sekâfiyye, 1993.

Wright, Christopher James. *Ibn Abd al-Hakam's Futûh Mısr; An Analysıs of the Text and New Insights into the Islamic Conquest of Egypt*. Kaliforniya: University of California, Doktora Tezi, 2006.

Yahsubî, Ebü'l-Fazl Kâdî İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*. Mağrib: Matbaʿatu Fedâle, 2. Basım, 1983.

Ya‘kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa‘d el-Kûfî, Ebû Yûsuf. *Kitâbü’l-Harâç*. Beyrut: Dâru’l-Maʿrife, 1979.

Yardım, Ali. “Abdullah b. Sâlih el-Mısrî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 23 Ocak 2025. https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullah-b-salih-el-misri

Yazıcı, Hüseyin. “Hikâye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 02 Ocak 2024. https://islamansiklopedisi.org.tr/hikaye

Yaʿkûbî, Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya‘kūb İshâk b. Ca‘fer b. Vehb b. Vâzıh el-. *Kitâbü’l-Büldân*. Necef: el-Mektebetu’l-Murtazaviyye ve Matba’atuha’l-Haydariyye, ts.

Yaʿkûbî, Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya‘kūb İshâk b. Ca‘fer b. Vehb b. Vâzıh el-. *Târîhu’l-Yaʿkûbî*. nşr. Martinus Theodorus Houtsma. Leiden: Brill Press, 1883.

Yediyıldız, Bahaeddin. “Vakıf”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 09 Mart 2024. https://islamansiklopedisi.org.tr/vakif

Yeniçeri, Celal. “Tu‘me”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Eylül 2024. https://islamansiklopedisi.org.tr/tume

Yiğit, İsmail. “Ömer b. Abdülazîz”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Nisan 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/omer-b-abdulaziz

Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-. *Siyeru aʿlâmi’n-nübelâ*. thk. Muhammed Nuaym el-Arkusî. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1982.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî ez-. *el-Aʿlâm*. Beyrut: Dârü’l-İlm li’l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

“Bakara Suresi 249-250. Ayet Tefsiri - Diyanet İşleri Başkanlığı”. Erişim 18 Ocak 2024. https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/256/249-250-ayet-tefsiri

Fütûhu'ş-Şâm. thk. Abdüllatîf Abdurrahman. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

"Haşr Suresi 6-10. Ayet Tefsiri - Diyanet İşleri Başkanlığı". Erişim 02 Ekim 2024. https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Ha%C5%9Fr-suresi/5132/6-10-ayet-tefsiri

"Haşr Suresi 11-17. Ayet Tefsiri - Diyanet İşleri Başkanlığı". Erişim 02 Ekim 2024. https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Ha%C5%9Fr-suresi/5137/11-17-ayet-tefsiri

"Kur'ân Yolu". Erişim 16 Mayıs 2023. https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/A'r%C3%A2f-suresi/1039/85-87-ayet-tefsiri